Ізабелла Хруслінська
Петро Тима

ДІАЛОГИ ПОРОЗУМІННЯ

Українсько-еврейські взаємини

«ДУХ І ЛІТЕРА»

УДК 947.7(=411.16)



ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ
СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА
НаУКМА

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТР
ВИВЧЕННЯ ГОЛОКОСТУ «ТКУМА»



За сприяння Посольства Республіки Польща в Україні

Видавці: *Костянтин Сігов, Леонід Фінберг*

Редактор: *Леонід Фінберг*

Відповідальна за випуск: Олександра Межевікіна

Коректор: *Тетяна Шкарупа*

Комп'ютерна верстка: *Галини Ліхтенштейн*

Х 954 Хруслінська Ізабелла, Тима Петро. Діалоги порозуміння. Українсько-єврейські взаємини. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА. – 2011. – 328 с.
ISBN 978-966-378-217-1

Читачеві пропонується збірник інтерв'ю, що записані впродовж останніх років, аби показати учасників історичних подій нашого часу. Серед них науковці, публіцисти, дисиденти і громадські діячі. Вони представляють свої бачення історії українсько-єврейських відносин, формулюють актуальні питання сьогодення. Автори не обминають «гарячі точки» взаємин, найбільш болючі для українців та євреїв. Зазначені у книзі факти, а також досвід знаходження порозуміння українських та єврейських лідерів в останні десятиліття, на думку авторів, варті всебічного висвітлення.

ЦЕ ВИДАННЯ СТАЛО МОЖЛИВИМ ЗАВДЯКИ СПРИЯННЮ
ТА ФІНАНСОВІЙ ПІДТРИМЦІ ОРГАНІЗАЦІЙ:

THE EDITION WAS ACCOMPLISHED WITH THE ASSISTANCE
AND FINANCIAL SUPPORT OF THE FOLLOWING ORGANIZATIONS:



Американський єврейський розподільчий комітет «Джойнт»
The American Jewish Joint Distribution Committee

Конференція з матеріальних вимог євреїв до Німеччини Фонд підтримки вивчення, викладання та зберігання матеріалів з історії Шоа ім. рабина Ісраеля Міллера
The Conference on Jewish Material Claims Against Germany, Inc. The Rabbi Israel Miller Fund for Shoah Research, Education and Documentation





Голландський Єврейський Гуманітарний Фонд
Dutch Jewish Humanitarian Fund

На обкладинці репродуковано скульптуру Луїзи Черешкевич

ISBN 978-966-378-217-1

Передмова

Автори книги – Ізабелла Хруслінська, полька, родом з Варшави, яка впродовж 15 років займається минулим і сьогоденням України, українсько-польськими відносинами, та Петро Тима – українець з Польщі, публіцист, голова Об'єднання українців Польщі. У співавторстві саме з ним І. Хруслінська 2005 р. видала книгу «Багато облич України» («Wiele twarzy Ukrainy»), яка складалася з 25 інтерв'ю. Метою проекту було глибше ознайомлення польського читача з проблемами ідентичності українців, з головними історичними подіями XX століття, які формували національний пейзаж України та українсько-польські відносини. Йдеться про протистояння часів II світової війни й післявоєнного періоду, а в сучасному аспекті – також примирення. У попередній книзі автори намагалися висвітлити маловідому в Польщі тему українсько-єврейських відносин та частково показати життя євреїв у незалежній Україні. Це стало поштовхом до того, щоб представити читачам життя євреїв в Україні та на землях давнього українсько-польського прикордоння, допомогти зрозуміти питання історичних табу та маловідомих складових єврейської традиції та культури.

Щоб почути і зрозуміти проблеми українсько-єврейських відносин, історичні міфи чи стереотипи обох народів, а також представити дороги діалогу, були проведені розмови з українськими істориками Ярославом Грицаком, Наталією

Яковенко, Жанною Ковбою, Владиславом Гриневичем. Іншою групою співрозмовників є очевидці та учасники історичних подій: уродженець Перемишля Євген Стахів – підпільник ОУН, а по війні – активіст української еміграції у США; проф. Петро Потічний, уродженець села Павлокоми – українсько-польського пограниччя, вояк УПА, після війни – натхненник діалогу наукових кіл українців, поляків, євреїв, редактор серії «Літопис УПА».

Ще однією групою, з котрою автори вирішили провести бесіди, є люди, яких сміливо можна назвати знаковими постатями дисидентського руху й інтелектуального опору в Україні, серед них – Євген Сверстюк, Мирослав Маринович, Іван Дзюба, Михайло Хейфец та Йосиф Зісельс. Окрему категорію становлять громадські діячі, публіцисти та журналісти: Тарас Возняк, Микола Рябчук, Вахтанг Кіпіані, Віталій Портников...

Книга інтерв'ю, що записані протягом кількох останніх років, має, за задумом авторів, показати як учасників історичних подій, так і їхні світоглядні концепції. Ці люди представляють бачення різних історичних аспектів українсько-єврейських відносин, а також актуальні питання сьогодення.

Після ІІ світової війни в усіх комуністичних країнах теми єврейського минулого, антисемітизму, повоєнного життя громади, релігійного буття юдеїв жодним чином не могли об'єктивно висвітлюватися. Так само й тема Голокосту, історичних та сучасних міжнаціональних відносин була не лише в Україні, а й на території соцкраїн свідомо табуйованою й піддавалася жорстокій ідеологічній обробці. Публікації у ЗМІ, наукових виданнях підлягали суворому контролю з боку органів цензури або тема відверто примітивізувалася.

До 80-х рр. ХХ ст. закритими для дослідників залишилися документи, пов'язані з проблемою участі місцевого населення у винищенні євреїв та погромах 1941 р. Взагалі тема державного антисемітизму була «для службового користуван-

ня». У СРСР партійні верхи надто побоювалися будь-яких спроб українсько-єврейського діалогу чи навіть поширення інформації про такий діалог у діаспорі. Пропаганда комуністичних країн, з одного боку, експлуатувала тему участі українців, поляків чи представників інших націй (яких називали «буржуазними націоналістами») як допоміжного елемента гітлерівського «остаточного вирішення». У СРСР майже зовсім не проводилися наукові дослідження Катастрофи європейського єврейства. У 80–90-ті рр. посилилися українсько-єврейські контакти в діаспорі, зароджувався процес діалогу на пострадянському просторі.

Автори книги брали участь в українсько-польському діалозі, спостерігаючи перебіг «відкриття» єврейської теми у польському суспільстві, – у тому числі дискусію навколо видань Яна-Томаша Ґроса. Цей досвід вони використовували для глибшого вивчення спектра подібних питань в Україні. І. Хруслінська та П. Тима свідомо не оминали «гарячих точок» історії, найбільш болючих для українців і євреїв. Наскільки часи комунізму та заборона об'єктивного вивчення минулого українців, євреїв, а також багатолітня протидія в СРСР вільному спілкуванню спільнот стали причиною для зміцнення стереотипів сприйняття нації-сусіда? Пошуком відповіді на це питання керувалися автори, обираючи героїв книги. Ідеться як про упереджені сприйняття подій часів повстання Богдана Хмельницького, так і про часи воєнних подій періоду УНР. Особливо авторів цікавили ті стереотипи, які в роки комунізму піддавалися ідеологічній обробці, підсилювалися пропагандою. У наш час ці концепти модифікуються, набирають нових форм. Їхніми носіями виступають як свідки історичних подій, так і представники нових поколінь. На думку авторів збірника, проблема «реактивації» старих історичних міфів стосується і євреїв, і українців. У деяких – як правих, так і ліво-зорієнтованих – середовищах Ізраїлю, Польщі, України, країн Європи, США ці стереотипи проявляють вражаючу живучість.

Особливо важливим для авторів було зрозуміти феномен українсько-єврейського діалогу, який мав місце в радянських ГУЛАГах. Ці маловідомі сторінки минулого – як для загалу українців чи євреїв, так і для суспільства в цілому, – є доказом величі духу й розуму середовища політв'язнів та дисидентів. У двадцяту річницю незалежності України ці факти, а також приклади політичної мудрості українських та єврейських лідерів періоду перебудови, про які згадує, зокрема, Вахтанг Кіпіані, варті всебічного висвітлення.

Автори збірника інтерв'ю висловлюють щиру вдячність перш за все Леонідові Фінберґу, натхненникові цього проекту, без ідейної та менеджерської підтримки якого книга взагалі навряд чи би відбулася. Велике спасибі також працівникам видавництва «Дух і літера», які доклали багато зусиль до опрацювання та редагування зібраного матеріалу.

Іза Хруслінська і Петро Тима

Ярослав Грицак

Почнімо з появи євреїв на українських теренах. Наскільки українська єврейська історія відмінна від історії єврейства Польщі, Центральної чи Східної Європи?

Більшість євреїв, які жили в Україні, прийшли сюди через Річ Посполиту. Йдеться про ашкеназім – євреїв, які тікали із заходу Європи на схід, аж поки не осіли біля Дніпра. Ніде не було так багато євреїв, як в Україні. В самій Речі Посполитій – у Короні – євреїв було менше, ніж на навколишніх землях.

Відмінність полягає і в тому, що тут був іще один тип євреїв – доашкеназійських; ми не знаємо, що з ними сталося, вони не залишили по собі сліду, але вони були. Частина прийшла з Хазарії (ми не знаємо, чи вони були етнічні євреї, але точно сповідували юдейську віру). Вони вже були в Києві у XII ст., тобто прийшли ще раніше. А у Львові, скажімо, було дві жидівські громади: східна й західна, які не надто добре між собою дружили. Це дуже рідкісна ситуація.

Отже, становище України було подібне до ситуації в Речі Посполитій, у євреїв були подібні історичні витоки, але в Україні єврейське питання було набагато, на мою думку, дражливіше, ніж у Польщі.

Мабуть, варто пояснити, чому?

У Польщі досить просто: маємо поляків і євреїв, так? Можна сказати, що євреї чужі, так? Вони жили в містечку, мали якісь привілеї, їх терпіли чи не терпіли, але вони були чужі. В Україні ситуація складніша: євреї були чужі, та були ще й інші чужі – поляки. І євреї опинилися між українцями, які здебільшого були небагатими селянами чи міщанами, і поляками – здебільшого землевласниками, аристократією або адміністрацією. Отже, євреї постійно перебували в небезпеці. В Польщі головна лінія конфлікту була християнсько-юдейська, а в Україні євреїв не любили не тільки за іншу віру, а й за багатство.

Євреї втекли до Східної Європи від нетолерантності в Західній. З якого часу можна сказати, що безконфліктне життя завершилося й у Східній Європі?

Я думаю, що безконфліктного життя не було взагалі. Євреїв завжди сприймали як інакших: вони не просто не належали до християн (урешті, були ж і мусульмани та інші) – їх вважали ще й вбивцями Бога. Тож треба розуміти, наскільки складним був цей конфлікт. Думаю, конфлікти у Східній Європі ніколи не припинялися.

Тепер у Польщі, та й по всій Європі євреї зникають, але всі знають: чим менше євреїв, тим сильніший антисемітизм. Утім, ксенофобія завжди взаємна: християни упереджені проти юдеїв, а юдеї – проти християн. Найнегативніші образи в колективній пам'яті євреїв – це саме поляки й українці. Опитування євреїв, які виїхали з Радянського Союзу під час Холодної війни, засвідчують, які ці стереотипи стійкі.

Ви вважаєте, що витоки процесів, кульмінацією котрих стала Друга світова війна, можна шукати у Хмельниччині? Чи можна сказати, що ідеологічний конфлікт почався саме тоді?

Як історик, я дуже боюся питань про те, коли що почалося і закінчилось. Я не знаю. Дуже тяжко визначити напевно. Я не уникаю цього питання, просто справді думаю: специфіка Східної Європи в тому й полягала, що тут антисемітизм майже ніколи не був ідеологічний.

У нас немає антисемітизму як нацистської ідеології, котра чітко каже: «єврея треба бити, тому що…» – і далі список. Ми маємо антисемітизм цілком іншого характеру.

Очевидно, якісь зламні найгостріші моменти стали темними сторінками в пам'яті українських євреїв: ідеться про Хмельниччину, гайдамаччину, погроми 1881–83 рр., революцію і Петлюру, а потім – Голокост. Для євреїв головне те, що всі ці погроми відбувалися на українській території. Звичайно, так склалося передовсім тому, що євреїв на українській території було більше. Але для них самих це означало, що Україна завжди була єврейським пеклом, а українці тільки те й робили, що винищували євреїв за кожної нагоди. Євреям дуже тяжко зрозуміти, що українець може й не бути антисемітом: для них якщо українець не антисеміт, то за тим

конче щось криється, він обов'язково щось хоче. Це – катастрофа взаємонепорозуміння двох народів, які в дуже схожих ситуаціях завжди були офірними цапами. Між іншим, таким рідко вдається згодом реалізуватися. Це відбилося в пам'яті.

Змалюйте, прошу, відмінності Галичини від підросійської України. У Галичині була співпраця спільних виборчих союзів, потім, у 1918 р., постав єврейський курінь. Натомість, що було в центральній або підросійській Україні?

Галичани також брали участь у погромах, хоча, може, й рідше. В Україні немає сили, яка б не брала участі в погромах, можна тільки говорити про різну міру задіяності.

Відмінності ж, я думаю, зумовлені не специфікою Галичини, а специфікою історичної ситуації. В Галичині до кінця XIX ст., себто до Габсбургових Великих реформ, було багато способів замирення. Конфлікти ж бували дуже сильні. Скажімо, коли в 1881 р. почалися погроми в Російській імперії, багато євреїв утікали з Росії на захід через Галичину. Судячи з тогочасної преси, всі були певні, що в Галичині будуть іще страшніші погроми, проте погромів не стається. Вони відбуваються десь в Угорщині, в Росії, проте не в Галичині. До 1917 р. там не було жодної такої ситуації. Думаю, так склалося тому, що Галичина була досить щасливою через успіх реформ.

Галицьке українсько-єврейське співіснування спиралося на дуже добрий прагматичний розрахунок. Лідери українців та євреїв розуміли, що краще мати порозуміння, ніж протистояння. Отже, Галичина – це в історії українсько-єврейських стосунків особлива добра сторінка, хоча й недовга. Вже у міжвоєнні, а особливо у воєнні роки все змінилося: у 1941 р. бачимо погроми в Галичині. Я думаю, галицька спадщина специфічна і більше ніде в цьому районі не повторювалася.

Чи були в Росії спроби порозуміння, скажімо, на рівні українського національного руху кінця XIX ст.?

Дуже мало. До 1917 р., фактично, маємо тільки пару жестів доброї волі з боку українців і євреїв, які одразу нівелювали дії: бо насправді є значна кількість антисемітських текстів пера українських авторів. Пік українсько-польського та українсько-єврейського примирення припадає на 1918 р. Справді, це був такий собі медо-

вий місяць: галичанин Грушевський приводить у Центральну Раду національні меншини, що, значною мірою, є продовженням політики австрійських соціал-демократів. Трагедія полягала в тому, що, хоча верхівки двох суспільств порозумілися, реального впливу на ті суспільства вони не мали: українські ліві уклали угоду з єврейськими лівими, але й ті, й інші репрезентували лише самих себе. За першого ж конфлікту ця угода не мала шансу. Єврейський історик-рабин Генрі Абрамсон у прекрасному нарисі «Молитва за Бога», який вийшов кілька років тому в Торонто, показує, що головною трагедією конфлікту, який стався у 1917–19 рр., є те, що і євреї, і українці були спадкоємцями Російської імперії, а отже, не мали того досвіду, який мали мешканці Австро-Угорщини. Єдине, що їм лишалося, – це бити одне одного.

У пострадянській історіографії темі українсько-єврейських стосунків приділено небагато уваги, а в ізраїльській історіографії панують здебільшого негативні схеми, тобто опис конфліктів і трагедій.

Діалог між українцями і євреями, які прагнули примирення, почався не в пострадянському просторі, а в діаспорі. Ліберальна частина української діаспори вважала, що спільний ворог – не росіяни чи поляки, а комунізм, і тому слід шукати примирення з поляками, росіянами, німцями, євреями тощо. На одній із перших конференцій на цю тему, проведеній у 1970-х рр. у Гарварді, була справжня буря! Скажімо, один із учасників з єврейського боку спонтанно сказав, що для того, аби загладити українську вину перед євреями, треба сформувати українську сотню, яка поїде в Ізраїль боротися проти арабів… Зараз можна сміятися з цього, але ж який драматизм конфлікту!

Українсько-єврейське примирення відбувалося і в дисидентському русі: це – одна з найсвітліших сторінок українсько-єврейського діалогу, яка мала великі наслідки. Про це згадують усі. Мені прикметною видається заява Михайла Гориня у 1991 р.: він сказав, що як українець ніколи не потерпить, щоб в Україні ображали єврея, поляка чи росіянина. «Якщо в Україні ображають поляка, – говорить він, – то це те ж саме, якби ображали українця, ображали мене». Думаю, ця формула трохи ідеалістична, але важливий не результат, а наміри.

Українська історіографія не є прямо пов'язаною ані з діаспорою, ані з дисидентським рухом. Зрозуміло, чому – ми ж знаємо, хто були українські історики. Ті ж, хто писав українську історію, як хотів, потрапляли у дисиденти або втрачали роботу. Крім того, від нас багато приховували – скажімо, єврейські погроми в Києві були табуйованою темою, я довідався про них лише у 1971 р., хоча був істориком.

І от маємо, з одного боку, контрольованих істориків, а з іншого – суспільство з історичною амнезією. Коли ми зрозуміли, що насправді сталося, це стало для нас шоком. Ми не знали про погроми 1917 р. Ми знали про Петлюру як про бійця і героя, та не знали, яким його бачать євреї. Лише не знали, хто такий Шварцбард. Та й де ми могли про це дізнатися? Ці теми були табуйовані радянською пропагандою, батьки нам про це не розповідали… Тому українська історіографія й має тяжкий спадок. Вона слабка, трохи патетична, апологетична, досі намагається виправдати українців чи євреїв, не торкаючись дражливих тем. Те ж відбувається і в Польщі. Тяжко усвідомити, що ти можеш бути одночасно жертвою і винуватцем. Це страшно. Цей конфлікт дуже тяжко здолати.

Є цікавіша течія в історіографії, яка пробує ревізувати ці тези. Це не всім подобається. Один із молодих євреїв звинувачував Абрамсона чи не в колоборантстві з українською владою, той навіть питає: «Що в українцях таке погане, що про них не можна добре писати?» Хай хтось спробує це пояснити.

Частина єврейських дослідників намагається переписати деякі тенденційні сторінки історії Другої світової війни, спираючись на факти, а не на емоції. Скажімо, Шимон Редліх написав про той час книгу «Разом і нарізно в Бережанах», і він дуже багато зараз робить для реабілітації Шептицького в Ізраїлі. Каже, що, можливо, навіть вдасться надати Шептицькому звання Праведника світу. Я думаю, що зараз українсько-єврейські стосунки об'єктивно мають дуже добрі шанси.

Що може допомогти зрозуміти справу Петлюри? В чому полягає основне протиріччя у поглядах, і як це можна пояснити прихильникам того чи того погляду?

Я маю, власне, дуже суб'єктивний погляд, адже вважаю, годі доводити, що хтось не є антисемітом чи антиукраїнцем. Змирімося з

тим, що люди за природою своєю мусять когось любити й ненавидіти, а ксенофобія – частина нашої натури. Коли мене хтось питає, чи українці – антисеміти, відповідаю ствердно. А що тут дивуватися? Можна знайти підтвердження українського антисемітизму.

Та мені дуже важливо, що саме люди з тим антисемітизмом роблять: чи перетворюють його на основу своєї діяльності, будують на нім ідеологію, чи, навпаки, вважають, що антисемітизм – сороміцька, гріховна риса, котру треба в собі свідомо поборювати. Таким чином, можу сказати, що Петлюра, як і багато інших українських діячів, починаючи, думаю, від Шевченка, Костомарова і Франка, послідовно боровся з антисемітизмом, бо ніколи не перетворював його на програму.

Є антисемітські тексти, але вони маргіналізовані. Наскільки мені відомо, в Україні немає жодного політичного руху, який би проголосив антисемітизм як гасло… Петлюру можемо розглядати так само. Для мене феномен чи трагедія Петлюри полягає в тому, що він був жертвою – нічого не зміг вдіяти в тій ситуації. Боюся впасти у святотатство, але, гадаю, ту хвилю не змогли б спинити навіть Винниченко чи Грушевський, які свідомо боролися з антисемітизмом. Ніхто з них тоді не мав впливу на ситуацію, тож не варто перекладати все на Петлюру.

Я вважаю, нормально мати національного героя, який є національним антигероєм іншого народу. Ніхто ж не вимагає, щоб Кромвель був героєм і для англійців, і для ірландців, чи щоб Наполеон був героєм і у австрійців, і у французів. Зрозуміло, що Петлюра не може бути єврейським героєм, але його не конче сприймати як антиєврейського: я проти того, щоб його зображали з єврейських позицій як принципового антисеміта – це в стосунку до нього дуже велика несправедливість. Маємо бо багато прикладів, як він поборював свій антисемітизм.

Боюся, ми ніколи не довідаємося, чи вбивця Петлюри Самуїл Шварцбард діяв свідомо, з власних щирих переконань, чи ним маніпулювали.

Для євреїв суперечливою постаттю є не лише Петлюра, а й Шептицький. Маємо багато матеріалів про спроби митрополита врятувати євреїв, та негативний відбиток Шептицького в єврейській пам'яті лишається досі…

На жаль, а може, і на краще, Шептицький не є в пам'яті євреїв центральною фігурою. Шимон Редліх каже, що зараз саме час рятувати добре ім'я Шептицького в єврейській свідомості. Врешті, єврейські історики – це також вихідці з України, того ж Редліха врятувала українка. Вони нагадують, що, власне, Шептицький заслужив славу і визнання за те, що робив, проте я вважаю, реабілітація Шептицького – це не наукова проблема, а політична. Якщо Україна успішно демократизується, то й визнати Шептицького буде набагато простіше. До 1990-х рр. образ України був дещо гротескний: українці як ксенофоби і примітивні націоналісти. Гадаю, цей етап добігає свого кінця.

Ви сказали, що зростання антисемітизму пропорційне до зменшення кількості євреїв. Чи останнім часом проводили дослідження про ставлення українського суспільства до євреїв?

Українці стають дедалі більшими ксенофобами. Вони тяжіють до самоізоляції, причому всюди. Вони не хочуть бачити в Україні чужинців, не хочуть пускати тих у сім'ю. Це пов'язано з територіальною, фактично, національною пам'яттю: українці відчувають інстинктивний страх перед будь-яким конфліктом, особливо якщо той точиться на рідному ґрунті. Конфлікт найчастіше пов'язують з образом ворога, іншого, агресора і жертви: жертви провокують агресію. Втім, рівень антисемітизму в Україні набагато нижчий, ніж у будь-якій іншій колишній радянській республіці.

Україна, на відміну від Росії, є традиційнішим суспільством, тут більше збереглося зі старого життя, і українські євреї також набагато краще зберегли свої традиції. Вони набагато релігійніші, автентичніші, ніж російські євреї. Можливо, ми ще побачимо появу того еврея, якого століттями вимріювали українські інтелектуали – українського єврея, який залишається вірним власному народові, але лояльний до української держави і пов'язує свої інтереси з цією територією. Думаю, він може постати саме тут, у Києві.

У чому полягає специфіка єврейського питання в Україні? У Польщі найкращим розв'язанням єврейського питання була асиміляція: євреї мали стати поляками. Вони могли залишатися юдеями, але мусили прийняти польську мову і польську культуру. Українське розв'язання виглядає інакше: українці рідко вимагали, щоб євреї стали українцями, приймали християнство чи

українську мову. Політика така: лишайтеся такими, як є, але не заважайте нам робити свою справу, будьте лояльними, не ставайте на бік нашого ворога, і тоді ми вам дамо всі права. Це і є наш початок вирішення єврейського питання. За всіх негараздів, за всієї політичної нестабільності, Україна має унікальний досвід розвитку єврейського питання і, я думаю, це буде оцінено. Той факт, що ми маємо добрі стосунки з Ізраїлем, а багато євреїв повертаються звідти, щоб стати учасниками української політики, говорить сам за себе. З іншого боку, в Україні зростає організований антисемітизм, оркестрований Росією або арабськими країнами – я маю на увазі МАУП. Утім, тип українського єврея справді виникає.

Можливо, це прозвучить парадоксально, але в чомусь я згоден з Леніним. Він казав, що обов'язком кожного чесного інтелектуала є критикувати себе, а не іншого. Думаю, українці краще вміють себе критикувати, ніж євреї. Українці розвиваються. З'являється чимало дуже щирих, відвертих текстів про український антисемітизм, а відповіді євреїв в Україні чи поза нею я не бачу. Навпаки: згадати хоча б книжку молодого російського історика єврейського походження, який зробив блискучу кар'єру, – «Єврейське століття» Юрія Слевського. Він пише, що XX ст. було єврейським, бо всім, що було в ньому доброго, всіма великими успіхами завдячуємо євреям. Пишучи про євреїв-комуністів, він розглядає громади в Радянському Союзі і в Америці й каже, що і там, і там євреї сягнули величезного успіху, показує жахливу статистику за 1920–30-ті рр. Для мене цей спосіб аналізу абсолютно неприйнятуий. Слевський пише також про НКВД і комуністичні органи. Мені видається дивним, що він про це говорить як про успіх, оскільки навіть для багатьох євреїв те, що робили євреї-комуністи, є неприйнятним. Їх не випадає хвалити з точки зору юдейської чи суто ліберальної єврейської традиції. Кожен історик старається або применшити вагу дражливих подій, або наголосити, що треба показувати й інші сторони, а він, навпаки, демонструє їх як успіх і свідчення сили євреїв…

Польський історик Петровський намагався пояснити, чому євреї обирали комунізм.

Цим займається ціла течія в єврейській історіографії. Зокрема, один із найбільш поважних єврейських істориків Цві Гітельман на-

писав книжку про єврейську секцію в комуністичній партії. Він пробує пояснити те, що сталося, зокрема, нестабільністю України після погромів. Євреїв штовхали до комуністів умови їхнього існування в Російській імперії, їм хотілося вирватися з утисків.

У мене складається таке саме враження. На сьогодні майже не розроблена проблема ставлення євреїв до комунізму і, навпаки, ставлення комуністичної системи до євреїв в Україні.

То надзвичайно складна проблема. Боюсь, українські історики не готові до неї. Саме в Україні радянська система повністю викреслила єврейську історію. Абсолютна, повна амнезія. Я знаю від старших колег, що, коли у 1970-х рр. почали писати «Історію Української РСР», Верховна рада наполягала, аби до видання не увійшло жодної згадки про євреїв. Цікаво порівняти, до речі, як приховували Голокост у Радянському Союзі: виявляється, у країнах Балтії, скажімо, в Латвії, про це можна було говорити, навіть у підручниках писали, а в Україні євреїв наче не існувало: вони навіть помирали не як євреї, а як радянські громадяни. Чому? Для обґрунтованих дискусій нам бракує матеріалу, проте ніде Москва не контролювала єврейське питання так, як в Україні. Підозрюю, влада розуміла, наскільки це питання може бути вибуховим для всієї радянської системи. Якби в Україні примирилися українці і євреї, то результати вибуху були б непередбачувані для існування тої системи. Отже, це дуже специфічне питання, як і проблема порівняння Голокосту і Голодомору. Те, що сталося, перевершує наше розуміння. Завжди здається: щойно знайдемо матеріали, якийсь лист Сталіна або Гітлера – і нам вдасться все зрозуміти… У світовій історії немає теми, що була б так детально досліджена, як Голокост. Жодному іншому явищу не присвячено стільки праць, книжок, документів нема, і, тим не менше, ми не можемо зрозуміти, що сталося! Є величезна кількість інтерпретацій, суперечок... Так само, ми ніколи не зможемо зрозуміти до кінця, що сталося під час Голодомору. Але те, що ми не можемо знати повної правди, не означає, що ми не повинні ухвалювати рішення. Треба відокремлювати історіографію від політики, а для того потрібні певні політичні розв’язки; треба прийняти політичне рішення миритися – і полишити історикам з’ясування певних речей. Десь так сталося в українсько-польському випадку.

Я вважаю, що українці щиро хочуть примирення і діалогу, щиро розуміють, для чого вони це роблять. Є достатньо ліберальні євреї, які прагнуть діалогу; а є євреї, які мають закорінені стереотипи і примирення не хочуть, ба навіть вважають його чимось просто ганебним. Я думаю, це нагадує українсько-польські стосунки до Незалежності, коли кожна сторона намагалася себе вибілити коштом іншої. Зараз для інтелігентного українця чи поляка нормально визнати, що його народ не завжди був правий, тож різке протистояння було знято. Я думаю, щось таке має статися і в українсько-єврейських стосунках. Для того, щоб українці та євреї могли нарешті між собою примиритися, має відбутися щось на кшталт падіння комунізму чи Помаранчевої революції.

Я хотіла б поговорити передусім про галицький контекст та Івана Франка, у якого був власний підхід до єврейської теми. Почнімо з єврейського питання в Галичині у XIX ст. У книжці про Івана Франка Ви пишете, що історія євреїв у XIX ст. визначена або емансипацією, або акультурацією, проте на Західній Україні, в Західній та Східній Європі і тут, в Галичині, відбувалися відмінні процеси. Чи можете Ви розповісти про галицьку єврейську специфіку? Як на цьому тлі виглядав розвиток українського суспільства й української тотожності?

Пошлюся на метафору моєї доброї приятельки, яка займається цим регіоном: Галичина була Сходом для Заходу і Заходом для Сходу. Це добре підкреслює поставлене запитання. Якщо говорити дуже спрощено, є дві формули єврейського питання. Західна – це одноразова швидка емансипація. Євреї ставали звичайними громадянами і, щойно їх звільняли від накладеного старим середньовічним правом «пораженія в правах», вони швидко акультурувалися в місцеве суспільство. На час Першої світової війни євреї були настільки асимільовані, що навіть не відрізнялися від французів чи німців. Натомість на Сході маємо іншу модель: емансипація не одноразова, а багаторазова, менш ефективна, бо йдеться про цілу систему регулювання різних дій. Вона розтягнена в часі, і через те акультурація була утруднена, спізнена, часом породжувала дуже сильну напругу і великі конфлікти. Цю схему можна розшифрувати приблизно так: емансипація галицьких євреїв в Австрійській імперії почалася одразу після приєднання Галичини, себто з кін-

ця 1780-х рр., і протривала десь до 1860 р. Євреїв майже зрівняли у правах з рештою громадян Австро-Угорщини. Натомість у Російській імперії емансипація почалася майже тоді ж, але успішно закінчилася лише з падінням самої імперії. Найбільш кричущим символом поразки тієї емансипації є збереження смуги осілості. Отже, поступовість емансипації уподібнює галицьких євреїв до євреїв російських, проте у перших емансипація таки відбулася, і акультурація йшла набагато успішніше. Втім, узагальнюючи, можна сказати, що різниця між галицькими євреями і російськими була не дуже суттєва.

Повільна емансипація зберегла старе правовірне єврейство, котре на той час майже зникло у решті Європи. Коли галицькі євреї наприкінці XIX ст. пішли до Відня і Берліна, відбулася зустріч двох типів євреїв – асимільованих, які вже й забули про своє єврейство, і євреїв з Галичини, які продовжували ходити в довгих лапсердаках, носити пейси і лисячі шапки. Галицьких євреїв було так багато, що на них почали звертати увагу. Отже, головним джерелом сильного антисемітизму у Відні були не місцеві євреї, а євреї з Галичини. Цікаво ось що: хоч євреї з Галичини й були першим об'єктом антисемітизму, вони не стали його головним об'єктом. Головного ж удару зазнали ті євреї, які вже забули про своє єврейство. Хтось із тогочасних віденських євреїв дуже влучно сказав, що «насправді ми всі – з Галичини».

Щоб краще зрозуміти єврейське питання, слід звернути увагу на соціальні проблеми.

Коли йдеться про різні типи євреїв, то важливішим є не соціальне, а релігійне питання. Проблема акультурації дуже тяжка, бо вона передбачає відмову від релігійних традицій, і головне питання полягало в тому, що можна втрачати, а що – ні. Ця проблема розділила єврейські громади на три великі групи. Перша, найчисленніша – євреї ортодоксальні, які не відмовлялися від жодних приписів юдаїзму, були відсталі, не піддавалися модернізації. Друга сильна група не виросла в Галичині, а прийшла ззовні: йдеться про хасидів. Назагал, хасиди й ортодоксальні євреї між собою ворогували, це цілком зрозуміло. Втім, їх об'єднував спільний «страшний» ворог – асимільоване, акультуроване єврейство, котре поділяло настанови

єврейського просвітництва Гаскали: мовляв, євреї мають бути юдеями вдома, але на вулиці – німцями, поляками чи росіянами. Щоб зрозуміти, наскільки драматичним був конфлікт між різними групами євреїв, досить згадати, що першого рабина реформістської синагоги «Темпль», заснованої у Львові в середині XIX ст., вбив єврей-ортодокс – власне, за відступництво. Професор Майкл Stationніславський, історик єврейства, навіть вважає, що вбивство доктора Абраама Кона – це перший зразок політичного вбивства євреїв. Те, що потім сталося з Іцхаком Рабином (прем'єр-міністр Ізраїлю, якого вбив Ігаль Амір), – це, власне кажучи, галицький винахід.

Чим далі йшла емансипація й акультурація, тим тяжче було визначити, хто є, а хто не є євреєм. Євреї є ті, що сповідують юдаїзм. Проте чи можна сказати, що євреєм є той, хто юдаїзм сповідує, але розмовляє польською? А чи є євреєм той, хто і розмовляє польською, і католиком став, але має єврейське походження?

Найпростіше це питання вирішують антисеміти. Універсальна формула: «Хто тут єврей – вирішую я!» належить віденському бургомістру Карлу Люгеру, який використовував антисемітизм задля завоювання популярності. Це гасло припало до душі гарячому прихильнику Люгера Адольфу Гітлеру, який жив у Відні в роки його правління (1897–1910). Антисеміти різних мастей досі явно чи неявно використовують цю формулу, тепер це – класичне окреслення нової єврейської ідентичності.

Як розвивалися стосунки єврейства з українською громадою Галичини?

Мій добрий приятель Єгор Наконечний, на жаль, уже покійний, провів влучну паралель між українською проблемою і єврейською ідентичністю. Єврейська ідентичність не була вроджена – слід було перетворитися з релігійного юдея на секулярного єврея. Українська ідентичність проходила схожу еволюцію: з природженого русина слід було перетворитися на українця. В обох випадках ідентичність не є вродженою: її набувають унаслідок певного життєвого вибору, під впливом певних обставин. А оскільки носії цих ідентичностей часом протидіяли одним і тим самим ворогам, вони уподібнювалися між собою ще разючіше.

У Галичині євреї могли стати німцями, поляками чи росіянами – було й кілька випадків, коли євреї ставали українцями.

Скажімо, можна згадати славетну родину Рудницьких, яка дала відомого історика Івана Лисяка-Рудницького: відбувся шлюб між сином греко-католицького священика і дочкою рабина чи заможного єврейського купця. Втім, це – поодинокий випадок, єврейської української опції не існувало. Бо що означало для єврея «бути українцем»? Української світської інтелігенції майже не було, була лише релігійна, духовна, а отже, для того, щоб стати українцем, слід було стати греко-католиком. Досить масове навернення євреїв у греко-католицьку віру відбувалося лише у Відні, оскільки євреї, які мігрували туди, часто вирішували, що стати греко-католиком – це менше лихо, ніж стати католиком. У церкві св. Варвари досі зберігаються записи парафіян: величезна кількість юдеїв вихрестилися у греко-католиків. Український вибір міг стати для євреїв значущим тільки в разі, якби з'явилася сильна українська світська еліта, тому українці вигадали інший шлях розв'язання єврейського питання, який не має аналогій. Це – суто галицька формула: якщо асимілюватися в українство неможливо, то не слід асимілюватися взагалі, лишайтеся тими, ким є. Або будьте юдеями, або ставайте євреями, бо якщо не стаєте євреями, то стаєте німцями чи поляками, а якщо не стаєте поляками, то ви є нашими союзниками. Ефективність цієї формули забезпечувало те, що, як ми знаємо, австрійське законодавство не визнавало євреїв за окрему групу, бо релігія не є нацією. Українці, власне, наполягали, щоб євреїв визнали нацією, адже в разі, якби було зафіксовано їхню відмінність від поляків і німців, вони не додавали б сили ворогу. Через це сіоністи відчули в українському русі сильного союзника. Лояльність євреїв до Західної Української Народної республіки була результатом свідомого вибору.

Яку роль у цьому відіграв Іван Франко? Ви писали, що він шукав розв'язання єврейських питань і водночас справив великий вплив на створення української тотожності.

Я можу тільки повторити, що в українській літературі жоден інший автор не писав так багато на єврейські теми, як Франко. В його бібліографії – і художні твори, й публіцистика, і навіть переклади, де він дуже поважно й із симпатією трактує єврейське питання. Втім, він неоднозначний. Зокрема, на біду, у Франка є й антисемітські проекти, на які мало звертають увагу. Я просто

спробував зрозуміти, чому він мав імідж антисеміта – аж до того, що подейкували, ніби він сам єврей. Я спробував проаналізувати не тільки Франка, а й його оточення – жоден з його кола не був виключно філосемітом чи антисемітом, кожен поєднував обидва світогляди. Всі, про кого я знав, були до певної міри антисемітами, мали антисемітські тексти. Постало питання, чи вони цей антисемітизм упроваджували як головну програму, як, скажімо, робить МАУП, чи розуміли, що антисемітизм є чимось ненормальним, з чим треба боротися. Франко, скажімо, це розумів, і завжди намагався долати антисемітизм позитивними розв’язками. Отже, Франко пройшов кілька фаз у розумінні єврейського питання, і вони були означені симпатією до євреїв. Він дуже добре знав юдейство, і коли у Львові створили «русько-польсько-єврейський соціалістичний комітет», Франко був єдиний, хто підтримував діалог з неасимільованими традиційними євреями, оскільки ті євреї, що були в товаристві, вже не мали стосунку до єврейської громади. На той час Франко був далекий від сіонізму, вважав, що євреї мусять або залишитися тими, ким є, або стати українцями. Просто кажучи, Франко дуже негативно ставився до політичної самостійності – як української, так і єврейської. Він вважав, що ця ідея дуже загрозлива, відвертає від великої боротьби і роз’єднує українців та євреїв. Він був за колективну розв’язку.

Втім, у 1890-ті рр., коли з’явилася книжка Теодора Герцля «Юденштадт», у поглядах Франка відбувся радикальний поворот. Він сприйняв цей програмний документ сіонізму з великим ентузіазмом, за кілька тижнів написав позитивну рецензію. В той же час він написав і дуже позитивний відгук на книжку Юліана Бачинського «Україна уярмлена» («Ukraina Irredenta»), яка спирається на подібні тези. Отже, він відкинув ідеї федеративності. Варто йому було повірити в необхідність єврейської та української держави, як ця ідея стала великою матеріальною силою. Франко став найвиразнішим символом поєднання української незалежності і сіонізму – недарма бо його «Мойсей» перекладає ідеї «України уярмленої» та «Юденштадт» мовою великої поеми, вступ до якої звучить, як політичний заповіт. Мені здається, ця Франкова формула окреслила ідеологію всієї української лівої інтелігенції: на мою думку, виступ Дзюби в Бабиному Яру продовжує ту ж лінію.

Наскільки Львів є важливим для української, єврейської та польської громади? Наскільки він змінився після травми, якою була для всіх трьох громад Друга світова війна? Скажімо, війна майже повністю знищила краківську польсько-єврейську громаду, проте на початку 1990-х рр. Краків узявся за відродження тієї спадщини. Що ж відбувається у Львові?

Мало в якому місті настільки сильно поруйнували зв'язок між містом перед війною і після війни. Після війни ми маємо цілком інший Львів. Німці винищили саме галицьких євреїв, котрі дуже відрізнялися від євреїв, які приїхали згодом зі Східної України чи Росії, і часом навіть не відчували свого єврейства. Те саме стосується львівських німців, які зникли цілком, і поляків, які зараз присутні радше символічно, ніж реально.

Українці, які оселилися в місті після війни, походили здебільшого із сіл, проте ось що дивує в цій ситуації: всі, хто приїжджали до Львова – українці, євреї зі сходу, навіть росіяни – незабаром починали вдавати, ніби завжди тут жили. Це означає, що вони приймали місцеву модель поведінки. Потребує аналізу дивна політика Львова, яка асимілює людей, створює ситуації, які їх перетворюють: львівські росіяни і львівські євреї починають вважати себе галичанами.

У 1980–90-х рр. була надзвичайно зворушлива співпраця української, єврейської, польської й російської спільнот: інтелігенція розуміла, що треба співпрацювати і захищати один одного. На жаль, це довго не протривало, мабуть, бо розпався спільний ворог… Що ж до відтворення єврейської пам'яті у Кракові, то це стало можливим лише тому, що польській ідентичності в Польщі ніщо не загрожує. Поляків не хочуть зробити росіянами чи німцями, як це робилося в XIX ст. Натомість в Україні тривають дискусії про те, чи скінчилася русифікація, ким є українці, якими вони мають бути: в центрі українського політичного життя завжди відчутна загроза для українськості. Для Львова – найбільш україномовного міста – загрозою є росіяни, чи навіть просто російськомовні (часто різницю не помічають). За умов російськомовної загрози українці почуваються як в'язні в обложеній фортеці, де кожна поступка є зрадою української справи. Вважається, що визнання мультикультурності Львова применшує право українців на місто. Я гадаю, що ця тактика не відповідає історичній правді і, більше того, є хиб-

ною: вона не посилює роль українськості, а послаблює, бо той, хто захищається, сам себе і звинувачує. Роль українства, особливо львівського з його революційним хистом, мала би полягати в тому, щоб не відштовхувати інших, а перетворювати їх на специфічну форму тієї ж українськості.

Прийшов час для постання нормального українського єврейства, яке могло би бути євреями й українцями водночас. У XIX ст. це було нереально, зате тепер український єврей – одне з найбільших питань українсько-єврейських стосунків. Чи з'явиться велика група, яка стане називатися, власне, українськими євреями? Якою мовою вони розмовлятимуть? Чи зможемо прийняти російськомовних євреїв-українців? Це дуже важливі питання. Єврейські історики й публіцисти твердять, що ця ідентичність уже постала.

Що ж до мовного питання, то лишається повторити слова великого українського історика Володимира Ждановича, який колись сказав: «В Киеве люди говорят не по-великорусски и не по-малорусски, а мало по-русски». Я думаю, це – характеристика майже всієї України. Питомо київським явищем є хіба що цілком виразний тип російськомовного українця, котрий політично часто радикальніший, аніж мешканці Західної України.

Я вважаю ганебним, що в Україні досі так мало пишуть, визнають, дискутують про роль євреїв, бо протягом певного часу (особливо наприкінці XIX – на початку XX ст.) жодна інша територія не мала такого впливу на єврейську історію. До Другої світової війни Україна була найбільш єврейською територією у світі. Разюча невідповідність між її роллю і тим, як мало зараз про це пишуть, є, гадаю, виявом нашої слабкості. Сила не в тому, щоб замовчувати факти, а в тому, щоб розповісти про них більше, але зрозуміло, з гідністю.

Назагал, вважаю, українсько-єврейські стосунки – на добрій дорозі, треба тільки дати їм час на унормування. З певних причин євреї з українських теренів майже зникли, і тому українці міркують про них вже вінший, спокійніший спосіб. Проте не можна нехтувати тим, що зробила українська традиція для розв'язку єврейського питання. Можливо, це – найважливіший наслідок українсько-єврейських стосунків.

Жанна Ковба

Яким, на Вашу думку, було становище євреїв Галичини й Волині – територій, які до 1939 р. належали польській державі? Чи політичні й соціальні відмінності та внутрішні протистояння вплинули на перебіг Голокосту і можливості самозбереження єврейської громади? Якою входила єврейська громада у світову війну?

Волинь я знаю гірше. Можу трохи розповісти про міжнаціональні взаємини другої половини XIX – початку XX ст., бо вивчала їх, готуючи дисертацію про еміграцію чехів на Волинь («Чеські поселення на Україні. II половина XIX початок XX ст.», 1975, Львів). Читала цікавих польських авторів міжвоєнного періоду, спогади галичан про волиняків і навпаки.

Можна сказати, що волинські євреї відрізнялися від євреїв Галичини. Вони пережили період урядування Російської імперії і, звісно, інтегрувалися до російської культури й життя. Іншими були їхні професійні заняття, рівень освіти. Можливо, вони були більше схильні пристосовуватися до політичної системи. Попри те, що до початку Другої світової війни вони все ж зберігали їдиш як домашню мову, звичаї та релігійний устрій у громаді, вони були сильніше асимільовані. Серед них не було такого розмаїття релігійних течій, як серед галичан, рабини не відігравали інтегральної ролі, натомість неформальними авторитетами були хасидські цадики. Взагалі, Церква й синагога, на відміну від Костелу, не мали великого впливу на життя пересічних євреїв чи українців.

Волинські євреї відчували певні труднощі в інтеграції у польське суспільство. Позитивним чинником була політична взаємодія під час виборів до польського сейму та сенату в 1922 р., коли було створено т. зв. Блок національних меншин. На відміну від галицької ситуації, тут співпраця між представниками єврейських, українських і польських еліт тривала й надалі. Прикметно, що волин-

ські євреї із середини 1920-х років замість російської у публічному житті послуговувалися польською: Польща стала для них «своєю» через громадянство і відсутність власної держави.

На Волині українсько-єврейську дистанцію простежуємо не лише в устрої життя та віросповідань: там уживалися дві взаємовиключні тенденції. Пересічні містечкові євреї, особливо верхівка, не сприймали української окремішності, зокрема, мови, культури й освіти, проте на політичному рівні серед інтелігенції тривала співпраця з представниками, зокрема, українських проурядових партій.

Здається, на Волині суперництво у царині економіки було менш гостре. Цьому сприяла владна ініціатива зі створення змішаних за національним складом кооперативів. Натомість у сфері торгівлі та промислів переважало протистояння. Єврейські торговці досить вправно співпрацювали з чехами, котрі вирощували хміль, – представництва для закупівлі хмелю, солоду й торгівлі пивом були у Здолбунові, Клевані, Мізочі. Внаслідок чесько-єврейського співробітництва у міжвоєнні роки крамарі й купці рятували знайомі єврейські родини під час Голокосту.

На Волині, на відміну від Галичини, до середини 1930-х рр. не було масштабних виступів ОУН чи ендеків проти міських і сільських євреїв, морального тиску, підпалів чи бойкоту крамниць. Натомість можна говорити про вищу активність комуністичних осередків, у яких об'єднувалися єврейські міщани й українські селяни. За документами поліції Луцького державного архіву важко визначити, чи були вони такими ж небезпечними для держави, як осередки ОУН. Протистояння між ОУН та комуністичними угрупованнями мало свої негативні наслідки під час Голокосту.

Що ж до міжетнічних стосунків у передвоєнні роки, то не буде перебільшенням ствердити: євреї були ближчі до поляків, які на Волині не були гостро проти них налаштовані (за винятком осадників – польських колоністів). Натомість український національний рух і українці з їхніми сільськими звичаями та нижчим рівнем освіти викликали у євреїв зневагу. Гострим було і протистояння між поляками та українцями. Так чи інакше, це позначалося на людських долях під час війни.

Для мене значущим є той факт, що обидві засновниці польської організації «Жегота», створеної для допомоги євреям, походили з

Волині[1]. Софія Коссак-Шуцька добре знала життя євреїв взагалі і волинських зокрема. Старенькі львів'янки розповідали мені, що сестри-черниці за дорученням «Жеготи» переховували по людях єврейських жінок і дітей з Волині, допоки їх забирали. Як вони потрапляли в Галичину – невідомо.

На жаль, між галичанами і волинянами було своє, важко зрозуміле нині протистояння. Волиняни зневажливо іменували галичан галіщуками, а ті, своєю чергою, зневажали поліщуків-волинян як неповноцінних українців. На Бережанщині ще з тих часів побутує не така вже й смішна приказка: «Коза – не худоба, поліщуки – не українці».

У Галичині було інакше. Тут до 1939 р. не лише збереглися єврейські релігійні громади, а й розвинулися польська національно-державна й українська національно-державницька спільноти. Кожна мала власне внутрішнє життя зі своїми проблемами. При цьому в умовах нового державного утворення не зникли особливі поведінкові типи галичанина-єврея, галичанина-українця, галичанина-поляка. Так сталося, що всі три народи вважали цю землю своєю. Попри політичні й економічні потрясіння, польську шляхетську гордість, купецьку єврейську хитрість та українську селянську консервативну обмеженість, галицька спільнота видавалася єдиним цілим. Галицький жаргон, побут, добросусідське співіснування, вміння мудро обходити гострі кути створювали цікавий тип співжиття різних народів. Можливо, саме тому для галичан такою болючою стала втрата цієї малої батьківщини.

---

[1] «Жегота» – створена 4 грудня 1942 р. організація, котра надавала допомогу євреям; проіснувала в Польщі до січня 1945 р. До її складу увійшли представники демократичних партій, група католицьких організацій, сіоністські організації. Офіційна назва організації – «Рада допомоги євреям». Діяла передовсім на території Польщі, зокрема у Варшаві, де було врятовано 12 тис. євреїв. Відділи «Жеготи» були і в генерал-губернаторстві, найбільший – у Кракові, а на Галичині – у Львові. Представники «Жеготи» були при штабі Армії Крайової і сприяли передаванню інформації про «єврейські акції» гітлерівців до Лондонського уряду. У Галичині представники польських організацій здебільшого виходили на контакт з євреями з ґето, які організовували опір фашистам. Ініціаторами таких контактів були євреї, колишні члени Польської соціалістичної партії.

Три народи були носіями спадщини найвідсталішого аграрного краю. Економічне становище євреїв було легше, ніж у українського селянства: наприклад, Львівська єврейська громада переживала перед Першою світовою війною чи не найкращі свої часи. По містах і містечках євреї утворювали компактні осередки, що жили у замкненому колі власної релігії, окремо від решти мешканців. Особливо вирізнялася мовою, вбранням та звичаями єврейська ортодоксальна біднота, яка становила цілком непроникну групу.

Перша світова війна, польсько-український і польсько-більшовицький конфлікт сильно вплинули на єврейську громаду. Приголомшені неминучою поразкою доброзичливого цісаря і можливістю російської окупації, численні єврейські біженці почали втікати на Захід. Ті, що залишалися, втрачали власність, потерпали від воєнних плюндрувань і хвороб.

Поляки й українці виборювали власні держави, а євреї маневрували між ними. У листопаді 1918 р. у Львові відбувся перший масштабний єврейський погром на Галичині. Польські солдати (здебільшого не з Галичини, а з армії генерала Галлера) особливо брутально поводилися з євреями.

Українці багато говорили й писали про Єврейський пробойовий курінь у складі Української Галицької армії; поляки також визнавали, хоча й менш охоче, участь євреїв у польському суспільному і національному житті, незалежницьких рухах, звертали увагу на вагомий внесок євреїв до польської науки, освіти, культури.

У міжвоєнні роки польська мова швидко стала рідною для багатьох єврейських дітей, народжених у сім'ях середнього класу. Галицьке єврейство було найбільш полонізованою частиною єврейського населення Польщі до Другої світової війни.

Єврейська спільнота, як і решта населення Польщі міжвоєнної доби, перебувала під тиском тоталітарних ідеологій комунізму і нацизму, а також суто місцевих проявів тероризму, вождизму, радикальних рухів, які проголошували суміш націоналістичних та соціалістичних гасел. Однак, на відміну від Німеччини чи Радянського Союзу, Польща не стала дуалістичною партією-державою, а громадська думка не набула рис тоталітарної. Для євреїв Галичини велику загрозу становило те, що їх часто пов'язували з більшовизмом. Масова свідомість демонізувала Троцького, Кагановича та інших євреїв як опору ненависного більшовизму.

На Галичині євреї були польськими громадянами, тож Конституція гарантувала їм рівноправ’я. Їх трактували як національну меншину; для польської державності вони становили проблему, оскільки їх неможливо було інтегрувати у державну націю, тобто асимілювати. Як і решта польських євреїв, галицькі не висували територіальних претензій, але успішно опановували міське і містечкове середовище.

Перед єврейськими релігійними громадами на Галичині постала проблема модернізації життя, внутрішніх процесів секуляризації, усталення економічного та політичного статусу модерної ортодоксально-традиційної частини спільноти. У міжвоєнні роки з’явилася нова ідея єврейської національної автономії. Галицьке суспільство мало дві моделі поводження з євреями: асиміляторську модель підтримували ліві і ПСП, а антисемітську – передовсім народні демократи-ендеки. У другому випадку йшлося про те, щоб обмежити єврейську присутність, як не звільнити від неї країну взагалі. Обидві тенденції суперечили самій природі галицького єврейства, котре, перебуваючи у країні і маючи всі громадянські права, намагалося не виходити поза межі власного середовища, зі своєю релігією, традиціями та бізнесом.

Ці реалії повсякденного життя призвели до оформлення нового елемента єврейської політики – збереження власної ідентичності і захисту євреїв від чужого націоналізму. Частина проводу єврейських громад прагнула виховати у євреїв національну самосвідомість та гордість за належність до прадавнього обраного народу.

Від держави вимагали дотримання рівноправності всіх громадян, але парадокс полягав у тому, що не всі представники громади хотіли залишатися євреями. Асиміляція була досить активною, її ближчі чи дальші наслідки особливо не обговорювали. Сильна політична й релігійна роз’єднаність призвели до роздробленості партій та поширення чвар, навіть у рабинатах, де ортодоксальні і прогресивні напрями часто не могли дійти згоди. До певної міри внутрішні конфлікти були нормальним свідченням пошуку консенсусу між традицією і модернізацією, а чи нового способу інтеграції кожного у строкате етнічно-державне середовище. Але ціною за ці пошуки стали внутрішні негаразди, численні конфлікти, скарги всередині громад і до державних установ.

На міжетнічні взаємини вплинула діяльність трьох найбільших угруповань євреїв Галичини. Сіоністи, які були прихильниками створення власної держави Палестини, а в Польщі прагнули автономії, зверталися до еліти й ортодоксальних єврейських мас. Освічені й культурно асимільовані сіоністи були депутатами в сеймі, у Львові – членами управи. Рабини-сіоністи, зокрема Єзекиїль Левін[2], намагалися зав'язати контакти з польськими та українськими ліберальними чи радикальними діячами, часто успішно (скажімо, рабин Левін, як відомо, приятелював із Митрополитом Шептицьким).

Такого успіху не зміг досягнути соціалістичний Бунд, що діяв серед інтелігенції. Він справляв потужний вплив на єврейські професійні товариства, але не зміг об'єднатися ні з польськими, ні з українськими партіями задля боротьби за ліпше життя пролетаріату. Попри значний відсоток євреїв серед членів соціалістичних партій (особливо КПЗУ на Івано-Франківщині), соціалістичні ідеї все-таки не мали підтримки в єврейській спільноті, особливо серед світської нерелігійної інтелігенції.

У Галичині найпопулярнішою політичною силою в єврейських громадах була партія *Agudas Isroel* («Спілка Ізраїлю»). Її представники контролювали приватні єврейські школи, зовнішні зв'язки, управи громад. «Спілка Ізраїлю» не висувала вимог національної автономії, спиралася на ортодоксальних юдеїв, захищала традиційне єврейське життя, тому послідовники цієї партії найменше конфліктували з польською адміністрацією. Натомість хасидські групи занурювались у релігійне життя й ігнорували християнське оточення, чим викликали негативне ставлення українців і поляків.

На політичному і світсько-фаховому рівнях панувала дискримінація євреїв; економічний бойкот євреїв-гендлярів та багато інших локальних і державних конфліктів мали антисемітське підґрунтя. Але варто враховувати, що в тогочасній Польщі ці проблеми широко дискутовано, були важелі правового захисту постраждалої сторони, й ці можливості успішно використовували. Баталії у пресі розгорталися не лише довкола таких трагічних подій, як убив-

[2] Єзекиїль Левін, нар. у 1897 р. в Рогатині, здобув звання доктора філософії Яґеллонського університету, рабин синагоги в Катовіце, від 1928 р. – рабин львівської прогресивної синагоги «Темпль». Загинув під час львівських погромів у 1941 р.

ство С. Петлюри, а й довкола захисту в суді інтересів українця чи поляка єврейським адвокатом, протесту українських студентів Львівської політехніки проти лавкового ґето тощо. Взаємні звинувачення в антисемітизмі чи філосемітизмі роз'єднували громадян Польщі – галичан.

Хоч як дивно, про побиття ендеками єврейських студентів більше знали, говорили й писали, ніж про побиття тими ж ендеками українських студентів, а ще менше писали про взаємодопомогу в екстремальних ситуаціях безчинств ендеків чи українських бойовиків ОУН по селах. Суспільна мораль бійку вважала негідним вчинком, підпал – злочином, а образу людської гідності – ганьбою. З відстані років, а особливо у порівнянні з комуністичною дійсністю за Збручем, міжвоєнна доба у Польщі видається не такою вже й лихою до євреїв та українців. Попри все, там були сприятливі умови для розвитку національної політики та культури. Натомість нині переважно говорять про вроджений польський чи український антисемітизм і майже не згадують, що в УРСР євреї шаленими темпами перетворювалися на радянських людей чи жертв зростаючого монстра ГУЛАГу.

Варто пам'ятати про унікальну роль Католицької Церкви на Галичині в часи Голокосту. Вважаю неправомірними звинувачення Церкви в активізації антисемітизму в польському суспільстві взагалі і галицькому зокрема. Саме Церква і, до речі, юдейське священство була єдиною силою, яка протистояла всім негативним наслідкам модернізації: політизації й секулярній боротьбі за узаконення людського егоїзму, світу без Бога. Діяльність священиків і рабинів об'єднувала суспільство на засадах життя за Божими заповідями, пошани до традицій Церкви, любові, толерантності до ближнього.

Попри секуляризацію життя, солідарність християн обох обрядів з юдейськими рабинами і вірними розвивалася по висхідній. Прикладом масової толерантності є участь вірних усіх релігій у зустрічах та проводах ієрархів Католицької Церкви під час візитацій. У численних спогадах зафіксовано атмосферу єднання й терпимості під час зустрічей Митрополита Шептицького та римо-католицького єпископа Болеслава Твардовського. Серед інтелігенції популярними стали книжки та публікації у пресі про т. зв. «єврейське питання» у контексті спільних коренів юдаїзму й хрис-

тиянства, образу Святої Землі, вічного міста Єрусалима. Скажімо, у 1939 р. ксьондз, професор університету Йозефа Пілсудського видав теологічну розвідку «Расизм у світлі вчення Святого Павла» (Roslaniec Fr. ks. dr. «Rasizm w świetle nauki Sw.Pawla. Rozprawa teologiczno-biblijna». Warszawa, 1939). Критично розглядаючи тези Розенберґа про расу, яка вища від Бога, автор з християнських позицій пише, що євреї не монополізують Бога, а святий Павло увічнив Божественність Христа і для євреїв, і для поган. Расисти ж відкидають Божественність Христа через Його єврейське походження. (Про єврейське походження Христа писав Ричард Ганшінец, протестуючи проти «лавкового ґето» у Львові. (R. Ganszyniec, Getto lawkowe. Odczyt wygloszony dnia 16 XI 1937. Lwów, 1937)). Дуже прихильно до біблійних і сучасних йому євреїв змальовує їхню історію майбутній наступник Шептицького, ректор Богословської семінарії о. Йосип Сліпий у книжці «Паломництво до Святої Землі. Враження з подорожі. Написав Й. Сліпий» (Львів, 1935).

Євреї також намагалися віднайти позитивні факти у спільній з українцями та поляками історії. Рабин Самуїл Бабад у, здавалося б, суто спекулятивному есеї на смерть маршалка Пілсудського писав: «Нам, євреям, Й. Пілсудський своїми діями нагадав епоху Маккавеїв. Пілсудський, як і Маккавеї, кинувся зі жменькою шаленців у вир боротьби із сильнішими ворогами, щоб здобути найбільший скарб народів – свободу» (Rabin Samuel Babad. Pamięc o ojcu ojczuzny. Sądowa Wiznia Nanladem Żydowskej Gminy Wyznaniowej. 1935). Статті про українську та польську культуру й історію виходили в єврейських польськомовних газетах «Chwila», «Nasza Opinia». Особливо цікаві своєю прихильністю і толерантністю статті рабина Є. Левіна.

В українських греко-католицьких виданнях, на відміну від видань Римо-Католицької Церкви, майже не обговорювали політичні вимоги євреїв чи те, як вони «шкодили» культурі польської держави. Варто пам'ятати, що публікації у пресі та нариси заангажованих польських чи єврейських діячів ставали предметом широкого обговорення й критики, хоча зрозуміло, що польську інтелігенцію лякало усвідомлення неможливості мирного співіснування, а єврейську – перспективи суцільного антисемітизму.

Була ще одна царина, яка вимагала від священиків, рабинів та вірних і принциповості, і компромісів: ідеться про мішані шлюби,

які суспільство не толерувало, але вони поширювалися, оскільки молодше покоління дедалі частіше відмовлялося від релігійного шлюбу (жили «на віру», як казали тоді). Втім, зростало й число релігійних шлюбів. У Центральному державному історичному архіві у Львові (ф. 408, спр. 158, арк. 3-7) збереглися листи єврейської молоді до Митрополичої Курії і Митрополита Шептицького про одруження з вірними Греко-Католицької Церкви. У спогадах галичан мішані шлюби й долі тих, хто розходилися через неможливість переступити традиції, ставали своєрідними маяками любові й буденної солідарності.

Формальні і неформальні контакти між священиками, рабинами, учнями та їхніми батьками відбувалися в царині освіти, перш за все – у вивченні релігії. Рабин Кахане, який викладав юдейську релігію, був у приязних стосунках з польськими та українськими катехитами. Відомо також про дружбу рабина прогресивної синагоги «Темпль» Левіна з Митрополитом Шептицьким та вчителями релігії його старшого сина Курта. Хоча у більшості шкіл викладання релігії було роз'єднане за віросповіданнями, воно нівелювало соціалістичні, радикально-націоналістичні, атеїстичні впливи, об'єднувало галичан вірою в Бога, пошаною до святинь власної і чужої традиції, формуванням терпимості. Втім, це було характерне радше для міст; у селах чи містечках, де не вистачало вчителів, простежуємо суттєві відмінності у навчанні релігії.

У 1930-х рр. у Галичині простежуємо свідчення організованого навернення євреїв у християнську віру. Формально цей рух ініціювала протестантська данська місія, представники якої з'явились у Львові ще в 1923 р., і хоча він не оформився у нову конфесію, він все ж започаткував численні контакти християнського священства з юдеями.

Загалом, контакти євреїв і християн у 1930-х рр. не зводилися до стереотипно описуваних нині конфліктів, ворожого чи нейтрального відчуження і неприйняття. Були приязні стосунки, було прагнення діалогу, була солідарність на основі прийняття Божого закону як норми людського співжиття. У роки Голокосту ці стосунки стали основою для свідомого протесту проти нацистської політики знищення єврейства і ситуативного, а також організованого рятування євреїв.

У своїй книзі[3] Ви звернули увагу на особливості стосунків ув умовному польсько-єврейському, українсько-єврейському, україно-польському трикутнику. Скажіть, а як українська громадськість Галичини реагувала на політику крайніх польських націоналістичних середовищ, котрі у Львові організували заколот проти євреїв? Як студенти-українці реагували на видворення студентів-євреїв з університетів чи т. зв. *numerus clausus*[4]? Як звичайні львівські українці сприймали вуличні напади?

Українці, перш за все українська академічна молодь, займали виважену позицію, неодноразово захищали євреїв, прямо й опосередковано. Були офіційні протести до ректорату, під час лекцій українці демонстративно сідали на лавки до євреїв, згадувано випадки суто молодіжної ситуативної допомоги. У Львівській політехніці проводили антиєврейські акції: поляки-ендеки ставили на вході сильних молодиків, які не пускали студентів-євреїв на заняття. Українські студенти заходили вільно й відчиняли інші двері, а то й вікна на першому поверсі, щоб затягнути дівчат і хлопців до аудиторії. Завдяки таким діям єврейські студенти могли уникнути покарань за пропущені практичні заняття, мали змогу здавати заліки.

Єврейка Фаїна Ляхер з Перемишлян, яка дружила з полькою і українкою, згадувала, що серед радикальних ендеків не всі були бузувірами-нападниками. Під час бойкоту єврейської торгівлі хлопець з пікету демонстративно купував у крамниці її тата цигарки.

Пересічні міщани (і українці, і поляки, а особливо інтелігенція) були дуже негативно налаштовані до акцій ендеків[5]. Коли траплялася якась бійка, викликали поліцію, переслідуваних пускали до

---

[3] Див.: Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. К., 2000.

[4] Йдеться про введення квот на навчання євреїв: праві середовища намагалися ввести ці обмеження у життя з 1923 р. Від 1937 р. у кількох польських вузах впроваджено квоту 10 % для студентів-євреїв, що пришвидшило еміграцію молодих євреїв із Польщі до інших країн.

[5] Ендеки – прихильники радикальних правих польських партій та рухів, які спиралися на ідеї Романа Дмовського та створеної у XIX ст. партії *Narodowa Demokracja*. Вони виступали за обмеження прав євреїв у польському суспільстві, витіснення їх із торгівлі та деяких інших професій, навіть за сприяння еміграції євреїв до Африки. З того часу відомий польський вислів «Євреїв на Мадагаскар» (Żydzi na Madagaskar).

помешкання, надавали допомогу. Одна львів'янка, якій тоді було десь десять років, розповідала, що, коли на Руській у Львові ендеки лупцювали євреїв і українців, мама часто казала: «Пильнуй, Геню, як буде жид іти, відкрий двері». Менше про такі випадки допомоги євреям писалося в офіційній пресі. У пресі ендецька ідея виглядала досить пристойно: «Моє місце зайняте: я міг би бути адвокатом чи ще ким-небудь, а там жид сидить. Я не маю місця. Жидів треба кудись забрати, і я буду працювати».

У міжвоєнні роки дуже популярні були гуртки самоосвітників «Молодої Просвіти» при читальнях. У 1936 р. в рубриці «Поуки і поради» журналу «Просвіта» з'явилася коротка стаття «Не туди дорога», яку рекомендували обговорювати на заняттях. Автором, який ховався за криптонімом, був референт позашкільної освіти та виховання управи Просвіти у Львові, член ОУН Микола Дужий. Він цікаво змальовує участь польської й української молоді у тогочасних погромах: «Ми знаємо, що вчинки такі викликає не якась расова нетерпимість, а що причиною їх є відпір національно настроєних людей, проти напору розбоїв, що їх роблять комуністи, переважно жиди, то й народний гнів повертається на жидів і досягає часом невинних». Автор пояснює, що «національно свідомі, у культурі і моралі «Просвітою» виховані українці мають змогу і повинні самі організуватися економічно, працювати, опановувати торгівлею, ремеслом. Ця праця не дасть розвиватися комунізму» (Просвіта – 1936, №1).

Яким було становище євреїв у Радянській Україні, як на них позначилися репресії 1930-х рр.? Як євреї відреагували на зустріч двох єврейських світів після 17 вересня 1939 р. у Галичині та на Волині?

У Радянській Україні євреї пережили революцію, викорінення релігії у 1920-х рр., червоний терор проти «рабинів і буржуїв», голод 1921–23 рр. Певне полегшення принесла нова економічна політика, яка уможливила розвиток приватної торгівлі, дрібних промислових підприємств, артілей.

У тих же 1920-х рр. завершилося руйнування єврейських громад: євреї масово відпливали зі штетлів до великих міст, їх заохочували переселятися на південь України заради створення єврейських землеробських колоній, вороже сприйнятих українськими селяна-

ми. Особливо негативну роль відіграли спроби «комунізації» єврейства руками єврейських секцій при компартійних комітетах. Було ліквідовано релігійно-культурні інститути, які протягом багатьох століть регулювали соціальне та духовне життя єврейства. Нащадки рабинів брали участь у наступі на єврейський клерикалізм, перетворенні синагог на клуби, нескінченних антирелігійних кампаніях (скажімо, показових «судах над Торою»): варто згадати хоч би «червоні громади» на чолі з «червоними рабинами», котрі влаштовували урочисті безкоштовні ситні обіди на Йом-Кіпур, тобто в Судний день, коли юдеї дотримуються суворого посту; закривали хедери, єшиви, згодом узагалі заборонено іврит.

Навіть створення широкої мережі єврейських освітніх закладів з викладанням їдишем у 1930-ті рр. виявилося важелем для масової асиміляції. За словами одного з партійних функціонерів, викладання їдишем («єврейська петлюрівщина») перешкоджало подальшому навчанню молоді. Політико-ідеологічне наповнення навчальних програм радянських шкіл формувало духовний манкуртизм, спонукало дітей зрікатися батьків, віри, традицій.

Наприкінці 1920-х рр. єврейство стало жертвою сталінської революції згори – Великого терору, а єврейські мешканці деяких містечок – ще й жертвами Голодомору. Друга ж половина 1930-х рр. пройшла під знаком судових процесів над «ворогами народу», серед яких опинилося чимало євреїв. У суспільному житті цілого СРСР простежуємо становлення політики державного антисемітизму під гаслами інтернаціоналізму. Йдеться про приховану боротьбу проти т. зв. «єврейського засилля», поступове обмеження кількості євреїв в органах державної і партійної влади. Страх переслідувань та відраза до свого єврейства спонукали пересічних євреїв до масової асиміляції. Щоб вижити, син шойхета чи рабина мусив зректися батьків, перейти на російську мову, взяти російсько-українське ім'я, хоча навіть за доби масового пристосуванства у невеликих містах ще побутувала материнська мова(«маме-лошн»), традиції та звичаї.

Коли в 1939 р. радянські євреї увійшли до Галичини у складі армії чи серед численних службовців, для галицьких євреїв це стало справжнім шоком. Місцевим незвичними видавалися погляди, ментальність, поведінка прибульців зі Сходу, незалежно від їхньої національності; бідних галицьких містечкових євреїв диву-

вала їхня низька побутова культура. Леона Плягера, сина кондитера із Жовкви, вразило, що комісар-еврей, якому він перекладав із польської, не мав уявлення, що таке тістечка чи кава. Зустріч з єврейським світом Галичини чи Волині стала шоком і для деяких радянських євреїв. Там вони побачили справжній етнічний ренесанс: мова, одяг, звичаї, діючі синагоги, хасидське вбрання, суботні трапези… За багато років один старий чоловік згадував ті часи так: «*Окунулся в детство. Свое, родное. А почему же у нас этого ничего нет? А кто же мы, в конце концов? Там мы не нужны, и здесь мы не свои – чужие. Никому мы не нужны*».

Були й такі, що дивилися на галичан з «висоти» пролетарської культури, вважали їх безнадійно відсталими, підозрілими. Варто враховувати, що до Галичини потрапляли перевірені НКВД люди, які, здавалося б, уже зреклися свого єврейства. У сім'ях присланих у Галичину службовців траплялися скандали, коли виявлялося, що їхні жінки або матері потай ходили в синагогу.

А як єврейська громада Галичини зустріла радянську владу й суспільний лад? Чи можна сказати, що різні прошарки єврейського суспільства по-різному поставилися до совєтів після 17 вересня 1939 р.? Від чого це залежало?

Нині побутує кілька міфів про те, як євреї Галичини зустріли перших *совєтів*. Марксистський класовий міф: робітники й селяни, збідовані під владою панської Польщі, зустрічали їх як визволителів. Міф ізраїльських істориків: зустрічали стримано, розуміли всю небезпеку нацистської Німеччини та сподівалися на швидке відновлення польської влади, оскільки були впевнені в перемозі союзників – Польщі, Франції та Англії. Найновіший стереотип деяких сучасних польських та українських істориків: сприймали бурхливо-радісно, з великим ентузіазмом. Натомість аналіз спогадів про 1939–41 рр. та їхнє порівняння з доступними архівними документами дає підстави вважати, що ставлення єврейської спільноти було неоднозначне, і на нього впливало ставлення українців та поляків. Звісно, воно також було динамічне, реагувало на міжнародні події і темп радянізації життя.

Д. Кагане у своєму «Щоденнику Львівського ґето» не згадує про події 1939–41 рр.; оминули єврейську громаду й у збірнику спогадів «Західна Україна під большевиками» (Нью-Йорк, Товариство

НТШ, 1958), упорядкованому Міленою Рудницькою, єврейкою за походженням. Тогочасні українці, очевидно, не бачили особливої прихильності євреїв до совєтів. Найбільш неупереджені спогади з'явилися у 1980–90-х рр. Варто відзначити записи інтерв'ю земляків професором Шимоном Редліхом, автором книжки «Разом і нарізно в Бережанах» (К., 2006); спогади сина львівського рабина Єзекиїля Левіна – Курта Левіна «Мандрівка крізь ілюзії» (Львів, 2007); збірку спогадів львів'ян, опубліковану Польським інститутом національної пам'яті, – «Lwowskie pod okupacją sowietską 1939-1941» (Pzeszów, 2006).

Можна припустити, що у перші тижні радянської влади єврейська спільнота Галичини була дезорієнтована, спантеличена гучною пропагандою «визволення з-під польського ярма»; отже, «демонстративна» радість під час зустрічі радянської армії могла мати вагомі підстави.

Галицькі євреї, особливо інтелігенція, були добре обізнані з теорією і практикою антисемітизму Гітлера, на відміну від євреїв радянських. Польська єврейська преса детально сповіщала про антисемітські переслідування в Німеччині; надходила й усна інформація від депортованих з Німеччини польських євреїв. Блискавично поширені чутки про жахіття, які коїли з євреями німецькі вояки, «помилково» зайшовши на територію радянської окупації, прихиляли єврейську громаду до совєтів. Слід додати, що євреї спочатку раділи ще й припиненню переслідування з боку польських шовіністичних кіл. У наступні місяці ставлення єврейського населення до радянської влади майже нічим не відрізнялося від ставлення українців чи поляків. Утім, були серед євреїв, зокрема й львівських, і такі, які вважали совєти небезпечнішими за нацистів, тож переходили із совєтської у німецьку зону окупації.

Відбувалися значні економічні зміни. Від широкомасштабних конфіскацій постраждали вищі і середні верстви: промисловці, торговці, передовсім поляки та євреї. Фактично, тоді ліквідували єврейську комерцію: спочатку єврейський бізнес, а згодом – частину роздрібної торгівлі. Власники дрібних крамниць, щоправда, досить успішно влилися до державних і кооперативних торгів. Єврейські ремісники поступово влаштовувалися на новостворені фабрики й артілі, єврейські лікарі змогли працювати в урядових медичних службах і обіймати посади, недосяжні за Польщі. Єв-

рейським адвокатам було сутужніше, але й вони влаштовувалися в адміністративні установи. Щойно єврейська молодь отримала необмежені можливості навчання, кількість єврейських студентів стрімко перевищила число українців і поляків. Безробітних практично не стало, як не стало і єврейських громад. Дрібні ремісники і люди «пролетарського» походження ставали «поважними» людьми, але повністю залежними від держави. Якщо у перші місяці євреї, особливо ті, які знали українську, потрапляли як найбільш грамотні до верхівки міської адміністрації, то невдовзі їм на зміну прийшли прибульці зі Сходу.

Проте справа не зводилася до змін в економіці чи адміністрації. А які були наслідки змін, внесених на Західній Україні радянською системою? Як це вплинуло на побут і суспільні настрої?

Період перших совєтів відзначається постійними насильницькими змінами. Здавалося б, тісніші контакти між поляками, українцями та євреями, культурні заходи совєтського штибу, які зводили докупи молодь усіх трьох етнічних груп, поява деполонізованих світських шкіл мали піти на користь владі і населенню, проте склалося інакше. Майже всі зміни на краще були тимчасові й ситуативні – такий собі безкоштовний сир у мишоловці. Галичани досить швидко зорієнтувалися, що опинилися в державі, де не йдеться про добробут, людську гідність, моральні принципи. Гніт установ за повного беззаконня, цілковита незахищеність змінили життєвий устрій. Єврейська релігійна громада і традиційна доброчинність перестали існувати. Усім, зокрема й самим євреям, тяжко було зрозуміти переслідування питомого етноніму «жид» і появу радянського «єврей».

Єврейські школи, передовсім релігійні, позакривали, а іврит почали переслідувати. Навіть їдиш витісняли. Курт Левін згадує, що їхню ліберальну гімназію перетворили на десятирічку. Директор (звісно, радянський) на батьківських зборах «демократично» запропонував обговорити мову викладання, проте, коли батьки виступили за продовження навчання польською, заявив, що це – підозрілі симпатії. Коли хтось несміливо запропонував їдиш, директор радісно підхопив цю пропозицію. Він пояснив, що в СРСР засновано єврейську автономну республіку у Південному Сибіру,

і радянська влада допоможе переселитися туди всім, кому подобається їдиш. Таким чином, збори «добровільно» ухвалили, що в Галичині, яка стала частиною УРСР, найкраща мова викладання – українська. До речі, таке примусово-прискорене вивчення української для багатьох євреїв стало даром Небес у роки Голокосту.

Ортодоксальні євреї й хасиди постійно вступали в конфлікти з владою через переслідування релігії, заборону пошановування суботи й релігійних свят. Особливо потерпали рабини. Величезні податки на синагоги фактично поклали край їхньому існуванню. Десятки дрібних торговців і домовласників арештували й депортували як спекулянтів і визискувачів. За неповними даними, 30% депортованих із Західної України становили євреї.

Є. Наконечний у нарисі «Шоа у Львові» (Львів, 2006) згадує про дивну появу маци перед Песахом навесні 1941 р. у крамницях «Міськхарчторгу» (які замінили все розмаїття єврейської торгівлі). Про обрядове значення, звісно, не йшлося – смачні пшеничні коржі купували і неєвреї, але скільки було антисемітських пліток! Євреї мовчали, а християни ремствували (звісно ж, пошепки), ніби «радянська влада показала, що вона жидівська: християнські свята переслідує, а для жидів, бач, і маца знайшлася».

За роки радянської окупації стрімко помінялися цінності. Принизливе для людської гідності служіння за шматок хліба ставало нормою, а з ним – пристосуванство і брехня.

Цікаво, що трагізм єврейських доль однаково, по суті, усвідомили Митрополит Шептицький і євреї з числа знаменитих львівських хуліганів-батярів. Отець Володимир Пелех, секретар Митрополита з наукової царини у 1936–39 рр., згадував, що на його розповідь про палкі вітання євреями Червоної армії Митрополит відповів так: «Не всі вони [євреї] багачі, а вітають москалів тому, що в їхній природі – бути опортуністами, тим більше, що в Німеччині вони вже зазнали багато кривди». Львівський же батяр[6] Бендер розповідав тогочасний анекдот: «Як тепер моляться львівські євреї? Щоб ті собі пішли! Щоб тамті повернулися! Щоб він не прийшов! Щоб ми тут зосталися!». Тоді всі розуміли: щоб пішли совєти, щоб повернулися поляки, щоб не прийшов Гітлер, щоб єв-

[6] Батяри – львівські хулігани, міський пролетаріат.

реї залишилися разом з поляками і українцями на своїй і не своїй землі.

Радянська влада паралізувала духовні сили галичан, і чи не найбільше – євреїв. Митрополит Шептицький у жовтні 1941 р. писав: «Увесь суспільний організм, цілий народ і кожна клітина, яка до нього входить, себто кожна родина марніє в атмосфері большевицької держави, нидіє, слабне, і кожний бачить перед собою пекельну примару, смерть, що наближається з виснаження, з голоду, з упливу крови». Слова Митрополита Шептицького стосувалися всіх галичан.

Варто враховувати, що воєнні дії 1939 р., падіння Польщі і зміна влади викликали пожвавлення серед маргінальних елементів. Це вже були не батяри-хулігани, а кримінальні злочинці, організовані злодії, котрі користалися з будь-якої нагоди позбиткуватися над найменш захищеними. У 1940–41 рр. найменш захищеними були родини вивезених, біженці-євреї, українські селяни, інтелігенти, які залишилися без засобів для життя. НКВД переслідувало чесних і порядних людей, а з бандами не давало собі ради. Серед бандитів були представники різних народів. Вони наганяли страх на поляків, українців і євреїв, котрі змушені були пристосовуватися до таких умов. Утім, українці й поляки «грішили» передовсім на євреїв: «Без наших жидів совєти були б сліпими», «Жиди співробітничають з НКВД», «Жиди захопили всю торгівлю й наживаються на бідних поляках і українцях». Міські мешканці, сусідами яких були євреї, на власні очі бачили, що це не так. Євреям, попри всі поблажки від влади, було нелегко: втекти неможливо, хіба що до генерал-губернаторства; майбутнього нема, бо чули, що робиться з євреями в Німеччині. Громадою прокотилася хвиля самогубств серед побожних євреїв[7], розпал якої припав на 1941 – початок 1942 рр. Ті, хто пережили Голокост, на все життя зберегли почуття величезної образи на своїх сусідів, українофобські й антипольські погляди. Лікар Барух Мільх[8] – один із таких зранених;

---

[7] Згідно з книгою Гендельмана, лише у Львові покінчило життя самогубством понад 20 тисяч євреїв.

[8] Б. Мільх народився у 1907 р. в Підгайцях на Тернопільщині. Лікар. Голокост пережив у містечку Тлустому, втратив родину. У Польщі вийшла його книга «Заповіт» («Testament», Warszawa, 2008).

у своєму заповіті-щоденнику «Кінець Світу» він покладає вину за події, які передували страшному 1943 р., на українців – погромників, насильників та вбивць.

Ворожість українців до поляків ґрунтувалася й на суб'єктивному, часто неусвідомленому комплексі власної меншовартості, і на об'єктивному чиннику – політиці польської держави. Звісно, існує певна різниця між поведінкою людей в роки війни й усними та письмовими описами чи тлумаченнями подій. На артикульовану думку впливає соціальна і психологічна безвихідь українства, єврейства, польської спільноти. Вони делегували свої повноваження речникам, урядам, партіям і вождям, а в політиці діяли такі механізми, на які пересічні українці, поляки чи євреї мали мінімальний вплив або й зовсім не могли впливати.

Люди залишалися сам на сам зі своєю бідою. Трагедію війни кожен переживав сам, але, виживши, описував уже під впливом не лише баченого, а й колективної пам'яті, соціальних і психологічних настанов минулого досвіду. Єврейська візія була зумовлена ще й уявленнями про те, що українці й поляки – генетичні антисеміти. Барух Мільх був переконаний: «Совєти погані, але ж вони навели якийсь лад. Натомість у червні 1941 р. вилізли українці зі своєю державою, кожен став урядовцем, і почалися репресії й переслідування євреїв. Німці без українців нічого не могли б зробити». Насправді події розвивалися інакше. Коли німці розгорнули винищення євреїв, ті почали шукати способи порятунку. Барух як лікар міг звернутися до своїх пацієнтів і пообіцяти їм заплатити, але насправді гроші тоді нічого не вирішували, бо йшлося про загрозу власному життю в разі викриття. Такі, як Барух, цього не бачили, засліплені власним колосальним болем.

Ви – одна з небагатьох українських дослідниць, яка звертала увагу на нюанси політики ОУН щодо євреїв. Ідеться не лише про 1941 р., а й про воєнний період загалом. Наскільки об'єктивно, на Вашу думку, зараз висвітлено цю тему? Як на дослідження ролі ОУН в антиєврейських акціях вплинули радянські штампи? Чи ця тема вимагає ґрунтовніших досліджень і переосмислення?

Я вважаю, що є не лише радянські штампи, а й єврейські (хоча й вони часто мають радянське походження). Власне кажучи, отой

антиукраїнський підхід у вивченні антиєврейської політики ОУН досі існує. Його до сьогодні не спростували. Діяльність ОУН, зокрема зв'язки ОУН з українською допоміжною поліцією мало досліджені. Українці тим особливо «не переймаються»[9]. Досі не видано документів. Ідеться не лише про роботу Інституту національної пам'яті, яку донедавна свідомо блокував уряд, а й про громадські організації. Прикро, що видавці «Літопису УПА» досі не встановили кількості євреїв-фахівців у загонах повстанців, не дослідили контактів командирів і бійців з євреями. Історики також намагаються уникати цих питань[10].

Мені здається, українці досі не готові визнати ані участь українських поліцаїв у антиєврейських акціях чи існування злочинців, котрі виказували єврейські схованки, ані участь львівської поліції в саботажі антиєврейських акцій чи ситуативну допомогу євреям, яка порятувала десятки життів. Лише у зв'язку зі сторічним ювілеєм Романа Шухевича у масовій пресі з'явилася інформація про те, що дружина Шухевича переховувала єврейське дівча. Інформація про тогочасну ситуацію, особливо у перші місяці окупації, настільки фальсифікована радянською і пострадянською історією, що й досі не вдалося змити всю брехню. Звісно, треба усвідомлювати, що мало кого вдасться вдягти в білі шати, бо у тій кривавій веремії перепліталися злочин і праведність, підступ і героїзм, людяність і спроби врятувати власне життя[11].

ОУН і єврейські погроми – досі дражлива сторінка. Про низький рівень політичної культури й безперечний вплив нацистської та совєтської пропаганди свідчать опубліковані документи, які стосуються проголошення української держави 30 червня 1941 р.

---

[9] В'ятрович В. «Ставлення ОУН до євреїв. Формування позицій на тлі катастрофи». Львів, 2006.

Тарас Курило, Іван Химка, Як ОУН ставилася до євреїв? Роздуми над книжкою В. В'ятровича // Україна модерна. Війна переможців і переможених. – 2008. №13. – С. 252–265.

[10] Цікава стаття з'явилася в емігрантському виданні «Гомін України» за 18 листопада 2006 р. Див.: http://www. homin.ca/news_view.php?category =history&news=698&lang=ua

[11] Діагностувати українські табу спробувала С. Грачова у статті «Вони жили серед нас?». Критика. Київ, 2005 р.

у Львові[12]. Скажімо, С. Ленкавський[13], один з учасників наради-дискусії, походив з Галичини і вчився з євреями, тож ситуацію знав, але все одно висловлювався так: «Відносно жидів приймемо всі методи, які підуть їм на знищення…»[14]. Водночас не зібрані й не опубліковані документи української поліції та проводу ОУН, де прямо говориться про репресії з боку німецької влади за контакти з єврейською поліцією порядку в юденратах. Дуже важливі також спогади членів ОУН та мешканців Львова про українську міліцію й діяльність чільника проводу ОУН Климіва-Легенди[15]. Нині можна сказати, що усні розпорядження започаткували законспірований організований спротив німецькій політиці винищення євреїв-лікарів, колишніх вояків Жидівського куреня. Про це донедавна не можна було згадувати ані в Ізраїлі, ані в повоєнній Україні чи

---

[12] Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 р. Документи і матеріали. Львів-Київ, 2001.

[13] С. Ленкавський – від 1920-х рр. активний учасник націоналістичного руху, член проводу Союзу Української Націоналістичної Молоді. Учасник першого Конгресу Проводу Українських Націоналістів у Відні (28.1-3.2.1929). У 1929 р. увійшов до складу Проводу ОУН. У 1931 р. арештований польською поліцією, у вересні 1932 р. під час Процесу «Конгресівців» засуджений до 4 років ув'язнення. Після окупації Польщі та частини західноукраїнських земель увійшов до складу Проводу ОУН (б), став одним з ініціаторів проголошення Української держави у Львові. Заарештований гестапо, ув'язнений у концтаборі Освенцім. Після війни жив у Німеччині, був членом Проводу Закордонних Частин ОУН. Після загибелі С. Бандери очолив Провід ОУН (1959–68), згодом керував відділом пропаганди і редагував газету «Шлях Перемоги». Автор «Декалогу» («Десять заповідей українського націоналіста», 1929). Помер у Мюнхені 30.10.77.

[14] Детальніше про погляди, висловлені на цій нараді, див. в: ОУН в 1941 році. Частина 2. Київ, 2006 р., С. 337-350.

[15] І. Климів-Легенда. З 1929 року – член підпільної організації і Пласту, член Української Військової Організації (УВО), а відтак ОУН. 28 вересня 1930 р. був заарештований польською владою. Згодом І. Климіва ув'язнюють ще кілька разів за належність до ОУН, поширення нелегальної літератури на Волині та Сокальщині. Провідник Екзекутиви ОУН краю на Волині та Поліссі, під псевдонімами Гармаш, Куліба, Легенда. Євген за завданням Р. Шухевича керував зв'язком із мережею ОУН на підсовєтській Україні. У грудні 1942 р. заарештований гітлерівцями і закатований у гестапівській тюрмі у Львові.

Польщі. Мовчання врятованих – це також історичний факт. Попри існування комісій з узагальнення й опису злочинів нацистів і так званих колаборантів, у колишньому Радянському Союзі було небагато покараних злочинців; натомість ті, хто рятував євреїв, опинялися в таборах як бандити, банд-посібники чи українські буржуазні націоналісти. Над урятованими євреями висів дамоклів меч звинувачень у сіонізмі або співучасті з тими бандитами-націоналістами. Цей історико-політичний контекст досі впливає на загал і науковців.

Не вивчено не лише ставлення ОУН до євреїв, а й, для прикладу, погроми в Західній Україні у 1941 р. й участь у них українців. Які, на Вашу думку, питання треба брати до уваги, щоб деміфологізувати минуле?

Я вважаю, що багато тем потрібно наново досліджувати, але ми стоїмо перед серйозною проблемою. По-перше, на жаль, ми втратили забагато часу: вже немає свідків тих подій, які могли б показати повну картину. По-друге, слід на основі вже опублікованих документів і спогадів проаналізувати і спростувати фальсифікації, подані в історичних працях та довідкових виданнях на кшталт «Єврейської енциклопедії». Навіть сучасні ізраїльські історики не беруть до уваги документи німецьких окупаційних інституцій.

Під час вивчення погромів варто брати до уваги не лише етнічний чинник, а й соціальний та психологічний. Спогади й нечисленні документи засвідчують, що у Львівському погромі, про який написано чи не найбільше, взяли участь маргінальні елементи, міська потолоч, і то не лише українського походження. Грабунки й особисті порахунки накладалися на спровоковані нацистською пропагандою звинувачення євреїв у вбивствах українців у в'язницях. Дуже важливо вивчати географію погромів, беручи до уваги етнічний і соціальний склад учасників. Скажімо, у південній, населеній переважно українцями, частині Галичини (Станіслав – Коломия – Городенка), яку в 1941 р. окупувала угорська «Карпатська група», погромів не було.

Погроми 1941 р. справді досліджені недостатньо. У літературі, а особливо у спогадах не звертають увагу на етнічну складову: представники якої нації пішли грабувати й убива-

ти євреїв? Чи це було загальне явище? Чи учасники погромів складали окремий прошарок суспільства? Якими були мотиви погромів – психологічними, політичними чи кримінальними?

Погроми – наслідок історичних, ситуативно-пропагандистських та індивідуально-групових чинників. Це – демонстративне нехтування нормами поведінки, зумовлене цілковитою безкарністю. У містах і містечках Галичини визначити етнічну належність учасників майже неможливо. Здається, Мирон Кордуба[16] казав, що етнічні кордони між поляками й українцями проходять через ліжко. Міське населення було переважно польським і єврейським, українці – в меншості. Німці в перші місяці окупації намагалися створити враження, що масові страти євреїв є суто українськими відплатними акціями, природною реакцією місцевого населення на віковий «жидівський гніт».

У багатьох галицьких містах – Львові, Золочеві, Тернополі, Самборі й інших – німці повідкривали совєтські тюрми і спонукали місцевих жителів шукати серед замордованих своїх рідних і знайомих. Частина українців і поляків, уражених понівеченими тілами та совєтськими приниженнями, в стані цілковитого афекту повірили німецьким листівкам і поголосу про «жидівсько-більшовицьку вину». За наказом німецьких військових і з власної ініціативи вони допомагали зганяти євреїв на подвір'я тюрем, били і ґвалтували безневинних учорашніх сусідів. У той же час багато кримінальників кинулося грабувати, вбивати в помешканнях чи по міських закутках, і серед них були не лише українці. Населення раптово перетворилося на натовп, залежний від маргінальних постатей. Мотиви погромів у різних груп і окремих особистостей були різними, але їх об'єднував шквал ненависті, незалежний від етнічної належності.

Єврейські, а частково й польські історики вважають погроми виявом властивого більшості українців антисемітизму, проте це не зовсім так. Стверджувати, що всі українці-галичани були антисемітами, – це те саме, що визнати справедливість звинувачень усіх євреїв у злочинах більшовицької влади. Справедливіше зауважити, що етнічною складовою не вичерпується трагедія зіткнення пропаганд двох тоталітарних режимів, які перетворювали населення на класово-безликий зазомбований натовп.

---

[16] М. Кордуба, український вчений, публіцист, історик, письменник.

Анатомію погромів на прикладі містечка Єдвабне дослідив Ян Грос[17]. Реакція і польського, і українського населення коливалася від виразного осуду, властивого більшості, до солідарності з нацистами, або й участі в погромах. Про неприйняття погромів може свідчити те, що їх замовчували: жодного слова про них не сказано в тогочасній окупаційній пресі. 9 жовтня 1941 р. Митрополит Шептицький через канцелярію курії розповсюдив лист-звернення до священиків «Про злочин чоловіковбивства». У дні погромів львівські священики й монахи успішно гасили екстремальні випади, приводили до тями збіговиська ненависників, утішали родичів жертв. Серед священиків, які не допустили погромів, слід згадати пароха містечка Перемишляни на Львівщині отця Еміліана Ковча[18]. Ще за Радянської влади він змусив покаятися не одного палкого переслідувача польських урядників, поліцаїв чи їхніх родин, а також тих, які посміли привласнити майно вивезених поляків. Також згадати менш знаного нині отця Антіня Навольського[19] з містечка Товсте на Тернопільщині.

Ви зауважили, що погроми у Львові були тісно пов'язані з шоком відкриття тюрем. Ані єврейські, ані українські історики досі не звертали належної уваги, що, крім ідеологічних

---

[17] Абсурдність звинувачень поляків чи українців у погромницькому антисемітизмі засвідчує й те, що представники усіх трьох етносів вважали погроми страшною наругою над людьми, гріхом, приниженням людської гідності. Усі отримали величезну психічну травму, наслідки якої й досі помітні у почутті провини, агресії, брехливих інтерпретаціях тих подій, взаємних звинуваченнях і, звісно, пропагандистських історичних стереотипах.

[18] Еміліан Ковч був довголітнім парохом містечка Перемишляни. Піклувався про бідноту, вмів знаходити компроміси у складних конфліктах з польською владою. У 1941 р. чудом врятувався від арешту НКВД. Під час німецької окупації відважно виконував свої священичі обов'язки, хрестив євреїв, які до нього зверталися. Навесні 1943 р. був заарештований гестапо, загинув у концтаборі Майданек.

[19] Антін Навольський, священик містечка Товсте. Не був жонатим, опікувався нужденними, плекав у пастви християнські цінності толерантності і покаяння. Під час Другої світової війни допомагав переховуватися євреям, намагався не допускати розпалювання ворожнечі між поляками й українцями.

чи національних чинників, для початку погрому потрібно ще щось. Що ж саме?

На мою думку, потрібен привід. Наприклад, причиною львівського погрому була політика радянської влади взагалі, невдала спроба ОУН підняти повстання до приходу німецьких окупантів зокрема, а приводом – блискавично поширена нацистська провокація про вину євреїв за розстріли в тюрмах.

Згадуючи події 1941 р., Даніель Адам Ротфельд описує вбивства євреїв і часто повторює – «українець стріляв». А коли згадує, як його рятували, не називає національності монахів: «греко-католики рятували». Як думаєте, це випадковість чи підсвідома схема? Наскільки упередження та радянські штампи сприяють ототожненню понять «колаборація» і «українсько-німецькі націоналісти»? Наскільки стереотипи підживлюють спрощений підхід до поведінки українців і поляків у 1941 р. чи під час Голокосту? Як вони впливають на об'єктивне вивчення, наприклад, ролі духовних осіб у рятуванні галицьких євреїв?

Підживлюють сильно. Роки війни – не чорно-біла картинка. Хоч би чию «правду» розглядати (українців, поляків чи євреїв), «злочинного» було не так вже й багато – більше «героїчно-людяного». За передвоєнних та воєнних обставин, коли етнічну й соціальну рівновагу, попри високий рівень духовної культури в суспільстві, було різко порушено, стереотипи стали підсвідомим способом перенести гріх на іншого. Насправді ж багато колаборантів (скажімо, представників Польського й Українського допомогових комітетів чи єврейських юденратів) намагалися, хоч як це було важко, не лише полегшити життя своєї етнічної групи, а й спільно організовувати в 1941 р. допомогу в'язням, зокрема євреям. Про це не згадується, або згадується лише побіжно. Особливо ж прикрюють несправедливі звинувачення на адресу Католицької Церкви[20].

У 2004 р. в Івано-Франківську вийшла книжка місцевого єврея, який криється за псевдонімом «Борис Арсен». Він пережив Голокост на Галичині, а згодом опинився серед в'язнів українського походження в Освенцімі й Бухенвальді. Совєти його не арештували

[20] Див. статтю у варшавському тижневику «Політика», ч. 7 за 19.02.2005 р. С. 70–73.

й не заслали в Сибір після повернення, лише трохи потримали в тюрмі, а потім він обіймав керівні посади районно-обласного значення. У книжці «Моя гірка правда. Я і Голокост на Прикарпатті» він демонструє суто совєтські стереотипи: «Українці і поляки нічого не робили, нікого не рятували; сиділо, склавши руки, й духовенство. Я зробив запит до Римо-Католицької Церкви: напишіть мені, які священики що робили. І досі немає відповіді». Такий у нього підхід – «напишіть мені», та й усе. І це при тому, що вже відомі факти про долю й українського, і польського священства у повоєнні роки. Панові Арсену, без сумніву, доступні документи обласного архіву з яскравими описами радянської дійсності, абсурдних звинувачень священиків, розгрому Греко-католицької Церкви. Чи пан Арсен забув, що були євреї, які «*просили*» закрити чудом вцілілі синагоги?

Щоправда, живучість стереотипів можна пояснити й об'єктивними причинами: протягом кількох десятиліть про роль Католицької Церкви у порятунку євреїв мовчали, натомість у совєтській Україні та Польщі на її адресу рясно сипалися звинувачення.

Ви не раз звертали увагу на ставлення Греко-Католицької й Римо-католицької Церкви до єврейського питання. Чи можна, як це роблять деякі історики, сказати, що Римо-Католицька ієрархія виявилася тоді не на висоті? Чи можна, на Вашу думку, говорити про відмінності між позиціями Римо-Латолицької й Греко-католицької ієрархії?

Не так просто порівнювати ситуацію ієрархів греко-католиків, навіть того ж Шептицького, з римо-католиками. Греко-католиків нацисти до певної міри толерували, оскільки агресія німців була спрямована проти Польщі як ворога Рейху. Поляки і польські ієрархи перебували у набагато гіршому становищі. Тому, можливо, Шептицький міг виступити з Посланієм «Не убий», бодай спізненим і цензурованим, а Болеслав Твардовський[21] не міг. Зараз відомо, що Шептицький переховував рабина Львова, допомагав врятуватися синам рабина Є. Левіна[22] та іншим євреям. У єписко-

[21] Болеслав Твардовський – римо-католицький архієпископ і митрополит Львівський.

[22] Йдеться про Д. Кагане, див.: K. Lewin, Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946. Warszawa 2006 r., а також: http://www.day.kiev.ua/39609

па Твардовського в резиденції також переховувалася єврейська родина, а з його вказівок те саме робили і в інших місцях. Чому поляки про це не говорять? Я натрапила на згадки про це тільки у двох публікаціях, та й там досить побіжні. Є свідчення про те, що у 1944–46 рр. римо-католицькі священики допомагали дістатися до Польщі тим євреям та українцям, яким в Україні загрожували комуністи, навіть людям з ОУН та УПА. У Польщі їх переховували по монастирях, церквах, приходах. Раніше про те не могли говорити, але й зараз теж не говорять: ані ті, яким допомагали, ані ті, хто допомагав. Певне пояснення польської мовчанки може дати хіба що ота історія з проектом пам'ятника у Варшаві[23]. Досі триває маніпулювання суспільною думкою, і з цим треба рахуватися.

Чи не складається у Вас враження, що і в Польщі, і в Україні ми, розглядаючи події Другої світової війни, кидаємося з одних крайнощів до інших, а не створюємо повної картини: або віримо в чорну пропаганду, або ідеалізуємо представників своєї нації? Наскільки ця проблема чинна для українських дослідників? Чи потребує суспільство ідеалізації минулого?

Я б не сказала, що єдиною схемою є ідеалізація. Завдяки ініціативі громадських організацій (скажімо, «Меморіалу»), до котрих держава й суспільство часто налаштовані не надто доброзичливо, нарешті з'явилася можливість виговорити біль пережитого, розповісти про минуле. Почали видавати спогади: часто й якісно у Польщі, хаотично – в Україні. У цих спогадах можна віднайти і прагнення «ідеалізації», особливо в галичан, але якої? Їм ідеться про чисті вулиці «за Польщі», кав'ярні, кнайпи, культуру спілкування. Якщо ж ідеться про роки війни, то вони все ж виговорюють власний біль, раніше злочинно замовчуваний. Буває, що це подають як пряме чи завуальоване заперечення єврейської монопо-

---

[23] Ідеться про намір крайніх націоналістичних польських середовищ спорудити пам'ятник жертвам ОУН та УПА у вигляді дерева, до якого колючим дротом прив'язані діти. Як виявилося, фотографію, яку поляки подавали як свідчення злочину українських націоналістів на Галичині проти польських дітей, насправді зроблено ще до війни. На ній зображено злочин матері-циганки, котра у відчаї повісила своїх дітей. Більше див. http://www.rzeczpospolita.pl/news.rol?newsld=1680

лії на унікальність Катастрофи. Звісно, є й провокативні виступи національно-радикальних речників.

Для українських істориків актуальною проблемою досі лишається спростування іноді слушних, проте часто перебільшених звинувачень у колаборації й антисемітизмі. Нині, навіть коли дослідники вводять до наукового обігу свідчення про незнані раніше події, які можуть спростувати ту чи іншу версію, їх одразу ж коментують у ЗМІ як чорну пропаганду або спробу «вибілити» українців. Особливо це стосується Галичини й галичан. Вражає живучість стереотипів про «бандерівців», «релігійних фанатиків греко-католиків», «колаборанта Шептицького» й «націоналістів-злочинців». Неприйнятними є й «високоморальні борці» за незалежну Україну.

У 2007 р. на кінофестивалі «Єврейські мотиви» у Варшаві презентували фільм «Бабин Яр»[24]. У ньому дуже негативно представлені українці-поліцаї, які в Бабиному Яру знущалися із тих, хто йшов на страту. Цей фільм викликав у мене питання про соціальний і національний склад допоміжних поліційних формувань. Хто туди йшов? У фільмі відображено просту совєтську схему: поліціянти – українці-націоналісти, бо на рукавах у них синьо-жовті пов'язки. А як було насправді? Скільки серед них було, скажімо, колишніх радянських полонених?

Цією темою дослідники почали займатися не так давно. Дуже цікаву роботу веде історик Віталій Нахманович, який зараз готує другий том документів про Бабин Яр[25].

Бабин Яр – символ трагедії єврейства, але й місце розстрілів військовополонених, ромів, українських націоналістів. Після війни радянська держава намагалася стерти пам'ять про цю трагедію навіть у євреїв. У незалежній Україні держава самоусунулася не лише від історичних досліджень, а й від спроб ушанування пам'яті жертв. Так витворилася ситуація, за якої кожен народ став

[24] Ідеться про художній фільм «Бабин Яр», реж. Єфф Канев, виробництво Німеччина-Білорусь 2003 р.

[25] Бабий Яр. Человек, власть, история. Документы и материалы в 5 книгах. Книга I. Историческая топография. Хронология событий. Київ, 2004 р. Книга 2, Київ.

самотужки *«історично»* обґрунтовувати свою *«пам'ять»* про трагедію. На зміну давнім стереотипам та міфам прийшли версії відомих громадських та політичних діячів, зокрема єврейських, адже досі не опубліковано основний масив документів. У планованому 5-томному виданні другий том присвячений окупованому Києву: політика нацистської Німеччини, національний, релігійний, культурний аспекти, ставлення населення до військовополонених, ідеологія і практика українського національного руху, діяльність окупаційної влади й органів самоуправління, діяльність німецьких та українських каральних органів.

Що ж до поліцаїв, то нині вже можна сказати, що серед них були представники різних національностей, бо це були колишні військовополонені, особливо у перші місяці окупації. Чи не єдина в Україні публікація про українських націоналістів, де зачеплено проблему української поліції, – це стаття Сергія Кота «ОУН у Києві»[26]. Автор спирався на матеріали мельниківської ОУН, тому що в Києві в основному були мельниківці, аналізував тогочасну пресу, спогади.

Серед причин післявоєнної ворожості польського суспільства до євреїв Т. Грос у книзі «Страх»[27] наводить повернення тих, що вижили, коли їхнє майно вже перейшло до нових власників. Тоді починалися вбивства, погрози. Чи відбувалося щось подібне у післявоєнній Україні? Наскільки це явище стало масовим, чи посилював соціально-матеріальний стан конфлікти?

Я натрапляла на цікаві совєтські документи і спогади про Східну Україну, Київ. Виявляється, справді були конфлікти. Євреї поверталися з армії чи евакуації, а тут хтось уже живе в їхніх квартирах, «кудись» позникало їхнє майно. До того ж, держава таврувала тих, хто був в окупації, і спонукала конфлікти між ними й тими, хто був в евакуації. Це – загальне тло конфлікту, але була й єврейська складова. В народі гуляло переконання: «Жиди в Ташкенті пересиділи, не на фронті, а тепер чогось вимагають». Утім, побутовий антисемітизм усе ж рідко призводив до вибуху. Окремі екс-

---

[26] Див.: С. Кот. ОУН в Києві.

[27] Т. Грос. Страх. (пол.) Strach. Antysemityzm w Polsce tuż po wojnie. Historia moralnej zapaści. Kraków 2008.

цеси були в Києві[28]. Здається, найбільшим антисемітом була влада, яка покликалася на боротьбу з безрідним космополітизмом – чого варті справа лікарів та сумнозвісна «п'ята графа».

На Західній Україні були дещо інші причини конфліктів, зокрема, протистояння місцевого населення з приїжджими росіянами, українцями та євреями зі Сходу. Влада з острахом спостерігала за спробами відновити єврейську релігійну громаду у Львові, за намаганнями євреїв як громадян Польщі виїхати ыз СРСР. Єдиними антиєврейськими виступами можна вважати чутки про «ритуальне вбивство» у синагозі на вул. Вугільній та збори знервованих міщан у червні 1945 р. До дій не дійшло, оскільки міліція й прокуратура швидко погасили конфлікт, довівши абсурдність звинувачень. Старші львів'яни вважали, що чутки пустили приїжджі, зокрема й євреї, бо ніколи не бачили різницької при жидівській божниці (так у Галичині називали синагоги).

На Західній Україні, особливо у Галичині, де національний склад мінявся швидко, серед поляків та українців побутувала думка, що совєтська влада – жидівська. Якби не влада, то полякам не довелося б їхати зі Львова. Якби не жиди, «Lwow byl by Lwowem»[29]. Українські виселенці з Польщі також вірили, що, якби не жиди у польській владі, то вони жили б і далі по своїх селах. Про такі тодішні настрої ми ще не готові говорити. Здається, крім виданих М. Міцелем документів партійних органів з єврейських проблем, ці питання ніде не розглядалися.

Радянської історіографії Голокосту фактично не існує. Єврейську трагедію розглядали в контексті загибелі «мирних жителів», «совєтських громадян», які постраждали від німецьких окупантів. Історична наука зі способу самопізнання суспільства перетворилася на засіб обґрунтування права політичної еліти на збереження й утвердження влади.

Голокост і Друга світова війна побутують не лише в історичній пам'яті, а й у реальній пам'яті тих, хто їх пережив. А це означає, що все, пов'язане з війною та окупацією західноукраїнських земель у 1939–41 рр., болюче і викликає гостру реакцію широких

[28] Див. Мицель М. Евреи Украины в 1943–1953 гг. Очерки документированной истории. – К., 2004 р. – С. 63–69.

[29] Польське «Львів був би Львовом».

верств. Совєтська пропаганда широко використовувала єврейську тему, навіть пам'ять про загиблих (чого варті спроби євреїв увічнити пам'ять жертв Бабиного Яру) для боротьби із сіонізмом, безрідним космополітизмом та українським буржуазним націоналізмом. Міфи тиражували через книговидання і засоби масової інформації: скажімо, Катинь і розстріли у львівських тюрмах у 1941 р. подавали як злочини нацистів.

Досі поширене уявлення про Митрополита Шептицького і діячів Греко-Католицької Церкви як колаборантів; навіть їхня причетність до порятунку євреїв постає як спосіб нажитися або застрахувати себе на випадок зміни політичної ситуації. Наведімо лише один приклад: у 2002 р. в Москві вийшли спогади одного з колишніх працівників церковного відділу КДБ у Львові та Києві Г. Саннікова «Большая охота. Разгром вооруженного подполья в Западной Украине»[30]. Автор частково розкриває механізми творення пропагандистських кліше. Виявляється, за версією Саннікова, Шептицький порятував Кагане, бо хотів мати зиск, хоча той дізнався, хто його порятував, лише за 35 років. Рабин Давид Кагане справді порятувався в резиденції Шептицького, але його спогади вийшли накладом 500 примірників, а Саннікова – 5 тисяч, тому правдива інформація сусідить нині з десятком радянських книжок і статей про те, як «з благословення Митрополита головорізи ОУН знищували кровних братів Д. Кагане». Голокост в Україні вивчають, але до масштабу совєтської пропаганди нам ще далеко.

Наскільки науковим було вивчення Голокосту в радянській історіографії? Наскільки важливою єврейська тема була для радянської пропаганди?

Тема Голокосту в радянській історіографії відсутня, навіть сам термін з'явився допіру наприкінці 1980-х рр. Єврейську тему використовували у пропаганді для маніпуляції громадською думкою. Йдеться і про огидні кампанії боротьби з космополітами-євреями, і про неофіційну, але дієву дискримінацію за національною ознакою, і про творення (часто єврейськими руками і світлими головами) історичних, ідеологічних, культурно-мистецьких фальси-

[30] Санников Г. Большая охота. Разгром вооруженного подполья в Западной Украине. М., 2002.

фікацій, які нині тяжіють над вивченням українсько-єврейських взаємин.

Чи відбувається зараз ревізія бачення Голокосту? Чи враховують його регіональну специфіку? Які осередки над цим працюють?

Нині формується концепція історії України, за якою всі народи й етнічні спільноти, які проживали на наших теренах, розглядають як невід'ємну складову історії і культури України. За роки незалежності почали досліджувати українсько-єврейські стосунки взагалі й Голокост зокрема. Здобутки постсовєтської історіографії з цього питання частково описав і проаналізував Ярослав Грицак[31]. Він наголошує, що погроми були дражливою сторінкою історичної пам'яті ще з часів повстання Хмельницького, а політична заангажованість додатково обмежує коло проблем, порушуваних українськими істориками.

Під час досліджень Голокосту постає кілька проблем, які ускладнюють ревізію минулого. Потрібно шукати, опрацьовувати і вводити до наукового обігу новий матеріал; бракує досліджень джерелознавчого й історіософського плану; нечисленні дослідники цього питання не підтримують постійних контактів. Можливості публікації джерел та результатів досліджень обмежені, наукові бібліотеки, зокрема, й книгозбірні осередків вивчення Голокосту, не укомплектовані зарубіжними виданнями з цієї теми. Добрим знаком є те, що в Україні відкрито регіональні Центри вивчення Голокосту. Успішно працюють Український центр вивчення історії Голокосту у Києві, Науково-педагогічний центр єврейської історії та культури «Ткума» («Відродження») у Дніпропетровську, Запорізький регіональний центр вивчення проблем єврейства України, Громадський комітет «Бабин Яр» у Києві, Центр єврейських досліджень НаУКМА (колишній Інститут юдаїки) у Києві. Досліджують особливості Голокосту на території Генерал-губернаторства, Трансністрії, рейхскомісаріату «Україна», на Півдні України й у Криму.

---

[31] Грицак Я. Україно-єврейські стосунки в постсовєтській українській історіографії // Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. – К., 2004.

Чи не найбільшим здобутком цих осередків, зокрема, Київського Центру вивчення історії Голокосту, є педагогічно-просвітницька діяльність, випуск часопису «Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі». Втім, не вирішено проблему фінансування, видавничої справи, наукового рівня публікацій про Голокост у контексті українського єврейства.

Чи можна вже говорити про українсько-єврейський діалог? Як на нього впливають такі середовища, як Львівський Католицький Університет? Ініціативи цих середовищ віддзеркалюють загальні процеси, чи це – позитивний маргінес?

Українсько-єврейський діалог започатковували дослідники історії й культури євреїв, діячі відроджуваних єврейських місцевих громад у Дрогобицькому педагогічному інституті (нині університет), у Львові в УКУ (до того – Богословській академії), в київському Інституті юдаїки. Чи не єдиною публікацією є спільне видання Львівської Богословської Академії та Інституту юдаїки «Юдео-християнський діалог в Україні» (Львів-Київ, 2000 р.). Це – стенограма цікавого семінару, який відбувся в квітні 1999 р. у Львові. Фактично, це була перша і єдина зустріч дослідників українсько-єврейських стосунків. На ній були присутні головний рабин України Яков дов Блайх та владика Любомир Гузар. На наукових конференціях, які в 2000–2005 рр. проводив Інститут юдаїки та Національна бібліотека України ім. В. Вернадського, обмінювалися думками, зав'язували офіційні й особисті контакти українські та зарубіжні дослідники (Ізраїль, США).

Якась подоба діалогу відбувалася й під час боротьби частини єврейської громади, істориків та громадських діячів проти будівництва т. зв. громадсько-культурного центру «Спадщина», підтриманого проводом єврейських організацій м. Києва, на місці, де гинули не лише євреї. Тоді виник Громадський комітет «Бабин Яр», який зумів захистити спокій мертвих, не допустити можливого міжнаціонального конфлікту.

Приводом до діалогу можуть стати спільні видання Католицького університету та Центру єврейських досліджень. Скажімо, у 2007 р. видали у науковій редакції спогади Курта Левіна «Мандрівка крізь ілюзії». Католицький університет у Львові нині – єдина організація, здатна підтримувати діалог на солідному науковому рівні.

На Вашу думку, втрати єврейства від комунізму вже добре описані єврейськими або світовими істориками? Чи в Україні вже можна неупереджено досліджувати участь частини євреїв у впровадженні атеїстичної політики та пропаганди? Чи існує цілісна картина втрат єврейства?

Наскільки я знаю, таких досліджень не існує. Один ізраїльський історик готує працю про переслідування релігійного єврейства і закриття синагог. В Україні опублікована частина документів про долі єврейських громад у Києві та Львові у 1945–81 рр., а також про їхній статус, духовне життя, процеси над сіоністами, єврейськими буржуазними націоналістами. Йдеться про публікації М. Міцеля «Общины иудейского вероисповедания в Украине, Киев-Львов 1945-1981». – К., 1998; «Евреи Украины в 1943–53 рр. Очерки документированной истории». – К., 2004. Про те, що треба досліджувати втрату євреями релігійності, писав, здається, лише київський історик Віталій Нахманович на сторінках газети Конгресу громад національних меншин України «Форум націй».

Мені здається, найбільше потерпіли від комунізму саме совєтські євреї. Вони втратили основні риси етносу: релігію, мову, традицію. Це – величезна трагедія, злочин комунізму. Якби не було 1991 р., чи збереглися б євреї в СРСР як окремий етнос, навіть за наявності держави Ізраїль? На жаль, євреї України про це не хочуть говорити. Звісно, досліджують період коренізації, ідишистську літературу, культуру, репресії проти євреїв у 1930–50 рр., але системно досліджувати етапи деетнізації ще не почали. Навпаки, чого варта хоч би донедавня антиєврейська кампанія МАУП? Де вже тут говорити й писати про євреїв – жертв совєтської пропаганди і євреїв – творців та виконавців пропагандистських кампаній, особливо атеїстичних… Тішить, що український загал не повівся ні на оплачувану кампанію МАУПу, ні на закиди в бік євреїв, котрі, залишаючись євреями, прислужилися українській чи польській культурі й науці. Пишуть про коломийського видавця українських книжок Якова Оренштайна, який у міжвоєнні роки співпрацював з культурно-освітньою організацією «Просвіта», та про нинішнього київського видавця української художньої й наукової книжки Леоніда Фінкельштейна. Натомість говорити про євреїв-маргіналів, євреїв-комуністів – табу. Така постановка питання неминуче провокує звинувачення в антисемітизмі.

За спроб заговорити про євреїв і комунізм євреї часто відказують: «Ті, які прийняли комунізм, – не євреї». Як Ви можете прокоментувати цей наслідок відходу від коріння?

Мені здається, це – наслідок глибокої, затаєної психологічної кризи, зумовленої потребою відмежуватися і від комунізму, і від єврейства. Євреї – обраний Богом народ, і вони заціліли, попри всі катаклізми, саме завдяки тому, що серед них завжди були ті, хто усвідомлював місію Божого народу, відповідальність перед Богом і людством за відступ від Тори, Божих заповідей. Зречення єврейства – це зречення Богоданої обраності й відповідальності. Бути євреєм дуже відповідально й важко.

Рабин Давид Кагане у своєму «Щоденнику Львівського ґето» зумів, мабуть, як жоден інший історик Голокосту, піднятися до усвідомлення засад Божого провидіння. Він спитав себе та інших: «Як нам розуміти шляхи провидіння під час Голокосту? Як нам прийняти, зрозуміти й пояснити слова найбільшого з пророків Гаазіну[32]: Він скеля, а діло Його досконале, всі-бо дороги Його справедливі. Бог вірний, і кривди немає в Ньому, справедливий і праведний Він» (Повторення Закону 32:4). Кагане визнає, що деякі євреї тлумачать жахи Голокосту як кару за гріх асиміляції, інші ж прагнуть судити Бога й «осягнути шляхи Провидіння в поняттях людського здорового глузду». На його думку, пояснення можна знайти у пророка Ісаї: «Бо ваші думки – не Мої думки, а дороги Мої – не ваші дороги – говорить Господь. Бо настільки небо вище за землю, настільки вищі Мої дороги за ваші дороги, а думки Мої – за ваші думки» (Ісая 55: 8-9).

Особливості збереження галицькими євреями свого коріння для мене втілюють дві постаті. Молоденьку дівчину Фаїну Ляхер з Перемишлян рятували її друзі – провідник ОУН і монахині-студитки. Вона з власної волі, без жодного тиску стала християнкою й монахинею, сестрою Марією, проте все життя залишалася вірною своєму єврейському походженню і настанові ігумена Климентія Шептицького. Коли він уперше її побачив – ще не монахиню, а бідну згорьовану дівчину – то спитав: «Чи ти молишся за свій народ,

[32] Гаазі – 32-й розділ П'ятої книги Тори «Дварім». Перші 43 вірші цього розділу – прощальна пісня Мойсея, звернена до народу, основною ідеєю якої є заклик «пам'ятати і не забувати».

дитино? Молись завжди і багато». До кінця свого страдницького життя вона усвідомлювала, що мусить свідчити про українців і євреїв та молитися за нерозкаяних невинно убієнних.

Курт Левін, син львівського рабина, який загинув, намагаючись порятувати свою паству, сформувався під впливом Андрея та Климентія Шептицьких. Він став економістом-політологом, а не релігійним діячем, воював за незалежність Ізраїлю, вчився у США. Він послідовно, юридично грамотно провадив кампанію за визнання визначної ролі Католицької Церкви та братів Шептицьких у рятуванні євреїв.

Не можна забувати про долі галицьких євреїв: вони бо важливі для всього єврейства з огляду на їхнє свідоме прагнення зберегти коріння.

Наталя Яковенко

Коли євреї з'явилися на етнічно українських землях? Як складалися стосунки між євреями, поляками й українцями на цих теренах?

Достатньо інтенсивне розселення євреїв почалося наприкінці XIV – на початку XV ст., коли умови для них на Заході ускладнилися. На території польської держави почали формуватися кагали як адміністративно-релігійні утворення.

Слід зазначити, що я з великою пересторогою ставлюся до поняття «антисемітизм» у зв'язку з його полісемантичністю: він усе ж асоціюється з появою сіонізму як ідеологічної течії, тож я частіше вдаватимуся до поняття «побутовий антиюдаїзм».

Мені здається, від Люблінської унії (1569 р.), коли наддніпрянські, волинські, східно-подільські землі увійшли до складу Корони Польської, і до середини XVII ст., коли вони з неї вийшли, джерела не фіксують спалахів таких конфліктів. Є лише звичні, побутові судові конфлікти між купцями, між міщанами. В них зафіксовано звертання до єврея «Ваша невірність». Звичайно, він невірний у високоцерковному, конфесійному контексті, але побутові матеріали засвідчують радше звичайні добросусідські стосунки.

Як на ці стосунки вплинув розвиток різних релігійних течій?

Очевидно, становище трохи погіршилося зі зміцненням католицької Реформації, яка відгукнулася певними дисциплінарними заходами і в житті Православної Церкви. На зміну хаотичному і розмитому простору віри, де не робилося різниці між людьми різних конфесій, у Речі Посполитій прийшли конфесіоналізація суспільства, дисциплінування невірних, упорядкування релігійного світовідчуття, жорсткіше розмежування територій кожної з церков. Коли кожна із цих церков почала чіткіше окреслювати свій

засяг, стало більше кидатись у вічі, що євреї – конфесійно інші, що й породило антиюдейські настрої. Втім, такий антиюдаїзм, зафіксований у церковних текстах, антиєврейських брошурках тощо, не відобразився на побутовому рівні. Найлегше простежити побутовий простір на прикладі добре задокументованого життя старовинного Львова: якщо, скажімо, польсько-українські конфлікти почастішали вже від кінця XVI ст., то ані польсько-єврейських, ані українсько-єврейських конфліктів не зафіксовано аж до другої половини XVII ст.

Потім на цих землях розгорнулася драма козацької революції і турецьких воєн, у дію вступив економічний чинник; про це багато говорили й писали історики, зокрема, й Михайло Грушевський в «Історії України». Оскільки в магнатських маєтках дуже часто були євреї-орендарі, котрі за Дніпром активно займалися промислами з королівської чи приватної руки, ситуація у наддніпрянських козацьких регіонах виявилася дуже конфліктогенною. Євреї опинилися між молотом і ковадлом. З одного боку, шляхта не любила їх як іновірців, хоча й використовувала їхні фінансові можливості. З другого боку, оскільки самі магнати були далекі від простого люду, то в очах селян євреї також стали представниками ворожого світу.

Збереглося листування князя Олександра Заславського, Брацлавського, а потім Київського воєводи, волинського князя з роду Острозьких. Він був благословенням для майбутніх істориків, оскільки з 1616 р. аж до самої смерті мало не щодня писав листи. Ці 4 томи листування збереглися, і на їхній підставі можу сказати, що до євреїв зі свого середовища Заславський ставився не гірше, ніж до своїх слуг-християн такого ж дрібного рангу. Це були люди до князівських послуг, на побігеньках, які забезпечували його передусім грошима.

Чи не могли б Ви описати суспільну структуру цієї конфліктогенної зони і чисельність її єврейської громади?

Про чисельність єврейської громади можна сперечатися до нескінченності; дослідники, які фахово займаються історичною демографією, пропонують розкид від 110 (щонайменше) до 180 (щонайбільше) тисяч. Стає очевидним, що число жертв, згадува-

не в єврейських «плачах» після Хмельниччини – 300, 500 тисяч – є абсолютно міфічним, воно означає лише, що жертв було дуже багато. Натан Ганновер, автор однієї з найяскравіших хронік і безпосередній учасник тих трагічних подій, зазначає, що загиблих було, як піщинок на березі моря. Отже, не вдасться порахувати, скільки осіб могло загинути – лишається тільки зазначити, що євреїв у конфліктогенній зоні було небагато. Великі єврейські громади мешкали по містах Руського, Белзького воєводств, на тих теренах, які ми тепер називаємо Галичиною. Там були великі міста, оборот великих грошей, єврейське населення займалося різними торговими оборудками, оперувало грошима у тому сенсі, що тепер ми би його назвали банковим, і то ще до появи банків у строгому значенні цього слова.

На Київщині та Брацлавщині, де точилися найзапекліші бої, єврейське населення було дуже незначним, а в містах його практично не було зовсім. Окремі представники, звісно, приїжджали, проте ще за часів воєводства Томаша Замойського, коли в Києві почали з'являтися перші євреї, міщани написали скаргу і затято домогалися їхнього виселення. Того ж домогалися й мешканці інших міст. За цим крилися не антиюдейські упередження, а прагматична потреба: міщани усіх міст були військовозобов'язані, їхній міський податок зводився до того, що вони, як це тоді називали, мусили стати кінно-оружно при старості у випадку загрози з боку степу. Навіть від'їжджаючи у торгових справах, міщанин мав залишати заступника, тобто оружного чоловіка на коні. Євреї не були військовозобов'язані, тож їхня громада лягала додатковим податковим тягарем на християнське населення, а кому ж хочеться платити зайве?

На Волині, звичайно, євреїв було дещо більше: йдеться передовсім про ремісників чи купців-посередників по містах і містечках. Хоча, знов-таки, на Волині не було великих міст.

Які інші суспільні групи ми можемо згадати поруч з єврейською громадою?

Отже, шляхта – магнатів не будемо брати до уваги. Шляхта в містах не жила, міщани на Наддніпрянщині євреїв не любили, а на Волині жили з ними цілком мирно і по-добросусідськи. Був так званий боярський прошарок, військовозобов'язаний і напівприві-

лейований: вони мешкали по своїх хуторах на Дніпрі й євреїв в очі не бачили. Були також козаки і духовенство.

Мені здається, що, власне, са́ме духовенство інспірувало вибух ксенофобської ненависті до євреїв на початку війни. Згадаймо хоча б відомий епізод, який дуже любила романтична історіографія: що євреям у разі оренди села передавалися ключі від церкви. Вперше цей мотив згадано в літописі Граб'янки, потім його повторив навіть Грушевський, хоча у джерелах йому не знайдено жодного підтвердження – можливо, це ходило як легенда, котру, звичайно, священики могли використати для агітації. З козаками євреї практично не перетиналися, це були два різні світи без точок зіткнення. З селянами євреї могли мати якісь контакти і ворожість на цьому ґрунті, проте чи могла вона виникнути з доброго дива з козаками?

Що Ви як історик можете сказати про причини антиєврейських виступів під час повстання Хмельницького? Існує бо оцінка єврейської історіографії, польської, сильний стереотип у єврейській історичній пам'яті...

Цей раптовий вибух можна пояснити тільки ірраціональними чинниками, психологією юрби: все змішалося докупи. До єврейських погромів призвели селянські бунти, але козаки до них долучилися. Закон війни дозволяє грабувати і вбивати слабших, знімає моральні табу, особливо коли йдеться про юрбу, підігріту фанатичними релігійними уявленнями. Євреї були чужі, класові та соціальні вороги, євреї були небідні, євреї були інші, а інших належало просто змести з лиця землі. В нормальній ситуації це годі було уявити, але закони війни змінюють усе. Настає страшна, темна, ірраціональна хвиля всезнищення. І з лиця землі зносили все: костьол – то й костьол, своя церква – то й своя церква, шляхтич-поляк – шляхтич-русин, єврей – то й єврей...

Я не можу знайти іншого пояснення, бо це – абсолютно ірраціональна річ. А тепер про те, як збереглося три пам'яті. Єврейська пам'ять, очевидно, подає ці події найяскравіше, оскільки ґрунтується на мартирологічному міфі, який бере витоки з пророчих текстів. Події доби повстання подано як чергове покарання Бога своєму народові. Дуже показовим є те, які символічні тлумачення підшукували імені Хмеля: його розшифровували як «посланий

Богом для покарання народу юдейського перед пришестям Месії». Отже, месіянські очікування визначили систему топосів, метафорику, тип дискурсу з єврейського боку: належало тільки це все чимшвидше записати, що й було блискавично зроблено. Це, звичайно, не перекреслювало людської трагедії: було винищено чи вигнано багатьох євреїв з маленьких містечок на Волині, Східному Поділлі, Брацлавщині; вони зазнали величезних втрат. Козаки забрали багатьох єврейських жінок і дівчат – частині вдалося потім повернутися, тож було розроблено спеціальні правила для їхнього очищення.

Дуже показово, що цей масовий терор проти поляків, євреїв і руської шляхти припадає саме на початок війни, на літо 1648 р.: пізніше такі яскраві спалахи насильства вже не повторювалися. Це – чергове свідчення того, що йдеться про якусь ірраціональну стихію, яка мала вихлюпнути надлишкову енергію, зняла всі заборони, всі попередні людські уявлення, всі закони... Хвиля ця прокотилася, як прокочується ураган, а далі все утихомирилося. Тим часом повернулися й євреї, і жили собі спокійно після цього погрому – навіть у 1655 р. на Волині, де теж ходили козаки.

Чим є повстання Хмельницького в українській пам'яті?

Українська пам'ять про Хмельницького не знає єврейського сюжету. Про нього просто не говорять, тому що нинішні обігові уявлення про українську історію беруть витоки з романтично-національного проекту. Романтично-національний проект сконцентрований на пізнанні себе, а будь-хто інший романтичній історіографії тільки заважає, оскільки шкодить нашій перспективі, нашому майбутньому і нашій культурі. Оскільки інших витісняли, в українській національній історії чужинцями стали татари, поляки і євреї.

Якщо для євреїв повстання Хмельницького є символом нищення євреїв українцями, то для українців воно є символом постання української нації. Це, очевидно, засвідчує, як хто розставляє акценти.

Національна модель історії, створена у XIX столітті для задоволення певних потреб, у будь-якому разі дуже умовна, проте й дуже живуча, оскільки її повторено тисячі разів – у романах, повістях, на екранах, у живописі. Візьмімо, наприклад, Грушевського: як іс-

торик, він розумів, що потрібно писати критично й чесно. Проте саме він перший запропонував пояснювати терор Хмельниччини економічними негараздами: він любив народні маси, а присутність євреїв-«інших» з позиції національної історії була небажана. Тож Грушевський пояснює негативне ставлення до них тим, що вони шкодили національній культурі, приходили і шкодили! Радянська історіографія взагалі заплющувала очі на цей сюжет, у радянських книжках з історії України ви не знайдете згадок про так званий «липень 1648 р.», як і про злочини Гайдамаччини. Найважливіший же епізод Коліївщини подавали як героїчне визволення Уманщини від шляхти й орендарів.

А що на це польська історіографія?

Вона ніяк не оцінює історичні факти, а просто розглядає їх, аналізує, шукає, порівнює. На єврейському сюжеті наголосу не роблять, він не цікавить польських істориків.

І, мені здається, це слушно. Скажімо, мене як історика не цікавить єврейський погром десь у Любліні – це справа польських істориків, хай вони з цим розбираються. Вони це сприймають так само. Я не вважаю, що це – якесь свідоме самоусунення: це просто не входить у компетенцію дослідника.

Що можна сказати про євреїв тих земель у суспільному контексті? Ви, наприклад, згадували, що вони дуже швидко повернулися на території, де були погроми. Що ще відбулося до того, як велика частина тих земель перейшла до Росії і почалася цілком інша історія?

Змінилось обличчя самого єврейства. Руїна в Україні, війни на території Польщі, нищівне й безглузде втягнення Речі Посполитої в Північну війну призвели до того, що єврейська громада страшенно зубожіла. За типом своєї економічної діяльності євреї можуть заробляти гроші, займатися ремеслом, торгівлею, успішними фінансовими операціями лише у стабільному суспільстві, а воно було зруйноване. Частина істориків вважає, що бідність унеможливила попередню рафіновану вченість євреїв: коли у бідахи купа дітей і нічого їсти, то йому вже не до хедера і не до Талмуда. Мабуть, звідси виник так званий єврейський протестантизм. Згадаймо хоча б Меджибіж, маленьке містечко на Поділлі, у нинішній Хмельниць-

кій області, – батьківщину хасидизму. Як там можна було прожити без землі? Адже це мікроскопічне містечко, християнська частина населення живе з села, з тих городів і полів, які обробляє. Якщо є ремесло, то воно виключно побутове. Як можна прожити з того, що шиєш чоботи, – скільки ж населенню потрібно тих чобіт? Тож єврейство стає дуже близьке до українського населення, і по цих містечках із суміші польського, українського, єврейського населення твориться світ, де всі знають мови один одного, живуть абсолютно паралельно, зустрічаються, бідують...

XVIII ст. – це найнещасливіше століття в українській історії, бо ним ніхто не займається і займатися поки що не хоче. Правобережна Україна довший час була у складі Речі Посполитої, а потім перетекла до Росії. Для польських істориків старшого покоління це – просто Польща, без жодних особливостей. Нові ж польські історики просто не можуть займатися цією територією, тому що для того треба провести кілька років в архівах Києва чи Львова. Українські історики ніколи цією територією не займалися, тому що вона була польською. Зараз XVIII ст. є для Правобережної України величезною «білою плямою»: ми про нього не знаємо нічого, крім того, що була Коліївщина.

І так триває досі?

І так триває досі: цей бар'єр дуже тяжко подолати. Це не єврейська, не українська, не польська історія – то чия ж? Лишається цілий Клондайк для істориків, котрі зважаться за це взятися. Тому про єврейські штетли ми знаємо тільки те, що вони існували, бо вони й у XIX ст. існували; лишається хіба припускати, що вони подібно виглядали й у XVIII ст.

Чи існують українсько-єврейські чи українсько-ізраїльські спільні дослідницькі ініціативи, або спільні наукові конференції?

Була лише невелика наукова конференція у 1988 р. Решта ж заходів такого штибу, боюся, належали радше до жанру парадного говоріння і не тягнули за собою жодних наслідків. Для того, щоб розпочався професійний аналіз, потрібна тривіальна річ – гроші. Ініціатива має походити від людей, в яких є гроші, а в Україні таких немає. Згори, через офіційні канали фінансують лише проек-

ти, спрямовані на розробку старого національного проекту, його модифікацію чи прикрашання: себто проекти, які обслуговують державу. Єврейський сюжет державу не обслуговує. Мені здається, що в цьому разі ініціатива повинна йти від самих євреїв, які володіють більшими коштами. Вони дуже багато працюють з темою Голокосту, і справді багато досягли в цій царині, проте, можливо, варто вийти за її межі й поглянути вглиб історії.

Коли я давала інтерв'ю газеті «День», мене спитали: «Як ви оцінюєте сучасні підручники з історії України?». Я сказала, що погано оцінюю. Питали, серед іншого, і про те, як я ставлюся до «двобічних» підручників. На жаль, фінансований урядово «двобічний» підручник залежатиме від тих, хто дає кошти. Крім того, перш ніж думати про написання «двобічного» українсько-російського підручника, можна написати українсько-єврейський або українсько-татарський: дуже вдячна тема, і досі не практикована.

Я аналізувала підручники, видані протягом останніх двох років: про хвилю терору у липні 1648 р. не згадано в жодному. Про Коліївщину згадується, проте слово «євреї», здається, було вжито лише в одному чи двох підручниках, а в інших за старим шаблоном писали про «шляхто-визискувачів і земляних орендарів». Одразу видно, що писали прості люди: беруть за основу старі книжки і переписують. Має постати ініціатива з боку тих, хто має гроші: слід заплатити двом-трьом молодим, енергійним, відкритим історикам, які зможуть написати і шкільний, і вишівський підручник. Матеріалів можна набрати з праць єврейських чи польських істориків – з миру по нитці назбирати на нові посібники.

Владислав Гриневич

Дослідник єврейської історії в Україні стикається з низкою дуже складних психологічних, ба навіть етнопсихологічних чинників. За 20 років української незалежності історики не почали звертатися до єврейських мотивів навіть у рамках досліджуваних ними тем. Як правило, вчені їх або не зауважують, або не наважуються до них звертатися, оскільки ті пов'язані з дражливими питаннями: скажімо, дослідники нацистської окупації часів Другої світової війни подекуди не згадують про євреїв, оскільки це передбачає вивчення участі української поліції, іншої співдії з нацистами у Голокості. На початку багато хто вважав, що звинувачувати в такому українців «непатріотично»; зсуви поволі відбуваються, проте загальна тенденція лишається саме такою. Навіть молоді історики, які мали б уже бути більш демократичними, продовжують чинити так само. У Києво-Могилянській академії була захищена дисертація з української поліції, де євреїв взагалі не згадали. І тому, власне, важливий проект Леоніда Фінберга, започаткований професором М. Феллером «Зібрання енциклопедичних текстів про єврейське життя в Україні», покликаний звертатися до українсько-єврейських стосунків і, зокрема, найбільш чутливих точок зіткнення.

Яким буде заголовок цієї енциклопедії?

Це, до речі, проблема. Початково йшлося про створення енциклопедії культури і життя євреїв України, проте, хоча дана праця й є енциклопедичною за обсягом охопленого матеріалу, кількості авторських статей і т. ін. йдеться не про абетковий перелік постатей і подій, а про тематичну та хронологічну організацію дописів. В основу покладено передовсім проблемно-хронологічний підхід. Назагал існує питання академізації теми «українське єврейство». Скажімо, в Єрусалимському університеті є окремі відділи, які досліджують історію угорських, румунських, польських, російських євреїв. На моє питання, чому ж не існує окремий відділ для дослі-

дження українських євреїв, відомий ізраїльський вчений Барталь відповів: «Мабуть, коли ви зробите свою роботу, з'являться й українські євреї». Тобто потрібно наробити певний наратив, підходи, осмислити проблематику. Це процес, який не зводиться до заміни вивісок на кабінетах.

Коли ми почали збирати матеріали, виникло безліч питань. Перша проблема полягала у кадрах, адже в Україні, фактично, немає фахівців з юдаїки. Зараз ми вже зібрали достатню кількість текстів, при тім не лише українських (ми беремо дослідників з Ізраїлю, зі Штатів, Росії та з інших країн), скомпонованих за тематичним принципом – соціальна, політична, економічна історія, культура, релігія тощо. Наразі не треба пояснювати, що євреї були важливим чинником в українській історії. Не правільним вважаю підхід, коли українські історики пишуть про Україну без євреїв, а єврейські – лише про єврейську громаду, не заглиблюючись у питання впливу на її розвиток довколишніх процесів. Скажімо, як зрозуміти виникнення хасидизму без українського фактору. Зараз українська історіографія почала формуватися як полікультурна і поліетнічна (саме таку історію пишуть Н. Яковенко і Я. Грицак), й останні дослідження засвідчують потужні інтернаціональні взаємовпливи на всіх рівнях. Згадаймо хоча б ідиш, у якому, фактично, відсотків зо двадцять лексики мають слов'янсько-українське коріння. Не слід забувати й про потужні культурні та релігійні взаємовпливи починаючи від найдавніших часів. Власне кажучи, саме цей контекст породив енциклопедію, у котрій робиться спроба простежити історію євреїв України від античного Криму до 1991 р. Перший розділ присвячено середньовіччю, другий – Новому часу, а третій, найбільший, – громадянській війні та революції в Україні. Тут і Центральна Рада, і громадянські війни поляків з українцями, і багато іншого. Євреї були представлені у всіх сторонах, що діяли – білих, червоних, навіть серед повстанців Махна. У четвертому ж розділі йдеться про міжвоєнну добу: 1920–30-ті рр., тут в епіцентрі і польсько-українсько-єврейський трикутник і асиміляція євреїв у СРСР. Далі – розділи про Другу світову війну і Голокост та післявоєнний період.

За кожної доби були періоди мирної співпраці двох народів і свої болючі проблеми. Я є фахівцем з Другої світової війни, але єврейська тематика стала для мене справжньою несподіванкою.

Коли Україна здобула незалежність, я працював в Інституті історії Другої світової війни, але через економічні складнощі вижити було практично неможливо. Аж раптом з'явилася можливість перейти до Інституту політичних та етнонаціональних досліджень – у єврейський відділ. Цей перехід від Другої світової війни до єврейської проблематики був поперваx для мене справді шоковим: перехід у незнайому сферу досліджень, нову тематику, проблематику, лексику, термінологію і т. ін. Але я почав брати участь у різних конференціях, а потім захопився, став ширше дивитися на, здавалося, знайомі проблеми, відкрилися такі горизонти, про які я навіть помислити не міг.

І вони підказують ходи для дослідження української історії в цілому?

У моїй монографії, котра саме готується до друку, йдеться про те, як під час Другої світової війни формувалася нова ідентичність радянського українця. Я думаю, що радянський українець з'явився *en masse* пізніше, ніж радянський єврей, бо євреїв радянська політика витіснила з містечок, вони поїхали до великих міст і там швидко асимілювалися. Це був принцип виживання. Натомість до Другої світової війни 70–72% українців мешкали по селах, де радянську пропаганду і комуністичні ідеї сприймали вороже. Тому асиміляція починається лише після війни. Такі паралелі в дослідженнях надзвичайно продуктивні. Я завжди кажу своїм колегам – українським історикам: «Вивчайте юдаїку. Це допомагає зрозуміти історію України, вона неможлива без інших народів, які тут жили. Євреї жили по всіх регіонах і активно впливали на різні процеси».

Власне кажучи, ще одна проблема, про яку слід сказати – це історичні міфи, які супроводжують українсько-єврейські стосунки від самого початку. Зараз на цьому паразитують цілі інститути. Ще років десять тому я міг впевнено сказати зарубіжним колегам, що в Україні немає власного «антисемітського продукту», оскільки більшість антисемітської літератури приїжджала з Росії. Втім, зараз у нас вже існує доморощений антисемітизм, свої ідеологи, своя література, як це не прикро. Здебільшого це маргінальна література, яка ґрунтується навіть не на міфах, бо міф все ж містить певну частку правди, яка потім гіперболізується. Це – підбиті під

певні політичні переконання вигадки, які були б сміхотворними, якби вони не являли певну небезпеку. Один автор писав про те, що в Україну прийшли 400 тис. єврейських есесівців. Чи, скажімо, дехто заперечує Бабин Яр.

Слід зазначити, що поруч з антисемітськими існують й українофобські міфи. Вони поширюються і створюють поганий імідж для сучасної України на міжнародній арені. Годі згадати міф Петлюри-антисеміта-погромника, чи винищення євреїв за часів Хмельниччини. Наразі академічні історики вказують, що часи Хмельниччини не були такими нищивними, як вони постають на деяких міфологізованих сторінках єврейської історії. Український історик Шауль Штампфер здійснив дуже ретельний аналіз і дійшов висновку, що загинуло приблизно 18–20 тисяч, з них більше половини від епідемій чи в турецькому полоні. Не йдеться про те, щоб перекреслити таку величезну катастрофу: але не варто порівнювати її з Голокостом. Те ж стосується і Петлюри: власне кажучи, Петлюра, друг Жаботинського і філосеміт, дуже багато робив для того, щоб уникнути і зупинити погроми. Але за умов громадянської війни контролю над своїми вояками подекуди не мали не тільки Петлюра, а й генерал Денікін чи Червона армія, тобто всі сили були причетні до єврейських погромів.

Ви згадали про єврейські міфи. Наскільки вони породжені Другою світовою війною, а наскільки – післявоєнною пропагандою?

Це не просте питання. Власне кажучи, проблема Голокосту потрапила до публічного обговорення і починає глибоко досліджуватися на Заході лише з 60–70-х рр. Про Голокост у Радянському Союзі не говорили назагал, злочини проти євреїв трактували як злочини проти мирного радянського населення. Міф про Петлюру-погромника формувався значною мірою свідомо. Збереглися документи про те, як радянські керівники наказували відбирати документи про єврейські погроми, оминаючи Червону армію, приписуючи її злочини білим чи петлюрівцям. До цього долучилися й ті представники єврейських лівих партій, які перейшли на бік більшовиків. Активізація творення цього міфу сталася в період вбивства Петлюри Шварцбадом у Парижі – це окрема тема. Те, що сталося, не було терористичним актом самотнього месника,

який вирішив помститися за єврейські біди: це була спланована Москвою акція.

Отже, я хочу сказати, що радянська влада мала досвід творення міфів і пробувала навісити на українських націоналістів усі негаразди, пов'язані з антисемітизмом. Надалі до цього доклався й пошук злочинців, які сприяли Голокосту: під це підпадали деякі українські т. зв. колаборанти. Тут я згоден з Гросом: у Польщі й Україні йдеться не про класичну колаборацію, тож не слід закидати українцям ледь не рівну з німцями провину за Голокост. До речі, це – актуальне питання серед певних дослідників, які кажуть, що українці й поляки винні в Голокості, бо без їхньої допомоги євреїв не вдалося б знищити.

Скажімо, у Харкові вийшов посібник для вишів з історії України від найдавніших часів до сьогодення. Цілий параграф там присвячено Бабиному Яру: це дуже багато, як на обсяг такої книжки. Згідно з цими матеріалами, саме українські націоналісти підшукували місце для знищення євреїв у Києві, а відомий історик О. Оглоблін навіть сам складав списки жертв. Насправді ніхто досі не може довести, що українці брали безпосередню участь у вбивстві євреїв в Бабиному Яру. Частина була задіяна в кордоні оточення, проте вбивали німці: так йдеться у німецьких документах. Натомість у цьому підручнику навіть не сказано, що євреїв вбивали німці: увесь час розмова про українських націоналістів. Отакі казуси є в сучасній Україні.

Як «остаточне розв'язання єврейського питання» подавали в радянській воєнній та повоєнній антинімецькій пропаганді?

Для радянського уряду це було складне питання. На тому, що німці знищують євреїв, радянська пропаганда не дуже натискала. Для значної частини радянського неєврейського населення євреї асоціювалися з радянською владою. Власне кажучи, знаючи про це німці використовували у своєму пропагандистському арсеналі ідею звільнення від «жидо-більшовизму» чи то «жидо-комуни». Єврейський антифашистський комітет зібрав багато документів про Голокост, проте в Радянському Союзі їхня циркуляція була обмеженою, а потім і забороненою.

Сталін знав про антисемітську нацистську політику, але навіть спроби врятувати євреїв не робилося. Радянські історики ствер-

джували, що евакуація в Радянському Союзі була успішна: вивезли багато фабрик, заводи, обладнання тощо. Проте, здається, це була одна з найбільших поразок радянської влади. Переважна більшість населення України залишилася на окупованій території. Це було пов'язане з багатьма різними чинниками, але, як на мене, більшість українців, які опинилися під німцями, залишилися таки свідомо. Селяни не хотіли кидати своє господарство, худобу, майно, пшеницю, яка визріла на ланах. Вони вважали, що німці розженуть колгоспи і жити буде не погано. Антиколгоспні бо настрої панували в українському суспільстві з початку 30-х рр. А напередодні війни рівень життя впав (був нижчий не тільки, скажімо, за часи царської Росії, а й за НЕП). Залишилося й багато євреїв: не тому, що не змогли, а тому, що не хотіли, були проти радянської влади.

Якщо радянський уряд знав, що євреї в небезпеці, то чому не кинув ешелони на те, щоб вивезти їх з Галичини чи прибалтійських республік? Чому вивозили верстати, а євреїв – ні? Один з дослідників мені казав: «Ви розумієте, скільки на це знадобилося б ешелонів? У них не вистачало». А чому ж вистачило на те, щоб вивезти 50 тисяч німців з Криму? Тих вивозили, боячись, що вони колаборуватимуть з німцями. А в Україні навіть немає дискусії довкола того, чому наших євреїв не вивозили.

Велика Вітчизняна війна – один з найпотужніших міфів, які залишилися після радянської системи. В цьому Україна кардинально відрізняється від Росії, де цей міф взяв на озброєння путінський уряд, і на ньому формується російська ідентичність і патріотизм. У мене завжди виникає питання: «Що ми можемо на ґрунті цього міфу сформувати? Українську ідентичність – навряд чи, хіба що калічну українську радянську ідентичність. Які елементи цього міфу нас цікавлять?» Значна кількість робіт, які виходять в Україні (відсотків зо 75), писані в контексті російських радянських міфів про величний подвиг наших батьків і дідів під час Другої світової війни. Я зовсім не проти того, щоб писати про подвиги, при обороні Києва загинув мій дід, а дядько – при визволенні Одеси. Мій батько пройшов всю війну, моя родина мешкала частково в окупації, а частково – в евакуації; в дитинстві я міг долучатися до різних сфер цієї пам'яті. Але я не ставлюся до міфу Великої Вітчизняної війни, як до священної корови, хоча сам був залучений до творен-

ня цього міфу, коли працював у Музеї Великої Вітчизняної війни: читав лекції, розповідав про героїзм і мужність радянського народу. Насправді проблема в тому, що цей міф деструктивний для України, і вченим слід його деконструювати. Це складний процес – і єврейський фактор тут також вкрай важливий.

Чи відрізнялася специфіка Голокосту, скажімо, в Польщі і в Україні? Чи технологія була подібна: зведення ґето, а потім – остаточне розв'язання?

Польща стала першим полігоном, на якому формувався досвід нацистських айнзацгруп, використаний згодом і в Україні. У деяких регіонах євреїв знищували не відразу (скажімо, в Галичині, яка стала частиною Рейху), а в деяких – швидко (як у Києві), в інших створювали ґето на Волині і у зоні дій вермахту. Україна була дуже різнопланова в цьому сенсі, існувало щонайменше чотири дуже відмінних регіони. Генеральна губернія нагадувала Польщу, але тут все було значно жорстокіше, і винищення євреїв було майже закінчене вже до кінця 1941 р. «Тихішим» регіоном, до певної міри, можна назвати Трансністрію – зону румунської окупації, де рівень життя був вищий за радянський. Багато євреїв купували документи, ставали румунами, молдаванами, ким завгодно: налагоджували бізнес, починалася активна торгівля, не дуже хотіли повернення старого радянського режиму. Інша справа – зона угорської окупації, Закарпаття, де нищення євреїв почалися під тиском німців вже наприкінці війни, як і по всій Угорщині. Можна сказати, що найбільша кількість євреїв врятувалась на теренах Трансністрії – до 50 тисяч. Власне кажучи, коли повернулася радянська влада, виникла складна проблема стосунків з цими євреями, порятованими від Голокосту. Я писав про це статтю під назвою «На російському вокзалі очікуючи на англійський потяг». Це слова одного місцевого єврея. Він мав на увазі: ми хочемо поїхати із СРСР до Палестини. Потім почали виникати проблеми з мобілізацією євреїв до Червоної армії. Хрущов був цим дуже незадоволений.

Чи втікали євреї від радянської армії у 1941–45 рр., до встановлення комуністичної влади?

Багато хто із західноукраїнських (польських) євреїв врятувався саме тому, що їх заслали в Сибір, на північ. Тим євреям, яких

радянська влада депортувала напередодні війни, вдалося врятуватися. Ті ж, хто залишився, здебільшого загинули. У 1944, коли Червона армія прийшла у Буковину і Бессарабію, почалася втеча до Румунії. Хрущов дав наказ закрити кордони. В Галичині та на Волині заціліли жалюгідні відсотки тих, хто переховувався від Голокосту, на Сході – також.

Знов-таки, дуже цікаво вивчати єврейську історію на тлі української. В Радянському Союзі дослідження були дуже специфічні. Скажімо, я працював у відділі Великої Вітчизняної війни. Передвоєнну добу розглядали за схемою «влада любила людей, люди любили владу, все було чудово, аж раптом – віроломний напад німців, і всі, як один, стали на захист». Обмеженість знань породжувала абсолютно фантастичні картини того, що тут відбувалося. Можемо екстраполювати це на давніші проблеми, скажімо, Хмельниччину. Вийшли б чудові компаративні дослідження, бо вони всі мають певні характерні подібності. І перша тенденція – це перебільшення втрат. Тут маємо залучати не тільки історію, а й історичну пам'ять, бо це – різні речі. В історичній пам'яті євреїв кількість жертв Петлюрівщини і Другої світової війни надзвичайно перебільшена. Це пов'язане з шоком від масових убивств, який загострив страх; є й релігійний чинник. Скажімо, під час Хмельниччини треба було подати таку страшну картину, щоб пояснити тим, хто врятувався, що це помста Б-га за втрату віри. Один єврейський дослідник про Хмельниччину писав так: «Коли ми говоримо, що Україна залишилася голою, зовсім без євреїв, то ми висловлюємо неповагу до євреїв. Ми вважаємо, вони настільки дурні, що не зрозуміли політичну ситуацію, яка склалася, думали, що можуть пересидіти в містечках. А насправді євреї були розумні, й найрозумніші втекли». Це нагадує Другу світову війну. Багато євреїв зі Східної України втекли. Серед евакуйованих лише росіян було більше, ніж євреїв. Українців було менше. І тут, хочу ще раз наголосити, важливий політичний чинник – українці не хотіли виїжджати в евакуацію, а євреї рятувалися.

Згодом, після повернення радянської влади, у Києві з'явився дивний феномен – «антисемітизм після Голокосту». Здавалося б, євреїв винищено, аж раптом вони повертаються з евакуації – і починається спалах агресії, пов'язаний не стільки з етнічними та економічними чинниками, але й зі ставленням до радянської влади.

Часто оминають юденрати як одну з чорних сторінок історії. А були ж спроби самозахисту, не лише втечі.

На Волині особливо. Але більшість істориків дізналася про повстання в ґето і юденрати лише наприкінці 1980-х рр., коли один єврейський радянський дослідник потрапив до «святая святих» архівів КДБ і написав дуже цікаву книжку на матеріалах, які були абсолютно не знані. Але за комуністичною ідеологічною концепцією він об'єднував українських націоналістів і єврейських сіоністів, показував їх як посібників Гітлера, зображав сіоністів як ворогів єврейського народу тощо. Після здобуття незалежності багато людей кинулося досліджувати ті чи інші аспекти єврейської історії часів Другої світової війни і Голокосту. Скажімо, є книжка вже покійного Стера Єлисаветського «Євреї в партизанських загонах». З одного боку, ця книжка просвітницька, а з іншого – реабілітаційна. Автор хоче показати, що євреї не відсиджувалися на «Ташкентському фронті», а йшли в партизанські загони: наводить приховані раніше радянською владою цифри про їхню чисельність. Але партизанський рух в Україні був дуже специфічний: у 1941 р. майже не було українських партизанів назагал. Були заслані НКВДистські загони, до яких українці дуже неохоче йшли. Ковпак відсиджувався в білоруських лісах, писав у повідомленнях, що боїться ходити в села, бо їх видають німцям. Після Сталінградської битви рух почав зростати: українці, які співпрацювали з німцями, подумали, що вони скажуть, коли радянська влада повернеться. З'явилося чимало незадоволених німецькою окупаційною політикою тощо. Втім, кількість українців у загонах ніколи не була значною. Надалі керівникам України було дуже неприємно порівнювати кількість партизанів України і Білорусії, котра була у п'ять разів менша, проте мала удвічі більше партизанів. Тому й виникла фантастична цифра «501 тисяча українських партизанів, 100 тисяч підпільників» – це вже було солідно, але не підкріплено ніякими документами. В переважній більшості українських партизанських загонів українці становили в них меншість. Так само було засекречено і кількість євреїв серед партизанів.

Одна єврейка-комуністка у 1944 р. прийшла до Хрущова і сказала, що євреї б'ються у партизанських загонах. Хрущов доволі грубо їй відповів: «Де ви бачили євреїв у партизанських загонах?». Насправді євреїв там було чимало.

Отже, за незалежної України почали з'являтися дослідження про повстання у ґето, Стер Єлисаветський багато про це писав. Утім, єврейські загони були дуже вразливі, бо їх знищували і радянські партизани, і націоналістичні. В УПА євреї в загонах майстрували зброю, працювали лікарями, медсестрами.

Це якось відрізнялося від польсько-єврейських стосунків?

Польські джерела більше пишуть про те, як вони любили своїх євреїв і рятували їх. Мені здається, що серед поляків також були поширені антисемітські настрої, особливо після радянської окупації…

На етнічно польських територіях підпілля поборювало єврейські партизанські відділи, оскільки вони були розсадниками більшовицької ідеології. Крім того, вони вчиняли бандитські напади, що спричиняло німецькі каральні акції, а отже, виходячи з інтересів вільної держави, їх слід було знищити. Пізніше це подавали як антисемітизм.

А Ви читали статтю Богдана Мушела? Це поляк із «Солідарності», який втік за радянських часів до Німеччини. Він пише про єврейське антирадянське підпілля на Західній Україні. Польське й українське підпілля були антирадянськими, а євреї не прагнули до збройної боротьби з радянською владою, бо думали лише про виїзд до Палестини. До того ж їм загрожували ще й українці та поляки. Це малодосліджена тема.

Зараз влада багато уваги приділяє проблемі участі євреїв в органах безпеки сталінської доби. Наскільки ця полеміка актуальна в Україні?

Ця полеміка існує. У 1940 р. євреї у вищих ешелонах НКВД СРСР становили приблизно 23% – це дуже багато. Але починаючи з 1940 р., ця цифра почала катастрофічно зменшуватись, бо йшли чистки.

Чому? Це була свідома політика?

Радянська влада, щоб утриматися мала робити час від часу певні поступки суспільству. У 1920-х рр. влада ввела нову економічну політику, яка трошки підняла економічний рівень країни. Але вже з кінця 1920-х рр. уряд розпочав війну з власним народом – почав

колективізацію. Був потужний спротив: у 1930 р. в Україні більше 1 млн. людей брали участь в активних діях проти колективізації. Голод став інструментом заганяння в колгоспи і способом очистити радянський тил від небезпечних елементів, Радянський Союз бо жив в очікуванні війни. Україна вважалася слабкою ланкою, тому голод мав перебити хребет усім нелояльним селянам і загнати їх у колгоспи. Що, значною мірою, й було зроблене. Натомість Гітлер допомагав Україні у 1933 р.: саме він перший прорвав інформаційну блокаду, зробив виставку листів з голодної України. Інформація пішла на Захід, але, враховуючи, що це був Гітлер, Захід зреагував специфічно, просто затулив очі. Вони бо почали з Росією дружити проти Гітлера.

Отже, радянський уряд вирішив зміцнити лояльність населення. Економічно вони не могли цього зробити. Голод і колективізація іще більше підірвали повагу, але дух можна було підняти й нематеріальними факторами, зокрема, пропагандою патріотизму. Але патріотизм у комуністичній країні тривалий час вважався лайливим словом. Традицію історичної освіти було перервано, школа Покровського вважала, що треба досліджувати тільки економічну історію робітничого класу. Покровський називав історію розсадником націоналізму. Найважливішим кроком Сталіна стало те, що він у 1930-х рр. повернув до життя російський патріотизм і націоналізм. Цей процес мав низку складових. Було створено концепцію дружби народів: на вершині якої стояв великий руський народ – старший брат народів СРСР, нижче – Україна, Білорусія та інші республіки, а ще нижче – автономні краї, області тощо. Євреї не вписувалися в цю структуру, оскільки були недержавним народом, і для російського патріотизму виступали завжди як «внутрішній ворог». Антисемітизм був однією зі складових російського націоналізму. Уряд розумів, що, доки радянські росіяни бачитимуть при більшовицькій владі євреїв, вони не будуть цій владі коритися. Тому очищення органів влади від євреїв супроводжувало інсценування патріотичних почуттів, повернення історії до шкіл, формування специфічного російського радянського патріотизму, утвердження домінантного статусу російської мови тощо. У застольних промовах Гітлера згадується, як Ріббентроп під час візиту до Москви спитав Сталіна про єврейське питання. Той відповів: «Ми дочекаємося, коли підросте наша інтелігенція, а потім вичис-

тимо всіх євреїв з наших рядів». Поступово у владних структурах СРСР лишився тільки невеликий процент єврейства.

Є іще один цікавий сюжет, пов'язаний з війною та євреями. Про нього згадував американський дослідник Амір Вайнер. Він пише, що прочитав про це в якомусь емігрантському українському виданні 1950-х рр. Німці після окупації України з пропагандистською метою розрили могили жертв НКВД. Повернувшись в Україну у липні 1944 р., радянська влада почала шукати людей, які ходили на ці могили аби знайти своїх загиблих родичів. Тих, кого НКВД розстріляла ,у Вінниці в 1938 р. Знайшли 66 жінок, котрі відвідували своїх вбитих чоловіків, братів, батьків. Їх забрали і розстріляли на тій самій могилі – буцімто за зраду, колаборацію з німцями. Вайнер спробував знайти підтвердження цього факту, але не знайшов і вирішив, що це – націоналістична вигадка.

Емігрантське видання стверджувало, що керував розстрілом єврей Рабинович – полковник НКВД. Декілька років тому я спілкувався із заступником директора вінницького архіву Фаїною Винокуровою. І вона розповіла, що по вінницькому телебаченню передали виступ журналіста, який знайшов документи НКВД про цю історію. Казав, що справді такий документ є, а Рабинович очолював цю групу.

Я хотіла б ще запитати про ставлення ОУН і УПА до євреїв. Чи це вивчають на науковому рівні? Наскільки це питання політизоване?

Зараз цю тему починають досліджувати, хай би як то було складно. Були спроби обійти, замовчати це питання. Наразі ми маємо можливість оцінити боротьбу УПА об'єктивніше, роздивитися всі світлі і темні сторони. Врешті, обговорюють же зараз Волинську трагедію – настане черга й єврейського питання, складного і ще недостатньо дослідженого, щоб робити висновки.

Мирослав Маринович

Почнімо з Вашої тези: «Історія співжиття українців та євреїв в Україні є книгою взаємного нерозуміння і стихійних емоцій». Як би Ви розшифрували цю думку, в якій наголошено на одному з найважливіших факторів українсько-єврейських взаємин?

Коли я говорю про «взаємне нерозуміння», мені йдеться не про суто культурні речі, як, скажімо, необізнаність християн з якимись нормами юдаїзму чи нерозуміння юдеями якихось доктринальних елементів християнства. Йдеться передусім про нерозуміння того засадничого факту, що українці і євреї мають різні моделі виживання. Ми, українці, виживаємо на один спосіб, євреї виживають на інший, а всі непорозуміння виникають на стикові цих розбіжностей.

У чому ж полягає різниця? Українці виживають на власній історичній батьківщині, на яку приходять сторонні сили, що їх називають ворогами, окупантами. Відповідно, українцям треба реагувати на сторонню загрозу. Євреї ж протягом двох тисячоліть виживають як вкраплення, «приходьки до чужого краю» у різних етнічних субстратах, які живуть на власній землі. Оскільки між різними етносами часто виникають конфлікти, то для євреїв виживання передбачає передусім визначення сильнішої сторони і перехід на її бік, бо стати на бік слабшої сторони – це програти і бути знищеним. Оскільки українці у своїй історії частіше були слабшою стороною, виникає враження, що євреї завжди стоять на боці їхніх поневолювачів, що вони – антиукраїнські за своєю природою. Відповідно, оскільки євреї займали сторону сильнішого, а українці були стороною слабшою, національне визволення українців часто загрожувало цій системі виживання. Звідси і страх євреїв за своє майбутнє.

Треба розуміти, що ця відмінність між моделями виживання є визначальною: українцям не слід дорікати євреям за те, що вони стають на бік поневолювачів, а слід просто стати сильнішою стороною. Причому сила має бути не взірця минулих епох (зі зброєю

чи іншими засобами державного насильства): слід просто бути добрим і вправним господарем у своїй державі. Іншими словами, потрібно зробити проект української державності успішним, і тоді євреї нормально вввіллються в нього, як це відбувається у кожній державі, і стануть лояльними елементами суспільного устрою.

Отже, як я розумію, є два елементи українсько-єврейських стосунків, і перший з них – історичний. Стосунки ускладнювало те, що впродовж багатьох століть не існувало української держави. Але вже п'ятнадцять з половиною років існує незалежна Україна, а це – дуже важливий новий фактор. Другий же елемент полягає в тому, що єврейська громада в Україні сьогодні складається з різних людей. Може, я спрощую, але в ній існує щонайменше дві групи: одна не має жодних проблем з українською державністю, і про неї треба говорити просто як про громадян України, які працюють на культурний розвиток держави. Проте друга група (вона, мабуть, набагато менша, але все ж існує) – це ті, хто живуть в Україні, але в ній не закорінені. Напевно, великою є роль української держави, яка чи не вперше може позитивно вплинути на українсько-єврейські стосунки.

Я говорив про описану мною тенденцію як про домінанту, проте розщеплення юдейської громади за різними орієнтаціями відбувалося і в попередні епохи. Скажімо, у Львові під час «листопадового зриву» проти польської влади у 1918 р. частина євреїв підтримувала українців. Згадаймо також період УПА – частина євреїв воювала в лавах цієї армії. Отже, майже завжди можна знайти бодай невеликі групи євреїв, які обирали проукраїнський шлях, і про це не можна забувати. Проте в попередні епохи домінантною була все ж протилежна тенденція.

Зараз в Україні, гадаю, цю тенденцію послаблено, але принципово не змінено: більшість єврейської громади продовжує дотримуватися інерційної квазірадянської позиції, яка є водночас проросійською. Вони виховані в російській культурі, тож, природно, вона для них ближча. Вочевидь, є також яскраві постаті (і ми їх добре знаємо), які зайняли нормальну проукраїнську позицію. Це не означає ворожості до російської культури: вони зазвичай також російськомовні, лише поділяють погляди, лояльні до української державності. Щось подібне можна сказати про будь-яку етнічну

громаду нашої держави – зрештою, навіть про саму українську громаду, бо в Україні досі триває перехідний стан, і коли я кажу «перехідний», то не маю на увазі, що у майбутньому матимемо гомогенну, виключно україномовну групу – таку собі велику Галичину. Ні, Україна й надалі матиме щонайменше два типи ментальності, але при цьому ставлення до української державності буде змінюватись на позитивне, цивілізоване. Саме ця зміна відбувалася у свідомості людей упродовж отих п'ятнадцяти років, а повільно чи швидко – хто може сказати? Припускаю, що ця тенденція посилюватиметься і в єврейській громаді. Важливо усвідомити унікальність нинішнього історичного моменту: якщо боротьба між прозахідною і промосковською (чи, точніше, прорадянською) цивілізаціями закінчиться перемогою модернізаційних процесів, то єврейська громада відреагує на це відповідно...

Перейдімо до Вашого особистого досвіду, починаючи, скажімо, з 1950-х рр. Що Ви могли б розповісти про ставлення до євреїв у Західній Україні в ті роки? Якою була радянська політика щодо євреїв і українців?

Я пам'ятаю часи вже приховуваного, а не прямого державного антисемітизму, добу лакування реальної ситуації. Наприклад, на могилах винищених під час війни євреїв були написи: «Тут поховані радянські громадяни...», але всі місцеві мешканці розуміли, про кого йдеться. Про це говорили між собою, майже пошепки, бо офіційно слід було говорити інакше. В СРСР була «дружба народів», «національне питання» вирішене... Проте ми знали, що радянська влада регулювала кількість студентів-євреїв, не допускала, щоб їхній відсоток у вищих навчальних закладах піднімався надто високо. Я не знаю, звідки нам про це ставало відомо, – може, з «ворожих» радіостанцій чи з пліток, але всі про це знали.

Варто згадати і про вміння влади розділяти і володарювати. За моєї пам'яті найбільшими русифікаторами були саме євреї, і йшло це не від якоїсь органічної антиукраїнськості. Такою була сама система: євреям, щоб утриматися на посаді, треба було вдвічі більше працювати на ідеологічному фронті, аби довести свою лояльність до влади…

У мій час, звичайно, був так званий побутовий антисемітизм. Євреїв зазвичай недолюблювали, хоча з розповідей іще поль-

ських євреїв, які пережили війну, можна зробити висновок, що в якийсь період історії Галичини їхнє становище було кращим. Про це свідчить навіть архітектура наших містечок. У Дрогобичі, скажімо, з трьох боків головної площі – польський костел, українська церква і єврейська синагога. Був період (і про це ми також чули), коли печатки на офіційних документах магістрату ставили від імені трьох громад. Однак юдофобська пропаганда гітлеризму і війна в цілому суттєво підсилили антисемітизм. Додався ще імператив безпеки: за тієї безкінечної зміни влад треба було непомильно визначати, хто твій ворог і як найефективніше рятуватися. А як це зробити, якщо ті вороги постійно змінюються? Страшна була ситуація... Лише високі духом люди могли подолати в собі недовіру до представників інших націй, які, здавалося, несли потенційну загрозу. Тому зараз ми, фактично, пожинаємо плоди отого хворобливого, запаленого антисемітизму періоду Другої світової війни.

Як би Ви охарактеризували залишки того давнього галицького єврейства?

На час моєї молодості їх було вже небагато. Вони погано говорили російською мовою, а їхня українська мала виразний польський акцент, так що їх легко було відрізнити від тих євреїв, які прийшли з радянською владою. Ті останні, відповідно, добре володіли російською мовою, погано знали українську і зовсім не розуміли польської. Приїжджали вони переважно зі східних областей України і відзначалися зовсім іншим типом мислення. Галицькі ж євреї зберігали лояльність до польської держави та культури – української культури вони насправді не любили, вона їм здавалася надто затурканою, селянською. Але при цьому вони все-таки знали українську мову, бо їм доводилося підтримувати доволі тісні контакти з українським населенням. У прийшлого ж єврейського населення була більша ідеологічна відданість радянському...

А якою в ті часи була радянська політика щодо українства на Галичині, яке вона називала «націоналістичним»? Без цього важко зрозуміти суть проблеми.

Тут усе доволі просто: прояви незалежного українського духу офіційно називали «фашизмом» чи «націоналізмом». У Галичині

розмовляти українською ще, звичайно, можна було – україномовний регіон, але варто було виїхати поза її межі, як українська мова ставала виразним злочином – міткою, що ви націоналіст. Це я відчував постійно, коли приїжджав до Києва. Мою українську культуру і мову сприймали як ознаки націоналізму.

Звичайно, в УРСР були українські школи, преса, ідеологічно правильне мистецтво, і все це подавали як розквіт української культури. Проте офіційна доктрина спиралася на теорію, що окремі нації мають вимерти; люди мусили поволі забувати свою національну тотожність, щоб лишилася одна-єдина – радянська. Той, хто забував своє коріння, мав кращі шанси вижити, а хто пручався, той був «націоналістом». Я відчував, що, бажаючи зберегти своє українство, я вступаю у протистояння з владою. Скажімо, на початку 1970-х рр. одна моя приятелька пошила мені український сердак, і я щоденно ходив у ньому. Зрозуміло, це сприймали як виклик. Загалом, між тогочасними Львовом і Києвом були певні відмінності: наприклад, через сильні утиски у Львові одягати вишиванки наважувалися лише наймужніші. (Це, до речі, відчула й моя дружина: коли ми повернулися із заслання й вона якось йшла вулицями Дрогобича 1988 р. у вишиванці, на неї задивлялися навіть більше, ніж у Києві).

Я приїхав до Києва й увійшов до кола тогочасного столичного українства. Приходжу на місце зустрічі біля метро «Більшовик», а там – море вишиванок. Я був цілковито приголомшений і відразу сповнився любові до тих людей. Після цього я, молодий хлопець, бунтував проти обачності старших галичан. У Києві в колі хористів «Гомону» Леопольда Ященка відкрито співали стрілецькі пісні. На Львівщині їх, звичайно ж, добре знали віддавна, але також знали, де їх можна співати, а де – ні. Пригадую, був я на одному весіллі, затягнув стрілецьку пісню, а мені звідусіль перелякано зашикали: «Тихо, тихо!». Звичайно, я розумів, що вступив у свідоме життя, коли підпілля вже практично зруйнували, УПА перестала діяти. Стало зрозуміло, що Радянський Союз – це надовго: як потім у таборі жартували, «англійська королева Третю світову війну Радянському Союзові не оголосить». Але тоді мені страшенно хотілося, щоб Галичина сповнилася сміливим публічним духом опору, яким повнився Київ.

Коли Ви зацікавилися єврейським питанням? Зараз Ви, поруч з Іваном Дзюбою чи Євгеном Сверстюком, є одним із небагатьох учасників українсько-єврейського діалогу. Пам'ятаєте, коли це питання постало перед Вами вперше?

Навряд чи на початку я чимось відрізнявся від інших галичан – хіба що, можливо, в нашій родині не було виразного антисемітизму. Від родини я дізнався про нещастя євреїв, про ту страшну трагедію, яку вони пережили. Зокрема, один мій родич розповідав, що він, живучи тоді у Станіславі, бачив з вікна, як ведуть євреїв на страту, і це його приголомшило. Отже, я міг сприйняти біль цього народу через родинні спогади того часу.

Не можу сказати, що ми дуже любили євреїв, але й упереджень щодо них не було. Скажімо, приятелька моєї сестри, єврейка, дуже хотіла побачити, як святкують Різдво, Святий вечір, то ми її запросили розділити з нами це свято. Ненависті до єврейства не було, хоч ми й пам'ятали, як директор нашої школи Кац насаджував російську мову.

До арешту я, загалом, нейтрально ставився до єврейської теми, глибше нею не цікавився. Переломним для мене став табір, тому що там я зустрівся з євреями-політв'язнями. Саме в таборі українська та єврейська громади чи не вперше почали слухати і *чути* аргументи одна одної. Ми прислуха́лися одне до одного, бо мали однаковий статус, однаковий соціальний рівень, однакову нелюбов до влади. Це нас здружувало, ріднило, відкривало очі та вуха до аргументів іншого. Пригадую розмову з одним євреєм у таборі про національні стереотипи: я казав, що у сприйнятті українців євреї несуть вину за перші етапи більшовизму, злочини НКВС. Він слухав-слухав, а потім сказав російською: «Навіть якщо ми й причетні до побудови цієї держави, то ми ж її і зруйнуємо». І справді, саме євреї, котрі домагалися права на виїзд із Радянського Союзу, посіяли зерна, з яких проріс феномен дисидентства. Я вважаю, треба визнати їхній внесок до правозахисного руху в Радянському Союзі, відкидаючи чорносотенні інтерпретації.

Отже, табір навчив мене розуміти біль цього народу. А потім уже, на початку 1990-х рр., почалися перші спільні наукові конференції...

Чи Ви й надалі підтримуєте стосунки з колишніми дисидентами-євреями?

Мої стосунки із Семеном Глузманом є доволі стабільними – можливо, не завжди однаково інтенсивними, бо на початку 1990-х рр. нас об'єднували різні проекти, а зараз тих спільних ініціатив немає – але, до речі, вчора був у нього в гостях… Це – важлива для мене людина, навіть якщо якісь його висловлювання викликають спротив у інших дисидентів. Я розумію, що він не лукавить, чесний у своїх оцінках – до речі, і в оцінках самих євреїв.

Він дуже критично висловлювався про єврейську громаду...

Я ціную його прямолінійність, хоча українцям, може, не завжди приємно почути чесну думку з уст єврея – звісно, краще так, аніж позірна проукраїнськість, яка зручної миті обертається зрадою.

Стабільно добрими є також мої стосунки з Йосифом Зісельсом, хоча ми познайомилися вже після повернення з таборів. Окрім того, з тих, хто виїхали до Ізраїлю, для мене важливими є Яків Сусленський, якого впевнено можна назвати почесним консулом України в Ізраїлі, і Михайло Хейфец, який, хоч і не з України, відіграв унікальну роль в історії українського дисидентства...

...Як автор найкращих замальовок про українське дисидентство «Українські силуети».

Частина в'язнів прийшла до табору зі своїми етнічними стереотипами. Наскільки сильними вони були? Чи справді можемо говорити про ламання стереотипів?

Поза сумнівами. І я б сказав, що шлях до т. зв. антирадянської діяльності, духовно пройдений тим же Семеном Глузманом, не до порівняння з моїм шляхом. У мене той шлях був доволі короткий, бо я з Галичини, яка від початку була критично налаштована до комунізму, а він – з родини патріотів радянської держави. Потрапивши до табору, він побачив інші грані життя і, як людина чесна, визнав правду. Його стосунки з Іваном Світличним були не просто дружніми – вони стали для Семена визначальними. Припускаю, що саме через ці стосунки він поглянув іншими очима на колишніх воїнів УПА, які відбували в таборі 25-річний термін. Семен мав

з ними прекрасні стосунки: побачив правильність їхньої позиції, зрозумів їх. Перед його очима був уже не кимось начеплений ідеологічний ярлик, а реальні люди – зі своїми слабкощами, але й зі своїми чеснотами. Думаю, українці також мали змогу побачити в євреях реальних людей – зійтися з ними і відчути їхній біль. Це й називається «життєвий досвід».

Що б Ви могли розповісти про часи після табору, злам 1980–90-х років?

Здобутий у таборах досвід порозуміння виявився ключовим. Щоправда, до демократичного відродження України доклалися не лише дисиденти: до нього причетні також, скажімо, Леонід Фінберг чи Євген Захаров, які не сиділи.

Фінберг, зокрема, став одним із організаторів першої конференції про українсько-єврейські відносини у 1991 р., на яку я був запрошений. Це був один із найсвітліших моментів у моєму житті. Я слухав блискучі доповіді, майже кожна з яких лунала як сповідь. Євреї робили крок назустріч українцям, українці – назустріч євреям. Тоді зібрався цвіт обох етнічних груп, з якого проростали перші паростки новітнього порозуміння. Цей досвід ми поглиблювали під час інших зустрічей в Україні, Ізраїлі чи США. З паном Леонідом я познайомився саме на першій конференції, і це визначило наше подальше життя. Ми досі глибоко довіряємо один одному.

Варто згадати й покійного професора Мартена Феллера. У кількох працях, написаних у 1990-х рр., він наголошував: хто справді любить свою націю, той не може ненавидіти іншу націю і людей, які її люблять. Він переніс цю проблему у духовну площину, і я з ним абсолютно згоден. Якщо твої почуття ґрунтуються на любові, а не ненависті, то матимеш прекрасні стосунки з тим, хто так само любить, оскільки розумітимеш сам механізм його душі.

Ця істина увиразнилася для мене в образі Зіновія Красівського – українця- бандерівця, з яким я познайомився в таборі (це був його третій термін). За стандартними радянськими уявленнями, такий бандерівець мав би бути зоологічним антисемітом, а він насправді уособлював любов. Ходив усміхнений, світлий; мав прекрасні стосунки з усіма табірними євреями. А все тому, що він *любив* Україну, а не *ненавидів* її ворогів.

Отже, на початку 1990-х рр. зблизилися євреї, які любили єврейство, і українці, які любили українство, тобто люди, які керувалися передусім любов'ю. І одні, й другі, звичайно, добре знали про темні сторінки в історії стосунків їхніх народів. Зокрема, євреї бачили прояви антисемітизму. Мені прикрила розповідь Йосифа Зісельса про те, як український політв'язень, яким він опікувався в таборі під час хвороби, за нових політичних обставин став антисемітом. От цього я не розумію: здавалося б, сама вдячність за те, що від хвороби тебе виходив єврей, мала би переконати тебе не бути юдофобом. Відповідно, й ми, українці, бачили серед євреїв виразних українофобів, але це, слава Богу, не послаблювало нашу довіру одне до одного.

Перейдімо до ставлення Греко-Католицької Церкви до єврейського питання, зокрема, до ролі митрополита Андрея Шептицького і проблеми його визнання Праведником світу.

Без сумніву, Андрей Шептицький є стрижневою фігурою для зрозуміння позиції Греко-Католицької Церкви. Думаю, без такої постаті позиція була б інертнішою. Висота духу Митрополита Андрея просто дивовижна. Для мене визначальною була навіть не його любов до України, зрозуміла й очікувана; визначальним було саме ставлення Митрополита до євреїв. Своїм прикладом він закликав усю Церкву до жертовності, до висоти духу, і це дало дивовижні результати.

В Інституті релігії та суспільства ми разом з п. Жанною Ковбою з київського Інституту юдаїки зараз готуємо до видання спогади Курта Левіна, сина колишнього львівського рабина. Левін описує, як під час війни його порятував Митрополит Андрей, наказавши сховати хлопця в монастирі. А далі бачимо жертовність Митрополитового брата Климентія Шептицького, який у той час був ігуменом монахів-студитів, та й самих братів-студитів, ніхто з яких не видав німцям єврейського хлопчика… Йшлося про життя і смерть, мовчання вимагало великого упокорення і великої жертовності. І монахи піднялися на ті вершини духовності, зокрема, й завдяки тому, що мали духовний приклад братів Шептицьких. Вони створили цілу мережу студитів (ченців і черниць), які рятували євреїв; багатьох з них згодом проголосили праведниками світу.

Мені прикро, що Митрополиту Андрею не надано цей титул, і я хотів би зробити все, від мене залежне, щоб це колись таки сталося. Втім, я не кваплюся картати Яд-Вашем за вагання. Традиція надавати титул «праведника» представникам інших націй є в чомусь унікальною. Нам би не дорікати євреям за те, що вони когось *не визнали* праведником, а й собі запровадити традицію віддячувати неукраїнцям за жертовність щодо України. Бо з цим у нас ситуація невтішна!

Сьогодні, як і раніше, багато залежить від високого людського прикладу. Скажімо, для нас, греко-католиків, приклад Блаженнішого Патріарха Любомира Гузара є також благословенним. У багатьох духовно складних питаннях він подає як аксіому те, що іншим іще треба доводити. З ним легко говорити про міжнаціональні стосунки – він *уже* стоїть на високій духовній позиції.

Втім, попри заслужену гордість за високі приклади духовності в минулому, греко-католикам не слід спочивати на лаврах. Духовно занепасти і тим самим занапастити все здобуте можна дуже швидко, що й бачимо на прикладі українсько-польських стосунків. Здавалося б, акт примирення між Українською Греко-Католицькою Церквою і Римо-Католицькою Церквою Польщі успішно підсумував цілу низку позитивних ініціатив; здавалося б, усе вже вирішено. Але цього року хтось сказав дурницю, хтось йому дурницею відповів, багатьом це не сподобалося – і все, ми знову духовно «сіли». Отже, треба працювати й далі – на висоти духу треба постійно спинатися.

Ви були серед тих, хто створював Український Католицький Університет, про який я знаю передусім від Наталі Яковенко та Ярослава Грицака. За відкритістю до інших культур це – справжній європейський університет. Чи займався цей університет єврейською проблематикою? Чи були інші спільні публікації штибу спогадів Курта Левіна?

Почнімо з того, що в 1999 р. пан Леонід Фінберг запропонував організувати якусь спільну зустріч. Я підтримав цю ідею, і ми вирішили провести перший в Україні юдео-християнський семінар. Зібрали для діалогу найкращих представників обох релігійних громад та наших духовних лідерів: до університету, котрий тоді ще був Львівською Богословською Академією, приїхала київська група на чолі з головним рабином України Яковом Блайхом, а

Блаженніший Любомир Гузар очолив греко-католицьку спільноту. Розмова відбулася дуже цікава і корисна, хоча вийшло на яв, що жодна зі сторін ще не готова до суто богословського діалогу. Тому розмова нагадувала не стільки юдео-християнський, скільки єврейсько-український діалог…

Зрозуміло – це ж лише початок…

Я дуже пишаюся тим, що ми провели цей семінар. Потім були інші спільні ініціативи, скажімо, видання збірки документів про Митрополита Шептицького та спогадів Курта Левіна. Університет співпрацює також з іншими єврейськими організаціями, зокрема, дніпропетровською «Ткумою» і львівською «Хесед-Ар'є». Вони провели конференцію, присвячену постаті Митрополита Шептицького, в якій, окрім кількох представників УКУ, взяв участь також Блаженніший Любомир. Уже третій рік поспіль «Ткума» організовує на базі Унівського монастиря студитів тристоронній польсько-єврейсько-український молодіжний семінар «Ковчег». Йосиф Зісельс, до речі, організовує загальноукраїнські табори толерантності. Отже, наша університетська спільнота намагається підтримувати всі добрі ініціативи.

А чи пропонують студентам Католицького Університету якісь курси з цієї теми?

До недавнього часу у нас був викладач івриту, який водночас завжди міг розтлумачити якісь особливості релігійних традицій юдеїв. Отримувати автентичне знання від прямих носіїв традиції дуже важливо, проте очікуваний ефект можуть забезпечити лише люди, які викладають у нормальний, толерантний спосіб. Проблеми виникають тоді, коли за справу українсько-єврейського порозуміння беруться раби ідеологічних імперативів – скажімо, ті, хто з викладання історії атеїзму перейшов до викладання історії релігій; хто боровся з українським буржуазним націоналізмом, а тоді сповнився бурхливих «націоналістичних» переконань; або ж євреї, які свого часу боролися із сіонізмом, а тепер борються з антисемітизмом. Усі вони змінили ідеологічні гасла, проте прийоми їхньої «боротьби», стилістика їхньої мови, а відтак і їхня свідомість залишилися незмінними. Головне для них – знайти суперника і, сповнившись «праведного» гніву, з ним боротися.

На завершення пропоную повернутися до сучасної ситуації в Україні, її політичних та економічних проблем, а також проблем із тотожністю. У якому напрямку, на Вашу думку, може піти українсько-єврейський діалог? Кого можна залучити до нього в майбутньому? Як можна дати собі раду зі стереотипами, які й далі існують по обидва боки? Як усі ці чинники вплинуть на майбутнє, і який фактор може виявитися найважливішим?

Почати мені хотілося б із нашої з Євгеном Сверстюком спільної заяви протесту проти висловлювань віце-прем'єра України з гуманітарних питань Дмитра Табачника. Він вживає фрази, які, скажімо, не вкладаються в сучасний західний принцип політкоректності. Це на Заході про певні проблеми згадувати не прийнято, але ми живемо в перехідному, нестабільному суспільстві, тож про чимало речей слід говорити відверто – я би сказав, із психотерапевтичною метою, адже фобії треба витягнути на поверхню свідомості й там проаналізувати. І українці, й євреї мають розуміти, що висловлювання їхніх «яструбів» (скажімо, сучасного ідеолога україноненависників Дмитра Табачника) є справжнім подарунком для «яструбів» з іншого боку. Юдофоби та українофоби обмінюються стрілами понад нашими головами, а нам залишається лише гостро на це реагувати. Мене як українця тривожить активність тих євреїв, які живуть у комфортному для них російськомовному середовищі, не вловлюють глибинних змін в українській культурі, впритул її не бачать (а якщо й бачать, то лише шароварщину), зневажають її, вважають безперспективною. Це – не менша загроза для українсько-єврейського порозуміння, ніж бридка юдофобська писанина сумнозвісної МАУП. Реагувати слід на обидва ненависницькі феномени.

Отож боротьба двох світоглядів в Україні досі триває. Саме тому для мене такою важливою є діяльність наших приятелів – скажімо, Леоніда Фінберга. До речі, коли він натрапляє на щось якісне, справжнє, глибинне в українській культурі – таке, чим можна пишатися, – він просто сяє від щастя. І це – шлях до нормальної, цивілізованої зміни ситуації.

Проте ключ – у руках самих українців. Дуже багато залежить від стану держави загалом, зокрема й від розвитку української культури. Якщо цей розвиток буде вільним, якщо ми сприймати-

мемо як *українські* й ті види мистецтва, які виходять поза вузьку модель шароварщини, то єврейство знайде собі місце в цій культурі. Українська культура просто мусить радикально себе переосмислити. У радянський час держава фінансувала ідеологічно правильні форми української культури, і це призводило до суттєвих перегинів. Сьогодні, за ринкових обставин, через небажання держави дбати про стан українства ситуація часом гірша, ніж за Союзу. Але при цьому бачимо також, як на українській культурній ниві проростають дуже перспективні паростки. Вони ще не можуть рости нормально, бо держава, фактично, їх затиснула (саме цим словом можна окреслити діяльність згаданого Д. Табачника на посту віце-прем'єра з гуманітарних питань), проте, якби нарешті запрацювали реформи й новітні регуляторні механізми, ці паростки набралися б сил. А успішна державність і престижність українського – це ключ до визнання українства етнічними меншинами і гармонізації стосунків з ними.

Непрестижне українство – забите, затуркане – не має шансу на майбутнє. Саме тому явні та приховані вороги українства так хочуть тримати його в жалюгідному стані. Натомість престижне українство має шанс повернути колесо фортуни на свою користь. Ось чому я вірю у майбутнє відродження автентичного українського духу, який гармонійно вбере духовні здобутки представників усіх етнічних меншин, які схочуть поєднати свою долю з долею України.

Євген Сверстюк

Спершу хотілося б запитати про місце єврейської громади там, де Ви росли, про Ваші дитячі спогади.

Я з Волині. В нас не було прийнято казати «єврей», казали «жид», як у Польщі зараз. Спершу навіть підозріливо поставилися до нового іменування – зокрема, й жиди не хотіли прийняти нову назву. Отже, це була Волинь – Горохівський район, середньовічне містечко Дружкопіль. В ньому здавна була жидівська синагога, польський костел і українська церква, себто всі етноси співіснували. Ми звикали до того, що є люди різної віри, і це не було приводом для конфліктів. Та й до того ж, майже всі ремісники були жиди: олійник, слюсар, шкляр… Моє село Сільце – за 3 км від Дружкополя.

Пам'ятаю, як ми з моїм однокласником Ароном сиділи на узбіччі і дивилися на відступ польських військ, як на кіно. Був такий погідний осінній ранок. Ми вже починали відчувати загрозу, яка, власне, визначила характер XX ст. Слава Богу, нас оминули і 1917 р., і 1930-ті, котрі визначали той характер. 1930-ті на Волині були відносно спокійними. Ми лише чули, що є голод в Україні, але я не дуже знав, що це таке. Я зрозумів, що це за режим, лише коли у 1939 р. прийшли совєти. Ми всі чекали німців, порядних солдатів і офіцерів, яких батьки пам'ятали з Першої світової війни. Натомість прийшло не військо, а стихійне лихо у вигляді агресивної влади, котра з'являлася до кожного особисто і мала до всіх претензії. Мій батько купував землю: все життя було підпорядковане землі, бо мав п'ятеро дітей, і кожен з нас мусив мати хоча б по три гектари, щоб не бідувати. Але коли прийшли більшовики, ми стали кандидатами на депортацію як «куркулі»: в селі було лише двоє людей, які мали близько 15-ти гектарів, а решта бідніші. Батькові хтось порадив, що треба половину землі віддати до колгоспу, і хай беруть, що схочуть: і молотарку хай беруть, і кірат. Зрештою, він бачив, що коїться навколо, оскільки мав справи з жидами із сусід-

нього містечка, вони теж вважалися «дрібною буржуазією», бо ж мали власні крамнички. Скажімо, в нас дома було багато векселів – тато позичав гроші на землю. Після приходу совєтів приходив Гершко:

– Не кажи, Ліксандре, що я тобі позичав гроші, бо тепер судять за те.

– Та звичайно, що я, тобі хочу зла? – заспокоював батько.

Ну, але ж і віддати грошей не можна: старих грошей тепер не беруть.

Потім знов приходив:

– Знаєш, Ліксандре, влада змінилася, але ми не змінилися, то, може, ти мені повернеш хоч трохи?

– То що ж, можна трохи повернути продуктами, звичайно.

Я це запам'ятав, бо сусіди сміялися, що «Ліксандер і досі розраховується з жидами!».

У багатьох спогадах подано чорно-білу схему того, як єврейська біднота буцімто підтримала радянську владу. Натомість рідко згадують, що репресивна совєтська махіна не жаліла ані українців, ані поляків, ані євреїв. Чи в такому локальному вимірі можна сказати, що внаслідок приходу совєтів постраждали усі?

Маленьким полем, за яким я міг стежити, була школа. В школу ми пішли через місяць після приходу совєтів, і вона мені сподобалася, бо була краще організована, ніж польська. Скажімо, раніше в моєму селі я не міг вчитися в третьому класі, бо було заведено, щоб ти «закінчив семирічку». Оскільки семирічки не було, то треба було два роки ходити до третього класу, три – до четвертого, і так складалася «семирічка». В совєцькій же школі від самого початку був лад: доброго директора знайшли, а він досить швидко привчав і нас. Незабаром у мене зав'язалися перші дитячі «ідейні» суперечки. Скажімо, почалася війна з Фінляндією. Звичайно, я співчував Фінляндії і аж ніяк не співчував совєтам, які на неї напали. Я не дуже добре знав це все, але такий був настрій у народі. Якось у школі я сказав, що в Фінляндії щотижня гине по одній російській дивізії. А піонерка Хая Биків одразу: «Чого, Євген, радієш, що наші дивізії гинуть?». Хая була вже від того часу моїм «ідейним супротивником», чого не можна було сказати про інших

дітей. Скажімо, Іцик був, мабуть, союзником, хоча й мовчазним: його, віруючого, змушували ходити на уроки в суботу, чого не було у польській школі. Він в суботу не брав до рук олівця, хай би там як над ним знущалися. А знущалися, тому що нам, дітям, це було смішно! Приходить, а вчитель запитує:

– Іцик, де твій зошит?

– Нема.

– Ну, добре, але на другу суботу щоб не забув.

Наступної суботи Іцик знову приходить без зошита:

– Де зошит?

– Зникл. Десь зникл.

Бідний Іцик, я думаю, що він був геть зацькований. І чому він приходив у суботу? Боявся пропускати уроки. Очевидно, при цьому режимі система примусу від самого початку не лишала людині ані щілинки для свободи вибору.

А як давали собі раду євреї, про яких Ви згадували?

Мені здається, що в містечку, де я вчився, не потерпів ніхто, крім учительки Бабій, яку забрали через її панське походження, і священика Боруцького. Ми були на черзі, і мама сушила сухарі. Чомусь вважалося, що це має відбутися в суботу, в неділю вже був спокій – субота закінчилася. А далі цілий тиждень був знову в тривозі.

Себто насправді воєнне лихо у зрозумілому, відчутному варіанті прийшло з німцями, вивезенням євреїв чи створенням ґето?

Були арешти, чекання біди, депортації. Але з війною атмосфера змінилася. Ми фактично війни не бачили. Так зване визволення 1939 р. трапилося вночі. А в 1941 р. прийшла нова влада й одразу стало зрозуміло, що це «не ті німці». Гестапівці розстріляли на вулиці двох відомих українських просвітян. Розстрілювали часто. А потім створили ґето. Влітку 1942 ми чули в селі кулеметні черги. Стало відомо, що то розстрілюють усіх євреїв. Я пам'ятаю відчуття жаху. В повітрі було щось апокаліптичне. Так це сприймали селяни.

В якому році почалося брутальне знищення євреїв?

То було під осінь 1942 року.

І де це ґето було розміщене?

Воно було в місті Горохові. Я би так сказав: репетиція ліквідації людини, закреслення її вартості почалася ще за більшовиків, а при німцях вона вже масштабно розгорнулася...

Нас цікавить, наскільки українці також брали участь у діях проти євреїв. Як локальні громади ставилися до того, що люди зникають, а їхнє майно хтось забирає? Чи допомагали комусь переховуватися від німців?

Від початку організували українську поліцію, але вона мала підозріле обличчя. В мене було двоє старших братів, і навіть не було мови про те, щоб хтось із них туди пішов! Отже, там були переважно якісь, сказати б, покидьки, хоча я знав одного цілком пристойного хлопця, який дуже соромився, що він в поліції.

Не знаю, чи були втечі з ґето. Я пригадую вже його руїни. Ми з хлопцями ходили по цьому цілком зруйнованому кварталу, бо хтось мені сказав, що там є книжки. Я знайшов у купі сміття книжку про Єгипет – так я вперше побачив книжку англійською мовою.

Я дуже добре пам'ятаю цю атмосферу. Перші постріли ми почули восени, під час збирання картоплі, і батько сказав, що це німці розстрілюють жидів. Це було страшно чути, а пізніше страшно йти полем, де це все відбувалося. Це було щось поза межами людського досвіду – я тоді цих слів не знав, але ніби з'явилася якась чорна діра.

Як до вас повернулася єврейська тема після війни?

Я навчався в університеті від 1947 до 1952 рр., і на російському відділенні філології було досить багато євреїв. Вони навіть мали якісь привілеї. Я пригадую, що Рехман приїхав вступати вже тоді, коли екзамени закінчилися – і вступив. То розумний хлопець був, але вступив незвично. Це все раптом закінчилося у 1949 р., і його виключили з університету за доносом.

Чи запам'яталися Вам з того періоду інші репресії супроти євреїв?

Система вела боротьбу проти українців і УПА: в гуртожиток приходили з обшуками, одного хлопця забрали в мене на очах. Тож ми здивувалися, коли раптом з'явилося поняття «безрідних

космополітів» і виявилося, що безрідні космополіти – це саме євреї. Це був абсурд, тому що вони були більш ідейні, аніж я! Врешті, вони ж мали совєтське виховання.

А як люди на це реагували?

Коли Рехмана виключали, наш гуртожиток дуже йому співчував, хоча я з ним і обмінювався шпильками, бо він зверхньо поводився. Але я жалкував, що його раптом і виключили з комсомолу, і вигнали з університету. Втім, з мого досвіду, ці репресії не закінчувалися арештами. Його захищала українка Зоя. Її теж виключили з комсомолу.

А свідоме зіткнення з єврейською проблемою у вашому житті мало місце? Чи це діалог, який розпочався з поколінням «шістдесятників» і потім продовжився в таборах? Для багатьох це були роки справжнього перелому в українсько-єврейських стосунках...

Я не пригадую, щоб я з цим питанням стикався у 1950-ті рр., натомість у 1960-ті рр. почав наростати неприховуваний державний антисемітизм. Я давав матеріяли самвидаву багатьом євреям – була взаємна довіра.

Пригадую, 29 вересня 1966 р. було сторіччя з дня народження Михайла Грушевського і 25-річчя розстрілів у Бабиному Яру. Треба було потрапити і туди, і туди, тож увечері я з приятелями пішов до Бабиного Яру. Там було досить багато людей, всі хвилювалися і, разом з тим, не знали, що робити, розсіювалися маленькими групками. Напередодні я зустрівся з Іваном Дзюбою – він ішов на ризик: «Треба підготувати твій виступ на випадок, якщо мене затримають». Я не пам'ятаю, що говорив Віктор Некрасов, але сама його присутність вже створювала певний центр. Коли виступив Іван Дзюба, це надало зустрічі подоби організованості: якщо можна говорити, то можна й продовжувати. Це було певне пробудження активності.

Невідомо, чому заборонили вшанування жертв нацизму: це ж важко пояснити логічно. Власне, то був спущений зверху, глухий замовчуваний антисемітизм. Живився він, ясна річ, інструкцією, проте чи інструкцій дотримувалися – залежало вже від директора кожної окремої установи. Скажімо, я закінчував аспірантуру в

Інституті психології, де був директором професор Григорій Костюк. Вважалося, що він покровитель євреїв. Він був безпартійний і принципово не розрізняв національності – в цьому теж полягає культура. Але тоді це називали «політичною сліпотою». Костюк звітував згідно з принципами інтернаціоналізму, і це йому сходило з рук, хоча він був у влади на поганому рахунку. Можна було грати на офіційній скрипці інтернаціоналізму, порядна людина могла навіть виграти – то не було пов'язано з великим ризиком.

Мене, звичайно, потім викликали і допитували. Але робилося це через директора Інституту ботаніки, де я в той час працював.

Приблизно такий діалог:

– Де Ви були вчора ввечері, після роботи?

– Ввечері я ходив до Бабиного Яру.

– А що там було?

– Ви ж знаєте, що вчора були 25 роковини розстрілу нацистами євреїв.

– Звідки ви про це дізналися?

– Про це усі повинні знати – то ж наша історія.

– Я, наприклад, не знав, – признався директор.

– Думаю, якби ви знали, то й ви пішли б туди покласти квіти.

Директор Білик закліпав очима і не заперечував. А тоді продовжував:

– А після того де ви ще були?

– Після того я ще поніс квіти на могилу Михайла Грушевського, в його 100-літній ювілей.

– Хто вам про це сказав?

– Я сам пам'ятаю цю дату. Та й в журналах вже згадують про академіка Грушевського.

– Але ви ж працюєте в ботанічному журналі, то навіщо вам ювілей історика?

– Культура зобов'язує.

З директором легше розмовляти, ніж з майором КДБ. До того ж в інституті ботаніки національної дискримінації я не помітив.

В той час радянська пропаганда часто вживала проти дисидентів формулювання «союз тризуба і зірки Давида».

Напевно, в 1960-ті рр. у нас була природна співпраця без домовленостей. Фактично, це була єдність порядних людей. Скажі-

мо, 22 травня, в день перевезення праху Шевченка, всі збиралися біля його пам'ятника. КДБ прокидалося і «реагувало»: одного разу вони випустили якусь жінку, котра почала декламувати вірші «про жидів». Її засвистали, і вона зникла: всі зрозуміли, звідки вона прийшла... Це масове неприйняття було навіть важливішим симптомом, аніж якісь демонстрації.

Що б Ви могли розповісти про зустрічі і взаємну підтримку українських і єврейських дисидентів у таборах?

Коли я їхав етапом, то навіть спершу думав, які в лагері потрібно внести корективи у спосіб міжнаціонального спілкування. Був дуже здивований, коли побачив, що там не доведеться нічого такого робити. Я побачив, що люди, які вже 25 років досиджують, старі бандерівці, котрі вийшли зі своїх боїв, не були заражені антисемітизмом. Це дуже важливий показник. В совєтський світ із зони не вдалося перенести цієї толерантності. Якщо в зоні були якісь вияви ксенофобії, то завжди можна було поговорити з людиною. Натомість в умовах свободи нам нав'язували саме несвободу.

Я підтримував досить тісні зв'язки з Ковальовим і Менделевичем. Я думаю, з Менделевичем нас об'єднувала релігійність. На національній темі можна спекулювати, тема ж релігійна – це вже питання гідності. Релігійність, байдуже, старо- чи новозавітна, об'єднує, як не може об'єднати лише національний ґрунт. Для мене найближчі були саме отакі релігійні, тож невипадково і Вудка став близьким. Ми з ним якось дивно зустрілися. Коли я приїхав у табір, то дали мені місце на нарах, а я й питаю:

– А чому тут «Вудка» написано?

– Вудки нема: взяли його в тюрму.

– А за що його взяли?

Майже завжди ясно, за що, та в даному разі мені не могли пояснити. Він був сіоніст, але тоді майже всі були близькі до сіоністів чи потім ними стали. Так я й не дізнався, за що взяли Вудку. Аж раптом за три роки кажуть: Вудка має повернутися! То мене вже дуже зацікавило, бо я від Менделевича мав уявлення, що це дуже порядний хлопець. Утім, йому лишалося менше п'яти років: навіщо його повертати в табір? Думаю, його не мали б привозити, бо він був готовим іноземним кореспондентом.

Ми оголосили перші заяви прокурору – чому чоловіка, який відбув свій термін ув'язнення, продовжують тримати в карцері? Потім розпочали голодування. Прокуратура врешті мусила дати якесь пояснення. Його випустили в зону, і це було велике свято – передусім для євреїв.

Ми ж побачили, що він дуже комунікабельний, зовсім не є людиною «вузької орієнтації». Вудка виявився дуже обізнаним і з українською культурою – це була велика несподіванка, бо я мало зустрічав там неукраїнців, які б добре знали українську мову. Вудка ж нею прекрасно розмовляв – очевидно, це від матері-вчительки. Він запропонував вивчити напам'ять кілька моїх віршів – йому досить було два рази прочитати вірш, аби його запам'ятати. Я дав зошити, він вибрав собі кілька.

– Як, – питає, – тримати ці вірші? Якщо, скажімо, прийдуть з обшуком і конфіскують, доки ти на роботі?

– Треба, – кажу, – тримати просто на видноті. Він погодився і сказав: коли чогось не ховають, то його не шукають.

То він так спокійно цей зошит і тримав. Замість двох віршів він вивчив, здається, 16. Потім вийшов на людей, які видали ці тексти – я навіть не сподівався, що це відбудеться так оперативно. «Поезія з-за колючих дротів», Мюнхен, 1978. Фактично, першою публікацією я завдячую йому.

Ще Вудка переклав івритом добірку української поезії, зокрема, два моїх вірші, декілька віршів Стуса. Він так і не міг знайти видавництва, тож опублікував їх самвидавом, але я маю примірник.

Ми зустрічаємось і в Україні, і в Ізраїлі. Особливо часто влаштовував дисидентські зустрічі світлої пам'яті Яків Сусленський. Коли відходить така людина, світ бідніє. Нам потрібна не тільки історична пам'ять – потрібна воля і енергія до співпраці.

Іван Дзюба

В історії українсько-єврейських стосунків є і притаманне тільки українцям, і спільне для цілої Європи. Чи можемо почати саме зі спільних аспектів?

Звичайно: поза загальним європейським контекстом не можна розуміти й українсько-єврейські стосунки, хоча українська специфіка додає нового. Взагалі, єврейське питання набирає тут гостроти десь у XVI–XVII ст., з посиленням українсько-польської боротьби, хоча євреї в Україні були значно раніше: згадаймо стосунки з Хазарським царством, єврейські поселення в Києві у XI–XII ст…

Певно, загострення стосунків можна пов'язувати з тим, що після фактичного вигнання із Західної Європи значна частина євреїв опинилась у Центральній і Східній Європі, і відповідно, в Україні. Над тими євреями вже тяжіли міфи ранньохристиянської доби, середньовічні забобони, розправи та жорстокі переслідування. Подібно хвиля «теоретично обґрунтованого» антисемітизму у Франції й, особливо, Німеччині кінця XIX – початку XX ст. породила антисемітизм гітлерівського штибу, а отже, трагедію Голокосту, хоча ще під час Першої світової війни Еміль Верхарн відзначав у Німеччині «переможний вплив єврейського духу в житті буржуазії та аристократії всіх німецьких держав, від Рейну до Одера і від Ельби до Дунаю» (див. Эмиль Верхарн, Окровавленная Бельгия. Авториз. пер. с франц. – Москва, 1916).

Як відомо, в Російській імперії для євреїв існувала т. зв. «межа осілості» на території нинішніх Білорусії й України. Мабуть, не можна говорити про єврейські громади як про цілісний феномен, тому що єврейство було розшароване – і культурно, і релігійно, і соціально. Більшість євреїв були трударями-ремісниками, але стереотипний образ створювали не вони, а комерсанти, спекулянти, шинкарі – так би мовити, тогочасні бізнесмени. Так складався стереотип експлуататора, який поширювався на єврейство взага-

лі, витісняючи образ єврея-ремісника, який жив серед українців. У побуті ж нації нормально співіснували. Історик Ярослав Дашкевич, який досліджував це питання, переконливо довів, що конфлікти були лише розрізненими епізодами; на жаль, їхній трагізм заступає собою всі інші сторінки.

Отже, доводиться говорити здебільшого про трагічне, і від цього нікуди не дінешся. Постає питання, хто ж винен. Я завжди вважав, що, коли йдеться про конфлікти народів, не можна причини зла бачити тільки в одному з них. Що ж до т. зв. «українського антисемітизму», то Володимир Жаботинський свого часу вжив вираз: «антисемітизм обставин». Глибоке визначення, якщо вдуматися...

Чи можете сказати про головні, на Вашу думку, обставини, які справили найбільший вплив?

Велику роль, гадаю, відіграло те, що євреї через релігійні упередження і нав’язаний їм юридичний статус не мали традиції сільського господарства, сфера їхньої діяльності була обмежена. Це спрямовувало їхню енергію на фінансову діяльність і ремісництво, що відособлювало їхній побут від життя українців, хоча по селах, очевидно, великої різниці між ремісником і селянином не було. Натомість був релігійний бар’єр.

Іще слід враховувати дражливу роль польської шляхти. За свідченнями істориків і XIX ст., і сучасних, для полагодження своїх господарських справ шляхта використовувала євреїв-фінансистів, надаючи їм значну владу над українським селом. Отже, класову й соціальну ворожість, яка була завжди, загострювали ці «уповноважені» польського магнатства.

Я хотів би звернути увагу на дві унікальні книжки дрогобичанина професора Мартена Феллера про історичне співжиття українців і євреїв. Одна з них має назву «Пошуки, спогади, роздуми єврея, який пам’ятає своїх дідів, про українсько-єврейські взаємини, особливо про нелюдське і людяне в них» (Дрогобич, 1998). Цю книжку варто перевидати, бо той, хто справді хоче зрозуміти, що ж відбувалося між українцями та євреями, мусить її прочитати: тоді побачить, як багато людей з обох боків докладали зусиль до порозуміння, і то небезуспішно. «На жаль, – каже Мартен Феллер, – про взаємопроникнення культур згадують менше, а от про кров пам’ятають».

У XIX й XX ст. до Другої світової війни історикам і соціологам про це легше було говорити: ще не зналося, що буде Голокост. Але після того, як він кинув жахливу тінь на минуле, все безмірно ускладнилося. Коли я читаю, що писали про російсько-єврейські стосунки, скажімо, російські письменники чи історики XIX ст., то думаю: якби вони передбачили, що станеться, вони б так не могли писати. Вони б зупинилися і сказали: про це не варто говорити!

Що ж до конфліктів українського населення з євреями, то тут треба враховувати головну обставину, яку, на жаль, здебільшого ігнорують. Річ у тім, що Україна не була самостійною державою, її землі були роздерті між Російською імперією, Польщею й Австро-Угорською імперією, тобто не можна говорити про українську політику щодо єврейства. Українські селяни були об'єктом експлуатації чужинців і водночас переймали їхні забобони (зокрема, щодо євреїв). З іншого ж боку, і для євреїв вони не були самодостатнім народом, оскільки єврейство залежало від панівної верстви – магнатів і шляхти в Польщі, царської бюрократії в Російській імперії. Доводиться говорити про брак політичної культури тодішнього українського населення, відсутність демократичного самоврядування, того, що пізніше назвуть «громадянським суспільством» (хоч у козацькі часи воно в частині України було, і якби воно продовжило розвиватися, багато що змінилося б).

Потім – зважмо на релігійний конфлікт. Обстоювання православної віри часто оберталося проти євреїв, а не тільки проти католиків. Утім, у Запорозькій Січі були євреї, січовики з ними активно торгували.

Антиєврейські ексцеси кінця XIX – початку XX ст. не можна розглядати поза впливом монархічної пропаганди. Особливо яскраво це видно на прикладі «Союза русского народа» як православної монархічної відповіді на революційну ситуацію в Росії і, зокрема, участь євреїв у революційному русі. Пропаганда і практична діяльність «Союза русского народа» поширювалися й на російську частину України, більше того, в Києві був потужний осередок. Зокрема, чорносотенці із «Союза русского народа» поширювали легенду про «жида на голубом коне», який нібито керував шевченківською маніфестацією в Києві 9 березня 1914 року. А газета «Новое время» (№ 3636, 3639) з розпачем писала: «Итак, дожились мы и до этого позора: в Киеве в открытую призывают к

отделению Малороссии от России… Дождались до жида-студента, который разъезжает на коне по Киеву и обявляет всему миру: "Долой Россию!"» Чорносотенці «истинно россияне», як вони себе називали, – звинувачували у гріху «юдофілії» Михайла Грушевського, Сергія Єфремова та інших українських націонал-демократів. Версію про євреїв як інспіраторів «малоросійського сепаратизму» відомий борець із «украинствующими» О. Стороженко озвучив так: «Не скрываются ли под некоторыми "украинскими псевдонимами лютые сыновья Иуды? "» (Стороженко А.В. Происхождение и сущность «украинофильства». Второе издание. Клуб русских националистов в Киеве. – К., 1912. – с. 51).

Прикметно, що, коли в 1911 р. відзначали п'ятдесятиліття від дня смерті Шевченка, а в 1914 р. – століття від дня народження, і українська, і єврейська студентська молодь брали активну участь у заборонених маніфестаціях, а монархічні, антиукраїнські й антисемітські газети навіть будували на цьому свою пропаганду. Тобто українська та єврейська інтелігенція вже тоді прагнули порозуміння, а реакціонери вбачали в цьому небезпеку. За півсторіччя, у 1960-ті рр., компартійну владу і КДБ також лютила співпраця між українськими та єврейськими дисидентами.

Потім повторювалася теза про те, що євреї розпалюють український народ? А як щодо участі українських селян у погромах?

Безумовно, не можна заперечувати участь українського села в погромах. Тут поєдналися бажання звести соціальні порахунки, політична неграмотність, стихійна жорстокість і далеко не в останню чергу – наслідки монархічної пропаганди, діяльності «чорної сотні». Про це немало сказали класики української літератури – Михайло Коцюбинський, Архип Тесленко, Степан Васильченко.

Погромам 1917–1920 рр. передувала Перша світова війна, яка породила страшну деморалізацію в суспільстві, і, до речі, дала вихід антисемітській енергії темної солдатської маси в російській армії. Про антиєврейські ексцеси, знущання солдатні й офіцерства з галицьких євреїв можна прочитати і в художній літературі, і в історичних дослідженнях – наприклад, у листах українського письменника Степана Васильченка, у фронтових записках російського філософа Федора Степуна, у щоденниках сестри милосердя С. Фе-

дорченко, у книзі Л. Войтоловського «По следам войны. Походные записи 1914–1917 гг.» тощо.

В Україні товклися всі, кого тільки не було! Денікінці, поляки, Червона армія, Махно й отамани – в усіх були «свої» погроми. А оскільки все це коїлося на українській землі, то й звинувачують у всьому Україну. Але хіба таке бувало тільки на українській землі? Гляньмо, для прикладу, запис Федора Степуна про більшовицький виступ у Петрограді: «Помню, как по пути в Таврический я встретил пьяную компанию, во все горло оравшую: " Товарищи, айда бить жидов!"» В разъяренное красное море с разных сторон вливались черносотенные струи». (Ф. Степун. Бывшее и несбывшееся. Нью-Йорк, 1956, с. 109).

Що ж до Петлюри, то він особисто намагався зупинити погроми – і дисциплінарними засобами, і засобами пропаганди. Зокрема, на його прохання видатний український письменник Степан Васильченко написав зворушливе оповідання «Про жида Марчика, бідного кравчика», який став невинною жертвою озвірілого натовпу; це оповідання спеціально поширювали в українській армії. Але Петлюра не зміг із цією стихією впоратися. Втім, на його місці, мабуть, ніхто не зміг би.

Можна сказати, що це гірка іронія історії. Петлюра, який співпрацював з євреями і враховував єврейське питання, став символом антисеміта.

Звинувачують тих, хто зазнав поразки. Тих, хто перемагає, не звинувачують. Але євреї, які з ним працювали, його не звинувачували. Згадаймо хоча б Соломона Ґольдельмана, його спогади й праці.

Коли говоримо про українсько-єврейські стосунки, варто пам'ятати, що ці народи не мали власних держав, а за радянських часів влада підживлювала протистояння, використовувала, скажімо, євреїв проти українців, і навпаки.

Так, це дуже важливо. Справді, власне, все потворне у цих стосунках пояснюється тим, що український народ не був господарем своєї землі, і євреї також були позбавлені державності. Вони були жертвами чужих державних стратегій. Нацьковування народів один на одного стало впадати в очі після Другої світової війни,

але почалося ще з кінця 1930-х рр., коли Сталін цілеспрямовано «очищував» партію від єврейських кадрів, борючись із опозицією і ставлячи своїх людей. Уже тоді суспільство почали налаштовувати проти євреїв, а після війни ця хвиля постійно зростала. Ожили білогвардійські міфи про єврейських комісарів як творців революції й ЧК. Ясно, що ці міфи, як і будь-які інші, мали певні підстави, але не можна їх абсолютизувати і відривати від решти фактів, адже активна участь євреїв у революції має цілком раціональне пояснення. Це був вибух придушеної енергії єврейської молоді, яка не могла себе виявити повноцінно у громадському чи мистецькому житті, протест проти упослідження. Здавалося, революція розкриє горизонти для реалізації власної енергії, індивідуальності, громадянського й особистого самоствердження – почасти так і було. Однак перебільшувати участь євреїв у революції та будівництві комуністичної системи теж не можна. Без «єврейського живчика» історичні процеси все одно відбулися б, мабуть, у не меншому масштабі.

Нинішні антисеміти і в Голодоморі шукають «єврейський слід», хоча зрозуміло, що організаторами були керівники партії. Так, на Україні було багато єврейських комісарів і чекістів, але серед виконавців політики партії було немало й самих українців. Більшовики вміло використовували соціальне розшарування серед селянства, нацьковували бідноту на «куркулів», фактично, деморалізували селянство, щоб його приборкати. Коли я працював на Київському авіазаводі, у мене було багато добрих знайомих серед робітників. Один із них – Василь Михайлович Ухань, робітник старшого віку й інтелігентного гарту – запросив мене провести відпустку на Полтавщині, в його рідних місцях. Ми мандрували по селах, де я записав багато розповідей про розкуркулювання. На жаль, у ньому брали участь і місцеві, хоч організаторами й керівниками були, звичайно, партійні уповноважені. А розкуркулювання ж і було прелюдією до Голодомору.

Я хотіла б також поговорити про Жаботинського.

Жаботинський, може, чи не найбільше розумів українців. Він написав глибоку статтю про Шевченка, багато писав про українську проблему, українсько-єврейські відносини. Не цурався й національної самокритики – як у нас Шевченко, Франко, Леся Укра-

їнка виносили вирок самим українцям, так він виносив вирок євреям. До речі, національна самокритика нині в євреїв дуже загасла. Це можна зрозуміти – після всіх трагедій – але нормальна, здорова нація мусить бути самокритична. У Жаботинського це було: національну самокритику він вважав основою національного оздоровлення. Ніхто до нього так гостро не казав, що російська культура ніколи не мала б такої влади над іншими народами імперії, якби не євреї, які служили культурі панівної нації.

До сьогодні актуальною залишається його полеміка майже столітньої давності з апологетом «ліберального» капіталізму, принциповим русифікатором (автором формули: «Капитализм говорит по-русски») Петром Струве, що виступав проти розвитку української культури, вважав це розщепленням і послабленням «єдиної» російської культури. Жаботинський нагадував, що такі аргументи висували всі колонізатори, і запитував: що було б, якби, наприклад, чехи послухалися німців і не стали творити власну культуру? І сам відповідав: німецька культура збагатіла б ще на кілька талантів, зате не було б самобутньої чеської національної культури, зменшилося б культурне різноманіття світу. Далі Струве стверджував, що «поширення російської культури та російської мови на окраїнах, зокрема в Україні – це свідчення висоти духу російської культури». А Жаботинський заперечував: це свідчення лише того, що чоботом урядника можна розтоптати найніжнішу квітку, бо російська культура ставала безконкурентною після того, як «благодетельное» начальство «очищало» відповідні землі від їхніх власних культур. Як бачимо, Жаботинський дуже об'єктивно на це дивився. Він спонукав євреїв бути союзниками українців. На жаль, ці ідеї Жаботинського великої популярності не мали і не мають. Я читав багато книжок про Жаботинського, зокрема, й виданих в Ізраїлі. Там про все говориться, тільки не про це.

Чому?

Мені здається, автори перебувають у полоні міфу про український антисемітизм як переважно український «продукт». Для багатьох із них Україна – «цап-відбувайло». Слабшого звинувачувати легше. В Росії антисемітизм набагато потужніший; у нас поки що немає такого «наукового», ідеологічного антисемітизму, як у Росії, хоча останнім часом МАУП почала його роздмухувати, в осно-

вному за російськими зразками. Росія сьогодні веде перед і в інтелектуальному антисемітизмі, й у практичному, але для багатьох євреїв символ антисемітизму – саме Україна. Прикметно, що так думають переважно євреї у США, а не ті, які живуть в Україні.

Іще один приклад подвійних стандартів: з Шевченка роблять антисеміта, вихоплюючи з контексту окремі слова, а Достоєвський, у якого цілі томи на цю тему написані, – не антисеміт. Більше того, чиї дослідження Достоєвського найрафінованіші? Єврейських авторів! Та хіба лише про Достоєвського можна тут згадати? Є ще славні імена.

До речі, Жаботинський про це теж казав: одна з великих проблем євреїв полягає в тому, що вони завжди захоплені великими культурами – скажімо, німецькою чи російською – і часом ігнорують культури менших народів.

Менших легше звинувачувати, слабого легше бити. Чи часто нині згадують про кровожерний антисемітизм Лютера? Або про «інтелектуальний антисемітизм» французьких і німецьких філософів кінця XIX – початку XX ст.? Навіть у великого гуманіста Ромена Роллана в «Жані Кристофі» чимало пасажів, за які український письменник дістав би незмивне тавро антисеміта. Так що тут є подвійна бухгалтерія.

Нещодавно, виступаючи на міжнародному форумі пам'яті Голокосту, я запитав: хто з євреїв повторить сьогодні сказане Жаботинським чи Гроссманом, який поставив голодну смерть української дитини в 1933 р. на один щабель зі смертю єврейської дитини в німецьких таборах у 1943–1944 рр.? Чи багато таких? Потім деякі євреї до мене підходили й дякували, але публічно ніхто не відповів.

Ви походите зі Східної України, де євреї були не такі чисельні, як у Західній, тому цікаво зрозуміти, звідки взявся Ваш інтерес до єврейського питання. У сучасній Україні Ви належите до когорти тих, хто найчастіше пише про українсько-єврейські стосунки.

Почну з дитинства. У нашому робітничому селищі було, може, двоє-троє євреїв. Був, зокрема, лікар у лікарні, де моя мама працювала санітаркою, і він трохи опікувався мною. Була ще одна єв-

рейська сім'я, теж лікарів – я вчився малювати разом з їхнім сином Вітею, він малював набагато краще. Звичайно, я тоді не сприймав їх як євреїв – це вже пізніше зрозумів.

Коли почалася війна, поширилися чутки про те, що німці переслідують євреїв, але вони не повірили. Німці ж така культурна нація – звісно, це лише пропаганда. Але все ж таки виїхали і вціліли. А серед тих, хто не виїхав, був один робітник з бляшаної майстерні: чи не мав можливості, чи йому байдуже було. Його примусили ходити з пов'язкою, а потім зник – мабуть, «ліквідували». Це було перше знайомство з тим, що є проблема євреїв: звичайно, я не розумів цього саме так, просто співчував.

Хоча ще раніше, до війни, десь після прийняття сталінської Конституції, дорослі говорили, що тепер не можна вживати слова «жид», а тільки «еврей». На жахливому суржиковому жаргоні така «хохма» побутувала: «Сколько время?» – «Два еврея, третий жид по веревочке бежит». Цей темний фольклор засвідчує, що проблема існувала, але я, звичайно, над цим не замислювався. Для мене питання про національність постало лише наприкінці 1940-х рр., коли почалася боротьба з космополітизмом. Я тоді ще був школярем. Книжок до нас, у провінцію, доходило мало, а головним джерелом інформації було радіо. Я особливо уважно слухав літературні передачі: часто виступав з розповідями на літературні теми Євген Адельгейм. Аж ось відбуваються в оперному театрі у Києві збори партактиву та інтелігенції, присвячені боротьбі з космополітизмом. Слід завважити, що перед тим, у 1947 р., була кампанія боротьби з українським буржуазним націоналізмом (проти Максима Рильського, Івана Сенченка, Юрія Яновського та багатьох інших), і, на жаль, деякі єврейські інтелігенти брали в ній активну участь. Після цього ображені українці мали накинутися на євреїв: так, певно, було задумано. Тож у 1949 р. почалася антиєврейська кампанія, я слухав по радіо виступи на цих зборах. Промовці ніби змагаються один з одним у викритті шкідницької діяльності космополітів. Виступає Микола Платонович Бажан, теж засуджує космополітів, але каже, що Євген Адельгейм випадково потрапив у цей список: він – не космополіт. Коли він це сказав, запала моторошна тиша. Оголосили перерву. Вона протривала десь із півгодини, а потім знову виступив Бажан і попросив пробачення за те, що взяв під захист космополіта Адельгейма. Я був тоді ще школярем дев'ятого

чи десятого класу, але знав, хто такий Адельгейм і, тим більше, Бажан. Мене це вразило: великий поет – і так принижений.

Далі я став студентом Сталінського педінституту. 1952 рік: арешт лікарів-убивць, апогей антисемітської кампанії. А на Донеччині не було гостроти в національних відносинах, хоча було чимало єврейської інтелігенції, переважно технічної (інженери на шахтах, металургійних заводах). У звичайних людських стосунках національне походження не акцентували, принаймні, серед інтелігенції – чи, може, я просто цього не помічав. Коли це почалося, я довго не міг зрозуміти, що ж діється, але відчував, що за цим криється щось дуже зловісне. Якийсь час я був секретарем комітету комсомолу інституту. Потім мене «вичистили», коли виступив з критикою партійної організації та дирекції (це погано б для мене скінчилося, але Йосиф Віссаріонович вчасно «приказал долго жить»). Але ще до того готувалися якісь збори, і я запропонував до президії студенток-відмінниць Асю Каплан і Майю Гехт. На що мені секретар парткому Козлов сказав: «Нет, нам нужны только люди коренных национальностей». А я не розумів, що таке «люди корінних національностей». Потім, коли у «Правді» вже з'явилися статті про лікарів-убивць, сіоністів і «Джойнт», ми йшли з Асею Каплан, вона плакала, а я її втішав, мовляв, що з того, он на кожному кроці кричать про український буржуазний націоналізм і бандерівців, а ми живемо – і нічого. А вона каже: «Коли говорять "український буржуазний націоналізм", то не на кожного пальцем показують, а коли "сіоністи", то на всіх».

Була в мене ще й така історія: студентом закохався в дівчину, Т., батьки якої загинули в Бабиному Яру, а вона вціліла, бо була на селі в родичів. Жила вона в Києві, але там євреям поступити до інституту було непросто, а в Донецьку – ще можна. Для мене вона єврейкою не була – просто дівчина, в яку я закоханий. Пізніше, навчаючись у Києві в аспірантурі інституту літератури ім. Т. Шевченка і поступово входячи у столичне культурне життя, я почав усвідомлювати політичні та національні колізії, що стосувалися як українців, так і євреїв. А наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. утворився рух молодої інтелігенції, який наполягав на необхідності демократизації та гуманізації суспільства, в ньому були і українці, і євреї, і росіяни. Пізніше той рух назвуть «шістдесятниками».

Дехто каже, що це був перший справжній сучасний українсько-єврейський діалог, який дістав потім продовження в таборах. Що варто пригадати, коли говоримо про цей період?

Мені здається, основним імпульсом був протест проти несправедливості. Так я прийшов, скажімо, до українства: я ріс в українській сім'ї, наше робітниче селище було українське, але все офіційне життя було російське, та й школа. Я захоплювався Володимиром Маяковським, Дмитром Писаревим, вступив у педінститут на російську філологію, і тільки поступово почав деякі речі розуміти. Українську мову я добре знав і любив, від матері багато вчився, від сусідів, але дедалі більше переймався питанням, чому українську мову й історію несправедливо сприймають як щось другорядне, непотрібне. З того протесту проти несправедливості я поступово приходив до необхідності стати на захист української культури. Молоду інтелігенцію єврейську й українську об'єднував саме протест проти несправедливості. Починалося з простого. От, наприклад, пригадую поета Льоню Кисельова: він виріс у російсько-єврейській родині, в якій дуже шанували Шевченка. Починав писати російською, а потім, під впливом наших «шістдесятників», перейшов на українську і став прикладом для багатьох. У нього збиралася українська, російська, єврейська молодь, ми знайомилися. Рання смерть цього надзвичайно талановитого поета стала тяжким ударом для всіх.

Для мене особисто важливою була дружба з Віктором Некрасовим. Я свого часу виступив на його захист, і з цього почалися дуже добрі стосунки. У нього було в основному єврейське літературне, кінематографічне коло. Через нього я зблизився і з московською демократичною інтелігенцією.

Так доходимо до Вашого виступу під час відзначення 25 роковин розстрілів у Бабиному Яру 26 вересня 1966 року...

До цього виступу мене спонукав тягар стереотипів і звинувачень українців у антисемітизмі. Я знаю: дуже багато українців у всі часи виступали проти антисемітизму, сповідували справжню людяність. Але пляма падала на всіх. А жити ж нам разом, на одній землі. З іншого боку, антисеміти також справді завжди були – і серед темних обивателів, і серед ультрапатріотів. Так що, розумієте, складна колізія: не можна прийняти ані одну неправду, ані другу, тому

такий вийшов виступ. Віктор Некрасов попросив мене прийти – я здогадувався, що це пов'язано з річницею трагедії в Бабиному Яру, але не знав, що ми поїдемо і будемо виступати. Коли я до нього прийшов, там були його друзі з кіностудії, і ми рушили. Побачили масу схвильованих людей, які ждали якогось слова. Говорили Віктор Платонович Некрасов, Борис Дмитрович Антоненко-Давидович і я. Мій виступ вийшов дуже емоційний. Хтось записав його на плівку, і він покотився «самвидавом». Потім нас усіх «пробляли» – мене в Спілці письменників, а Віктора Платоновича і «по партійній лінії».

Потім, уже в період «гласності» й «перестройки» наприкінці 1980-х рр., Ви продовжили цей діалог...

У 1988 р. ми створили «Республіканську асоціацію українознавців», провели кілька цікавих наукових конференцій – спочатку українських, а потім і міжнародних. На жаль, не всі матеріали опубліковані, а там було багато тем, які й сьогодні актуальні. Зокрема, ми провели чотири українсько-єврейських конференції: дві в Києві, а ще дві – в Єрусалимі. Це було дуже цікаво, і, мені здається, дуже важливо. Дуже шкода, що далеко не всі матеріали цих конференцій опубліковано. Був період піднесення й екзальтації – потім, на жаль, ентузіазм трохи спав, може, тому, що з'явилися нові форми роботи: скажімо, в Києві постали й почали активно діяти єврейські організації. Втім, мені здається, багато проблем мають бути предметом широкого громадського обговорення за участю представників різних національностей.

Значну частину Вашої публіцистики присвячено українсько-єврейській співпраці в літературі й культурі. Є багато прикладів українських мотивів у єврейській літературі, і навпаки. Ви звернули увагу на те, що в 1920-х рр. багато єврейських письменників друкувалося в українських видавництвах і журналах, але у 1930-ті рр. ця співпраця ослабла.

Я раніше казав, що протест проти несправедливості об'єднував нас і поглиблював розуміння один одного: це – давня традиція. Варто згадати Михайла Драгоманова, Івана Франка чи Лесю Українку. Історична єврейська доля часто стає для них метафорою України, українських проблем, української неволі. Це невипадково: крім

розуміння становища іншого та взаємопов'язаності обох народів, є ще й історична паралель – Україна мусить визволитися так, як визволявся Ізраїль. Власне, багато проблем давнього Ізраїлю мають аналогії в Україні. Така метафоричність дозволяє вийти за межі національної історії – у світову. В 1920-ті рр. відбувся справжній вибух українсько-єврейської співпраці в літературі: євреї писали їдишем, їх перекладали і українською друкували дослідження. Під кінець 1930-х рр. публікацій їдишем не стало, хоча переклади й дослідження ще з'являлися. Тут годиться підкреслити, що саме українські письменники були містком між українською та єврейською літературами в Україні.

Що було з українського боку?

Багато перекладали Павло Тичина, Микола Бажан, Максим Рильський, Григорій Кочур, Микола Лукаш, і молодші також. Було досить широке коло перекладачів, але задавали тон оті визначні майстри. Частина євреїв ще на початку 1920-х рр. пішла в українську літературу і залишила там яскравий слід: у нашій літературі було не так багато євреїв, як у російській чи польській (де були і Віттлін, і Слонімскі, і Тувім), але все-таки були. Варто згадати прекрасного письменника і перекладача Леоніда Первомайського, Саву Голованіського, чудового літературознавця Єремію Айзенштока, музикознавця Абрама Гозенпуда та ще багатьох – на жаль, не одному з них довелося тікати з України під час боротьби з «космополітизмом»...

Єврейська громада в Україні поділена на дві групи, до речі, не симетричні. Одна – це такі євреї, як, скажімо, Йосиф Зісельс чи Леонід Фінберг, для яких українська – це друга мова. Вони багато роблять для української культури й суспільного життя, але їх менше. Більшість же єврейської громади в Україні російськомовна й не має української свідомості. Наприклад, у Польщі євреїв набагато менше – лише кілька тисяч – але вони мають сильну національну свідомість. Поговорімо про ту частину єврейської громади, яка не хоче увійти до української нації.

Так, це справді проблема, про яку варто говорити, хоча й делікатно. Може, насамперед про це треба говорити самим євреям. Ця меншина, про яку Ви говорите, зосереджує в собі, на мою думку, найбільшу частину інтелектуального потенціалу єврейської гро-

мади. Візьмімо до уваги й те, що серед євреїв, які працюють у науці, є дуже чуйні, дуже чутливі люди, які цікавляться українською культурою й літературою, адекватно сприймають українські проблеми, хоча їхньою мовою не є українська. На жаль, таких мало – основна маса справді причетна до Україні лише формально. Їм бракує тієї «вкоріненості», про яку писала Симона Вейль.

Які проблеми українського суспільства можуть впливати на українсько-єврейський діалог? Про що треба пам'ятати, коли говоримо про сучасну ситуацію і майбутнє?

По-перше, причина того, що більшість євреїв не ідентифікує себе з українською культурою, може критися, великою мірою, в самих українцях. Часто чуємо: «Чому Прибалтика вирішила свої проблеми, а ми не можемо?» Відповідь проста – є естонська нація, є литовська, є латиська. Там, де є нації, проблеми вирішуються, незважаючи на те, що були колотнечі й ускладнення. У нас, на жаль, з багатьох історичних, політичних, етнічних причин нація не консолідована, ми – колоніальне і постколоніальне суспільство. Це – окрема розмова, і це – одна з причин, чому національні меншини не кваплятьcя вростати в українську культуру.

Українці також неоднорідні. В українському суспільстві є великі національні, мовні, історичні, ментальні поділи...

Це – велика проблема, яка впливає на все. Маємо ще й такий парадокс: українська держава нібито заохочує національні меншини до емансипації, відновлення свого коріння, але болгари, греки Приазов'я, азербайджанці й багато інших не про свою культуру дбають і не свою мову розвивають – вони говорять російською, збільшуючи потенціал русифікації. Не до того їм, щоб нам допомагати. Парадокс! Звичайно, вирішення цих проблем залежить від того, чи відбуватиметься консолідація української нації, чи поглибиться самоідентифікація самих українців. Якщо так, то поступово все вирівняється. Якщо ні, так воно й залишатиметься ще вік.

Які Ви бачите перспективи подолання ксенофобії та антисемітизму?

Для боротьби з виявами ксенофобії не досить посилення фіскальних заходів. Головне – зміцнити моральне здоров'я самої

української нації. Чесно говорити про власні помилки й гріхи, а не тільки про біди від когось. Що ж до недоброзичливої пропаганди на тему українського антисемітизму, то й вона відіграє свою роль, хоча не вирішальну. Як і у справі з ксенофобією, багато важить елементарна обізнаність. «Люди ненавидять те, чого не розуміють», – писав великий єврейський філософ Мойсей ібн-Езра, який жив у Іспанії на межі XI–XII ст.

Ті євреї, які з України поїхали в Ізраїль, набагато миролюбніше й об′єктивніше ставляться до України, ніж американські євреї, які ніколи в Україні не бували й нічого про неї не знають, тільки послуговуються міфами, які свого часу потрібні були для того, щоб сприяти еміграції з Радянського Союзу. Чому вони стійко тримаються за них нині? Однак міфи міфами, а реальний антисемітизм набирає сил: зокрема, під впливом провокаторів, що виконують чуже замовлення. Має втрутитися українська влада, інтелігенція. У свою чергу, євреї, які вважають Україну своєю батьківщиною, мають сприяти подоланню відчуження.

Понад 80 років тому Ілля Еренбург у романі «Необычайные приключения Хулио Хуренито и его учеников» описав ситуацію, коли про одне й те саме всі сказали «так», а єврей сказав «ні». Хуліо Хуреніто – великий учитель і великий провокатор, який, поставивши цей експеримент, зробив висновок: «Відбулося природне розділення. Наш єврей залишився на самоті. Можна знищити всі ґето, стерти всі межі осілості, зрити всі кордони, але нічим не заповнити п′ять аршин, які відділяють вас від нього». Ця гірка притча є саркастичним коментарем до люмпенівської формули єврейства як ферменту декомпозиції.

На щастя, це радше парадокс, аніж підсумок історії. Його спростовує реальне співжиття мільйонів людей і спільне створення загальнолюдських цінностей, брати участь в якому нам велить наша совість.

Михайло Хейфец

Розкажіть, будь ласка, про те, як Ви стали дисидентом. Наскільки на Ваш вибір вплинула система, в якій Ви тоді жили? Як на нього вплинула Ваша єврейська самоідентифікація? Як виглядало для людей з єврейським корінням табірне життя?

Батька я ніколи не бачив: мої батьки розсталися ще до мого народження. Знаю, що він з України, звідкись із Львівської області, а мама – з містечка Бешенковичі в Білорусії. Приїхавши у 1928 р. до Ленінграда на навчання, вона познайомилася з моїм батьком. Народила мене вже в Ленінграді. Ми жили у самому центрі міста, на Невському проспекті – тоді він називався «Проспект 25-го жовтня». До семи років я прожив там, а потім почалася війна.

Мамин інститут евакуювали, ми чотири роки прожили на Уралі – у селі, потім у маленькому містечку. Згодом повернувся до Ленінграда, закінчив там школу з медаллю. Питання про вступ до університету не стояло, тому що це був 1951 рік: мені прямо сказали, що до університету не візьмуть, а в педагогічний інститут...

Бо Ви...

Єврей. Так, це відома річ – ситуація євреїв в останні сталінські роки. Довоєнних часів я не пам'ятаю, хоча хлопчиком мене били за те, що єврей, але то – хлопчачі справи у дворі, не мало значення. З антисемітизмом я всерйоз зіткнувся на Уралі. Хлопці мене били й водили по місту з мотузкою на шиї – вішати. А дорослі схвалювали. Я не відчував національних коренів, зовсім, абсолютно – я навіть не знав, що це має для людей таке велике значення. Дуже дивно: мене і били, і знущалися, але якось це не торкало моєї душі. Я не знаю чому. До речі, я недавно задумався про це – раптом згадав свій клас у школі, де навчався після війни. Це була дуже гарна школа – базова школа педагогічного інституту, саме тому я і зміг туди вступити. Вони не могли мені відмовити, бо я закінчив з медаллю і вступав без іспитів, а поставити медаль під сумнів не могли, бо вона була

від їхньої власної школи. Тому мене довелося взяти, хоча і не без зусиль з боку директорки школи. Вона ходила до ректора інституту і говорила: «Хлопчик не повинен цього знати, інакше навіщо ж ми його виховували? Інакше я порушу питання на партзборах». І справді вибила мій вступ до Герценівського інституту.

То от що я подумав про свою школу: третина нашого класу були євреї. Але тоді я над цим не замислювався – зрозумів це тільки зараз. У будь-якому разі, у класі абсолютно не відчувалося якогось особливого ставлення до євреїв, але я твердо знав, що єврей може працювати чи вчитися там, куди не піде людина корінної національності.

Найсмішніше те, що я був абсолютно *радянським* громадянином: вірив у комунізм і марксизм як в ідеальне щастя. Вивчав на повному серйозі – це був мій улюблений предмет – історію партії. Я знав усі з'їзди партії, з марксизму ніколи не мав оцінки нижчої, ніж п'ятірка, і не тому, що так було треба. Мені було страшенно цікаво. Я перечитав усього Леніна. Учився я на вчителя російської мови й літератури, цікавився літературою й історією, але вибрав усе ж таки літературу – вона мені видалася ближчою.

Закінчив я інститут уже за Хрущова, і хоча ще не було XX з'їзду і викриття Сталіна, подув волі вже відчули. Здавалося, наче ми нарешті починаємо по-справжньому будувати комунізм, настане справедливість і правда. Тому я як справжній радянський громадянин попросив, щоб мене послали на цілину, як належить комсомольцеві. Написав у ЦК комсомолу... Знов-таки, я міг податися в аспірантуру, але, коли довідався, що є інший претендент, не сумнівався, що мене – єврея – не візьмуть. Такі були правила гри, чого тут сперечатися.

Я рік пробув комсоргом групи і провалився, бо зовсім не вмію керувати людьми і наказувати їм; більше жодних активних комсомольських доручень не виконував. Навіть у школі мені найважче було бути класним керівником. Чого я маю змушувати дітей робити те, чого їм не хочеться? От учити їх – це мій обов'язок, а навіщо мені змушувати їх прибирати клас, якщо існує прибиральниця? Мені дуже важко було керувати, але комсомолець я був ідейний.

В інституті саме те, що я вірив у комунізм, допомагало мені триматися досить правильно. Скажімо, на четвертому курсі раптом скликали комсомольські збори, щоб виключити з комсомолу одну

дівчинку, яка обдурила інститут і комсомол під час вступу: приховала, що жила на окупованій території. Перед закінченням це розкрилося, а виключення з комсомолу автоматично вело до виключення з інституту. І я, як дурник, гаразд не розуміючи, що і як я роблю, почав: як це – її виключати? Це тих людей, дорослих, котрі залишили дитину, її село на поталу німцям, треба виключати. А вона – постраждала, вона – жертва... Це нас, які зібралися її виключати, треба виганяти з комсомолу!

Знаєте, я зрозумів одну дуже цікаву особливість стадної поведінки: всі були готові виключити її, та варто одному сказати «не треба», як раптом усі розуміють, що таки не треба. Усі! Треба просто не мовчати, думаючи, що все вирішено. Досить заговорити – і з'ясується, що нічого взагалі ще не вирішено. Тоді виступив секретар комсомольської організації і сказав, що треба все ж винести якусь догану, бо як зовсім залишимо без покарання, то її виключить горком комсомолу. Усі дуже зраділи, проголосували за догану, і дівчинка залишилася... От для цього потрібний був такий дурник, наївний і переконаний у своїх ідеалах.

Узагалі, тоді в людей були дуже цікаві почуття. Моя мама була абсолютно впевнена в правильності того, що робиться, що радянська влада – благо, бо вона – сирота з містечка – змогла приїхати до Ленінграда навчатися, одержала диплом, стала хіміком. Утім, при цьому можна було сказати, скажімо, «його заарештовано до 1932-го р.», і це автоматично означало, що людина невинна. Якщо заарештовано у 1937–38 р., то також точно невинний, але годі й боротися. Якщо заарештували – значить, так треба, і не варто розбиратися, винний він чи ні: ясно, що не винний. Якось ці погляди уживалися. Хоча, я думаю, було достатньо багато людей, які не любили радянську владу і щось проти неї робили.

Отже, я поїхав на цілину: село Красноярка, Алтайський край на кордоні з Монголією – 180 км від залізниці, 35 км від районного центру по ґрунтовій дорозі. Там я пропрацював 2 роки – це була якась місія, я був таким собі просвітителем. Без мене тамтешні діти й не дізналися б, що є світова культура, а я їм її приніс. Там уже був учитель літератури, учителька... Я, власне, за нею туди й поїхав: був закоханий. Безнадійно. Зовсім. Але все одно поїхав за нею. Жити було досить важко, але в молодості це і не страшно. Житла не вистачало, тому що комсомольці навалилися з усієї Росії. А мені

поталанило зняти полаті – це така лежанка під стелею, біля грубки. Проте я працював із величезним задоволенням. Я дуже любив цю роботу, це – моє щире покликання... Я пробув шкільним учителем до 1966-го року.

У 2006 р. мене розшукала моя колишня учениця дев'ятого класу: у неї син в Ізраїлі, то вона приїхала до сина, а заодно розшукала й мене. Вона зараз живе в Гамбурзі, запрошувала в гості: «Живіть у нас, скільки схочете, дорогий учителю!». Минуло сорок років, а вона мене досі пам'ятає: виходить, я був гарним учителем… Викладав історію і «все, що треба». У сільській школі маєш знати все і викладати все. Література була зайнята, тож викладав історію, англійську, географію – більше нікому. А коли приїхав учитель географії, мені дали фізику, і я її теж викладав. Отоді почалося моє дисидентство.

Це сталося так: я поїхав на вчительську конференцію у крайовий центр Барнаул. Це вже було після XX з'їзду партії, і там нам розказали: який жах, студенти у Свердловську збунтувалися проти радянської влади... треба їх давити! А я ж вірив у радянську владу, у лінію партії, нашого вождя Микиту Сергійовича! Я взяв слово: «як це – "студентів треба давити"»? Такий складний час, такі складні справи... усе перевертається... студенти не розібралися в чомусь... хто винен? Викладачі! Вони мали пояснити студентам. За що ж студентів карати? Треба разом з ними сісти, обміркувати все, а ви хочете карати... Та як Ви смієте?». І все. Я поїхав, а в район уже повідомили, що я захищав свердловських бунтівників. До мене на уроки приїхала комісія: вони сиділи по п'ять годин на день, перевіряли, що я кажу. А я ж ідейний, жодних ідейних помилок не роблю, навіть навпаки. Тому наче й заходів не вживеш, але й терпіти мене не можна... мені натякнули, щоб я забирався, як голова місцевої опозиції. І я повернувся до Ленінграда.

На той час уже почалися події в Угорщині, у Польщі. Я, звичайно, почав сумніватися в тому, чи така вже мудра наша рідна комуністична партія і рідний радянський уряд, проте лишався марксистом, ленінцем і взагалі ідеалістом.

Я намагався вступити до університетської аспірантури. Мене, звичайно, не беруть – антиєврейські обмеження. Доки є російські претенденти – візьмуть їх, а не мене. Мене візьмуть тільки в тому разі, якщо треба заповнити місце, а немає нікого, крім єврея. І тоді

я справді зрозумів, по-справжньому усвідомив, наскільки краще бути євреєм, аніж росіянином. Росіянину всюди підкладуть перинку: дадуть державну стипендію, приймуть, розподілять на якесь місце… Але ж тому він і не дуже намагається викладатися, працювати: про нього дбають, а це розхолоджує. Бути панівним народом справді погано, тому що це розкладає. А от коли ти поставлений у якісь жорсткі рамки (не як у гітлерівській Німеччині, де смерть – і все), але є можливість якось виборсатися, то це мобілізує. Я прикріпився до аспірантури, і замість того, щоб за півтора роки скласти кандидатські іспити, все склав за півроку. Я ж працював, заробляти на життя треба, а роботи не було… Я їздив за місто, давати уроки в туберкульозному санаторії, заробляв якийсь мінімум. А тоді настав 1958 р., коли я став антисовєтчиком.

Це був рік, коли розгромили роман Пастернака «Доктор Живаго». Перший секретар ЦК комсомолу товариш Семичастний, який став пізніше головою КДБ, на якомусь з'їзді сказав, що Пастернак гірший, аніж свиня, тому що свиня не гидить там, де їсть, а Пастернак де їсть, там і гидить. Я прекрасно розумів, що судити про якісь політичні події складно, бо немає інформації. Скажімо, в Угорщині відбувається зіткнення двох сил, і звідки мені знати, хто з них правий, а хто винуватий? Я ж не знаю конкретних людей. З цього боку, скажімо, мерзотники, ну а з того, може, теж мерзотники? Я знав, що повсталі боролися не тільки проти рад, а й проти уряду Імре Надя, який мені здавався симпатичним, ліберальним комуністом з людським обличчям. Я розумів, що годі це відразу розсудити, але щодо Пастернака – це вже вибачайте. Я читав його вірші і знав, хто це такий. І хоч би що б про нього казали, ніяка партія, ніякий уряд, ніякий Хрущов ні в чому мене не переконає... Раз вони напали на великого поета, значить, вони негідники, та й усе. А ви ж розумієте: варто раз дійти висновку, що вони негідники – й усе стає абсолютно природним, простим і ясним. І тоді все моє вивчення історії партії, Леніна і всіх інших – а я ж читав не за коротким курсом, я читав стенограми всіх з'їздів партії – стало у пригоді: я згадував, як там попереджали, до чого йдеться.

І що сталося потім?

З 1958 р. я почав розуміти мету цієї системи і, природно, став справжнім дисидентом. Я ніколи не брав участі у громадських ор-

ганізаціях, але влаштував собі веселе життя: жив у Радянському Союзі абсолютно вільною людиною, говорив і писав тільки те, що думав. Я інтуїтивно усвідомив те, що потім, за багато років, прочитав у Ханни Арендт: тоталітарний режим у Радянському Союзі закінчився 5 березня 1953 року. Настав інший режим: однопартійної диктатури. Теж дуже неприємний, але при ньому давали жити тим, хто не зазіхав на владу. Можна було читати які завгодно книжки, вивчати напам'ять улюблені вірші, дивитися картини, які хотів побачити.

Але за умови, що їх дістанеш: у Радянському Союзі до багатьох книжок не було доступу.

У нас було віконце – польська мова, Польща. Це Вам здавалося, що Ви живете у жахливій країні, а ми бачили, що ви – найвеселіший народ у соціалістичному таборі. Для нас звідти віяв вітер культури. Я вперше довідався, що існує Агата Крісті, коли мій товариш сказав: учи польську мову, бо є така авторка детективів! Ми ще не знали, що в неї світова слава, що вона – англійський класик... Ми просто знали, що треба знати польську мову, щоб читати Крісті.

Як же тоді сталося, що Ви потрапили до табору?

А це вийшло так: я був уже зовсім антирадянською людиною. Знов-таки, ні з ким не лаявся, але займався самвидавом. Це працювало на такий спосіб: одержував якийсь документ від приятеля, замовляв друкарці 5 копій. Друкарка була дешева, теж із дисидентів, відсиділа, їй теж було цікаво це все читати. І ми мали 5 примірників – збирали по 20% з усіх на оплату друкарки. Хтось із тих, що одержували екземпляри від мене, напевно, і собі роздруковували копій зо п'ять. Крім цих чотирьох, ніхто не знав про ті тексти; навіть той, хто мені давав документи, не знав, кому я їх передаю.

Аж раптом ленінградський письменник Володимир Боромзін сказав, передаючи мені документи в Союзі письменників: «Міша, я зараз збираю всі вірші Йосипа Бродського. Його вислали без єдиного папірця, без єдиного рядка. Ми вирішили зберегти його поезію для майбутнього». Ми були великі дурні: не вірили, що він зможе писати за кордоном – кому він там потрібний як поет?

Боромзін скаржився, що нікому написати передмову. Я погодився написати. То вперше в житті я писав, не озираючись на цензора чи редактора. Я ніколи не писав того, що не думав, але й не записував усього, що думав: щось писав лише у стіл, собі. Але те, що я поніс у редакцію тоді, могло мати й наслідки. Було дуже важко писати: я – не фахівець із поезії, не мав уявлення, що Бродський був відомий. Для нас він був приятелем, який жив поряд. Ми не уявляли, що він – знаменитість. Я думав, що відкриваю світові великого поета – така відповідальність! Власне, тому мене й обрали, бо ніхто не наважився взяти на себе таку відповідальність. А я вирішив написати статтю не про Бродського, а про його читачів: про те, чому ми серед багатьох інших чудових літераторів обрали саме його на роль нашого Поета? Що ми в ньому побачили, чого не було ні в кому? Я писав з розрахунку на історію. Я розумів, що рано чи пізно про Йосипа писатимуть дисертації, колись – може, за сто років. Саме для тих людей, які за сто років вивчатимуть нашу епоху, я й писав. Ще писав, якої думки я про людей, котрі великого поета кинули до в'язниці, а потім у психіатричну лікарню, а потім заслали, а потім вигнали з країни...

Ідея статті полягала в тому, що Йосип – ніякий не антирадянський поет, тому що радянська влада його взагалі не цікавить: вона – пересічний випадок у світовій історії, а він цікавиться речами великими.

Я написав дуже дошкульну статтю: ворога влада легко стерпить, але не того, кому вона геть нецікава… Це було дуже образливо.

Прочитавши, Володя Боромзін сказав: «Мишко, я не візьму цю статтю, бо за неї нас усіх посадять і культурна ініціатива заглухне. Перероби». Я погодився, але нічого іншого написати не зумів; став її показувати деяким знайомим – може, підкажуть якусь думку… А один із них, сусід-письменник, повідомив куди треба. І за якийсь час по мене прийшли: я їх давно цікавив. Мені й на думку не спадало, що я можу когось цікавити, бо я знав: я – вільна людина. Живу вільно, дотримуюся правил, прийнятих у цьому суспільстві, щоб не привертати до себе уваги. Я не можу контактувати з іноземцями, я не можу входити до підпільних організацій, але я можу говорити і думати, що хочу: лише коли це вийде за межі кола моїх друзів і стане надбанням громадськості, однопартійна диктатура мене сприйме як ворога і розчавить.

Ще в 1970 р. мені потрапив до рук рукопис одного дисидента – дуже цікавий історичний нарис про великого англійського шпигуна Сіднея Рейлі. Невловний король англійської розвідки, схоплений і розстріляний у 1925 р. НКВД (тоді ГПУ), саме тому й був невловний, бо, як в анекдоті про невловного Джо, його ніхто не ловить, бо кому ж він потрібний. Сіднея Рейлі ніхто не ловив, бо насправді він був радянським агентом: йому створювали репутацію невловного англійського шпигуна, щоб ввести його до англійської розвідки і відвернути увагу від моторошного ЧК.

Я написав у відповідь: чому ви вважаєте, що замахи на Леніна були величезною невдачею для ЧК? Не пощастило лише з тим, що його не вбили. В нього стріляли, щоб прибрати, і це робив Дзержинський. Людину, якій я віддав написане, заарештували; коли цього листа знайшли, їх, я так розумію, дуже зацікавило, звідкіля я це знаю. Я це просто вирахував, але в архіві були й документи, тож їх зацікавило, як я дістався до паперів, як пробрався в їхній архів тощо. Вони просто кілька років чекали, поки я підставлюся. Стаття про Бродського була чудовим приводом, щоб мене витягти і розпитати, звідкіля я все знав. Я їм пояснив.

Вас затримали?

Так, звичайно. Зажадали пояснень. Я сказав, що у 1922 р. був такий процес «правих есерів»: бойову групу есерів, що стріляли в Леніна, засудили до вищої міри «соціального захисту», себто розстрілу. За замах на главу держави людину можуть стратити у будь-якій країні.

Це коли Вас заарештували ?

У 1974 р. 1 квітня в мене був обшук, а 22 квітня, у день народження товариша Леніна, на комуністичний суботник, вони мене затримали.

І скільки перший строк?

6 років, до 1980-го. У таборі я написав дві книги, іще одну – на засланні. Перша називалася «Місце і час», друга – «Російське поле»: три інтерв’ю з типовими російськими людьми, які потрапили до табору, дисидентом-демократом, патріотом-націоналістом і кримінальником. Інтерв’ю про шлях до табору, не про сам табір. Потім

була книжка «Подорож з Дубровлага в Єрнак»: Дубровлаг – це наш табір, а Єрнак – місто в Казахстані, куди мене заслали. Наче наново відкривав світ: тебе з нього вихопили, а потім вставили назад. Спостерігав, що змінилося за чотири роки, як змінилися країни.

Потім мене хотіли посадити знову, але Бог урятував, і мене випхали в Ізраїль. Мені добре: я – єврей. Іще раз пересвідчився, що євреєм бути дуже зручно. Єврея можна випхати, а що робити з українцями? Українців почали саджати…

Я хотіла б повернутися до початку, бо це, очевидно, важливе питання: чим була для Вас Україна у Радянському Союзі?

Нічим. Така житниця Союзу... місце, яке годує Росію: було ясно, що ніколи Україна від Росії не відокремиться, бо Росія просто вмре від голоду. У кожної республіки в Союзі було своє призначення: Азербайджан постачав нафту, а Україна – хліб.

А українці? Чи мали Ви якісь стереотипи?

Жодних, поки не почав займатися історичними дослідженнями. Тоді у мене виникла велика симпатія до українців, бо я обрав тему «народники і народоборці» 1860–80 рр. Я хотів простежити історію російської революції від 1860-х рр., навіть написав повість «Постріл Ада» (було таке таємне товариство Ад, його представник Каракозов стріляв в Олександра II в 1866 р.). Потім збирався написати книгу про Нечаєва, як паралель до «Бісів» Достоєвського, і книгу про народників, товариство «Земля і Воля».

Я побачив, що починаючи від Желябова і Кібальчича, в народницькому русі майже всі були звідти, з півдня, і зрозумів, що це дуже талановитий народ. І задумався: народ величезний, за чисельністю дорівнює французам, і талановитий, а нічого у світову культуру не вніс. Ну, як таке може бути? Значить, це тиск історії: люди не мали можливості себе виявити. Я став їм співчувати, симпатизувати, і це поставило мене в дуже дивне становище: я викладав у вечірній школі, де було багато українців-військовослужбовців. Вони відчули, що я з великою повагою ставлюся до їхнього народу, і я став улюбленцем класу: доти вони ніде й ніколи не стикалися з високою повагою до українського народу. Коли я в таборі зустрівся з українськими націоналістами, мені з ними було просто: я розумів, що це талановиті люди, які хочуть для свого талановитого народу

волі й самореалізації. Я вже розумів, що Москва не може, просто фізично не може ними керувати – влада ж бездарна. Що там не кажіть, а Ленін і Сталін, хоч які були лиходії, та все ж були дуже талановиті. І Хрущов був цікавою людиною – невігласом, хамом, але талановитим. А кремлівські старці – суцільне убозтво!

У книжці «Постаті українських дисидентів» Ви пишете про різновиди українських дисидентів. Ви зустріли в таборах тих, кого арештували ще після війни (скажімо, вояків УПА, яких називаєте «іншим родом українських націоналістів»), і нове покоління українських дисидентів – скажімо, Стуса, Чорновола... Ви також показуєте відмінності в їхніх поглядах. Що для Вас особисто значили зустрічі з такими різними українцями?

Скажу так: як письменник, я сприймав зону, ніби творче відрядження. У мене з'явилася унікальна можливість потрапити туди, куди нікого не пускали, поговорити з людьми, з якими ніхто поговорити не міг, і одержати від них інформацію. Моє завдання й обов'язок як письменника – розповісти, якими вони були, а не судити їх. Тому мене цікавили всі. Старі були цікаві: прості темні селяни, але вони не жили своїм черевом, а пішли воювати за волю, за свою країну, ризикували життям – незвичайні люди. Що ж змусило цих мужиків узятися за зброю? Поруч із ними були німецькі військові злочинці, зовсім інші, проте – я підкреслюю це – не погані люди. Просто їм здалося: прийшли німці – тепер вони влада, а раз влада звеліла працювати у поліції, то й зробили, як влада вирішила. То були нормальні радянські люди.

А ці – ні, ці пішли воювати за свою країну, за свою волю. Мені Роман Семенюк розповідав: «Коли ми зрозуміли, що не виграємо, я став говорити, що, очевидно, в нас не буде своєї держави. А мені мужики кажуть: "Та, Хомо ти невіруючий, як же можна жити без своєї держави?!"» Для сільського населення – це дуже високий рівень свідомості.

Причому я розумів недоліки українських політиків, чудово розумів – і взагалі політиків-націоналістів. Мене їхній провал потім навіть не здивував. Я розумів, що керувати країною і займатися політикою – така ж робота, як і будь-яка інша, її теж треба вміти робити, а не лише говорити красиві слова. Скажімо, в мене роки пішли на те, щоб навчитися писати, бачити свій текст і його по-

милки. А тут – керувати країною... Я розумів, що в них гарні ідеї, але не вміють вони цього робити. Я бачив, як невміло керував дисидентами Чорновіл. Він був визнаний лідер, я до нього дуже добре ставився, та анітрошки мене не здивувало, що він провалився. Але мені було цікаво. Я – письменник, моя справа – спостерігати, писати, фіксувати. І найголовніше: намагатися при цьому бути гранично щирим, не зазіхати виправляти дійсність. Якщо це цікаво мені, то буде цікаво й читачеві. Якщо мені це не цікаво, то й нікому не буде, хай би я там як це хвалив чи ганив.

Як би Ви прокоментували те, що в «Постатях» написали про Чорновола, ніби поведінка деяких українських дисидентів для Вас ірраціональна, бо випливає з їхнього національного характеру? Розкажіть також, прошу, чому Ви стали сіоністом. Чи зустрічі в таборі з українським та іншими націоналізмами допомогли Вам, певною мірою, стати сіоністом?

Так, звичайно. Я, власне, як типовий російський демократ доти зовсім не уявляв важливості національного питання. Серед моїх друзів були євреї-сіоністи, але вони мали певні амбіції. Їх утискали, і їм здавалося, що амбіції задовольнити зуміють допіру у власній державі. Хоча насправді жодних національних почуттів у них не було, лише прагнення самореалізації. Дали б йому реалізуватися в Росії – і не потрібний був би йому Ізраїль. Тому мені здавалося, що це – якесь маскування.

Про українське питання я вперше почув від українців. Серед моїх знайомих найцікавішим був Зорян Попадюк. Він дуже просто вмів це пояснювати, казав: розумієте, сила – в розмаїтті, а не в одноманітності. Кожна людина цікава тим, чим відрізняється від іншої. І кожен народ цікавий тим, чим відрізняється від іншого народу, бо вносить свою барву в загальну картину людства. Без цієї барви людство буде одноманітним, сірим і нудним. Тому те, що нам не дають можливості себе виявити як народу, збіднює ціле людство.

Гебісти привозили у табори своїх фахівців, щоб ті з нами розмовляли. Я не знаю, для чого це їм було треба. Я одного такого «фахівця» зустрів потім в Ізраїлі – він вдав, що мене не пам'ятає. А Зорян з ними розмовляв:

– Я Вам задам одне питання: зараз з'явився Бангладеш. Як Ви думаєте, це добре для людства?

– Ну, звичайно.

– То чому ж, якщо Бангладеш для людства – добре, то незалежна Україна – це погано?

Він із ними говорив, намагаючись зрозуміти їхню логіку і вказати на її протиріччя з фактами. Українці й мене цього навчили. Я раптом зрозумів, що належність до свого народу дає тобі якусь барву. Я збагнув: те, що ми так хочемо мати дітей, пояснюється прагненням продовжити себе в історії. Це – наша воля до життя: навіть пішовши, ми хочемо залишитися. Але, відповідно, це означає, що в нас зібране бажання наших предків вижити: ми несемо в собі те, що несли вони. І саме цим ми цікаві навколишнім. Я раптом зрозумів, що у слові «расизм» немає нічого поганого: раси існують. Люди не рівні. І це добре, що вони не рівні. Є чоловіки, є жінки, є маленькі, є великі, є сильні, є слабкі. У расизмі погано одне – спроба ієрархізувати: ці кращі, ці гірші.

Що для Вас тоді означало «бути сіоністом»?

Для мене «бути сіоністом» значило «приїхати у свою країну і мати змогу говорити і робити в ній усе, що хочеш». Щоб тобі не кололи очі: «Ти чужий. Наші справи тобі не цікаві. Ти хочеш нав'язати нам чужу справу. Насправді, ми тобі байдужі».

Спочатку до мене в Ізраїлі не дуже добре ставилися. Я ж ніколи не був сіоністом, не був пов'язаний з єврейськими колами, не цікавився цим і нічого не знав. Вони не могли зрозуміти, навіщо я приїхав сюди. Мене вже знали в Америці й у Франції, робота там могла знайтися, та й кликали мене туди. Природно, контррозвідка підозрювала, що я – підсадна качка. Я з табору, а у таборі людей вербувати дуже легко і дуже дешево: просто їдь собі до Ізраїлю, а звідтіля поїдеш, куди треба, але вже як колишній ізраїльтянин, а не як колишня радянська людина. Тому до мене в Ізраїлі поставилися з великою підозрою, але мені було байдуже. Я чудово розумів, що мені в Ізраїлі багато що не сподобається, я говоритиму, що думаю, а мені казатимуть: «Ти дурень, ти нічого не розумієш». Але ніхто мені не скаже в Ізраїлі: «Ти чужий». В Ізраїлі я буду свій.

Чи були якісь відмінності між лагерниками-євреями і тими, хто завдяки таборові, наприклад, став віруючим? Чи, скажімо,

між тими, хто, як Ви або Семен Глузман, обирали власну дорогу, тобто не Ізраїль і не радянський шлях?

Моє ставлення до таких, як Семен Глузман, сформулював Василь Стус, котрий Глузмана дуже любив. Він сказав: «Навіщо пояснювати, що ти любиш свою матір? Ти маєш свою матір любити, а не пояснювати, чому ти її повинен не любити». Це – природне людське почуття: ти любиш своїх. Не треба цього соромитися, це нормально і властиво людям.

А парадокс табірного існування полягав у тім, що національну ворожнечу сіяли серед нас «великі інтернаціоналісти», тобто співробітники органів КДБ: саме вони нацьковували один народ на інший – то була їхня головна робота в зонах. Викликали на розмову моїх друзів-українців, казали: «Та нащо вам цей єврей, чого ви з ним дружите? Ви ж розумієте, в євреїв свої інтереси – вони вас кинуть в разі чого». Ті поверталися і залюбки мені це все переказували. Я пояснював: у нас зараз спільний ворог, який хоче нас одне на одного нацькувати. Отже, виходить, наш обов'язок – бути дружними. Ми не повинні тішити нашого ворога. Потім вийдете – будете свої проблеми вирішувати на волі, а поки в нас ворог є, борімося разом. Достатньо це було сказати, як раптом усі все зрозуміли. Якщо були в мене якісь заслуги в зоні, то це саме те, що зумів згуртувати зеків, попри національні кордони. Скажімо, російський націоналіст і ворог українства Володимир Осипов оголосив голодування в день українського в'язня разом із Чорноволом. Як це неприємно для влади!

Після табору минуло багато років. Як би Ви могли зараз окреслити, чим для Вас була особиста зустріч, наприклад, з Василем Стусом або з Чорноволом, або з іншими українцями?

Розумієте, я – письменник... Насправді я – дуже самотня людина, у мене майже немає друзів. Мій друг – це комп'ютер: сиджу і пишу. Тому мені цікаві всі люди, кожен на свій лад. Звичайно, зустріч з такою людиною, як Василь Стус, це – велике везіння, адже визначні поети – взагалі рідкість! Я у своєму житті зустрів двох великих поетів і пишаюся тим, що з першого погляду їх розпізнав. Одразу збагнув: це – особлива людина.

Але взагалі, мені кожен цікавий по-своєму. Мені цікаві поліцаї: чому вони пішли в поліцію, чому почали вбивати? Я ж бачу: звичайні люди, ніякі не лиходії... Підходить до мене в таборі й каже: «Зна-

єте, я дуже завинив перед євреями, дуже, але я більше ніколи такої помилки не зроблю!». І суне мені потай у кишеню шматочок сала…

Мені було цікаво зрозуміти логіку поведінки. До речі, саме тому мені вдалося налагодити добрі стосунки з українцями: я розумів, що насправді конфлікти народів часто трималися на, так би мовити, логічному забобоні. Наприклад, я знав, що українці повинні не любити євреїв, вбачати в них московську агентуру і ворогів незалежності України. Євреї голосували в Центральній Раді проти Четвертого Універсалу, проти незалежності «утрималися». Звичайно, це була образа. А я їм намагався пояснити, що в кожного народу – свої національні інтереси, яких він повинен домагатися, і в євреїв був свій національний інтерес. Євреї жили по всій території російської імперії, і постання нових кордонів означало розрив їхнього народу, ділових, родинних, дружніх зв'язків. Звичайно, їм це не подобалося. Вони всюди були імперським народом: не тільки слугами Москви, а й слугами Відня, також не хотіли розпаду Австро-Угорської імперії. Це – їхній національний інтерес, мали вони право захищати свій національний інтерес? Мали. Як і ви. Кожен захищав своє – у народів різні інтереси. Це не привід бачити в іншому ворога. Чому в євреїв зараз немає жодних заперечень проти незалежності України? Бо в нас є своя держава, можеш виїхати до себе, якщо це тобі так важливо.

Частина євреїв не хочуть виїжджати з України, творять тут свою культуру. Як Ви гадаєте: чи можливий на сьогодні українсько-єврейський діалог уже в контексті самостійних держав? Чи він існує, чи може еволюціонувати?

Еволюція вже відбувається. Ви не уявляєте, яким антиукраїнським був Ізраїль, коли я сюди приїхав. В Ізраїлі було рівно стільки ж упереджень проти українців, скільки в Україні було антисемітизму. А тут я вже знав, що робити. Я розумів, що треба говорити, навіть коли, здавалося б, усі проти. Тоді раптом з'ясовується, що проти далеко не всі! Я пояснював причини погромів в Україні в часи громадянської війни 1918–20-х рр.: давайте говорити прямо – в нас були різні національні інтереси, українці мали підстави вважати нас своїми ворогами. Вони були неправі, але що ж – народ помиляється. Народ – це не самі святі. І ми помилялися, коли схопилися за Москву, і вони помилялися, коли бачили в нас лише слуг Москви.

Це були суцільні зіткнення людських оман. Окрім того, не забувайте: українці – нащадки козаків, а козаки – жорстокі, страшні люди. Прочитайте об'єктивно «Тараса Бульбу» Гоголя, видатного письменника, який дуже красиво описав єврейський погром. А чи запам'ятали ви, як героїчні козаки здіймали на піках польських дітей на очах у їхніх матерів? Це, кажу, ви запам'ятали – чи ні? Ось минуле цього народу. Це люди, які щодня і щогодини воювали з татарами, переймали психологію свого ворога. Така історія, то давайте її змінювати, давайте ставати людьми. Раптом ця ідея стала досить популярна і почала просто на очах змінювати суспільство. На очах! Скажімо, у дні Помаранчевої революції не бачив у Ізраїлі жодної людини – а в мене досить широке коло знайомих, я-бо відомий журналіст – яка б не підтримувала помаранчевих.

А як думаєте, чому?

Бо люди, які захищають національну справу, близькі євреям. Євреї й самі зайняті своєю національною справою. Вони створили гарну систему, за якої люди змінюються: мало говорити красиві слова, треба ще й уміти робити справу! Не вмієш – поступися місцем іншому.

Наскільки покоління, яке пережило Радянський Союз, лишається під впливом того ладу?

Думаю, справа не тільки в радянському ладі, а й у ладі російському: європейці від нього відмовилися, а росіяни ще й досі зберегли. Нещодавно я почув дуже гарну фразу: величезна перевага України над Росією полягає в тому, що Росія хоче бути великою державою, а Україна – багатою. Отже, величезна перевага інших країн над Росією полягає в тім, що вони – крім Америки – вже зрозуміли, що не треба бути великою державою, а треба думати про свій народ. Росія – як Англія чи Франція в першій половині XIX століття. Чому переміг більшовизм? Мені над цим доводилося думати і як історику, і як єврею, через усі ці розмови про те, що саме євреї зробили російську революцію. Єврейські погроми те спростовують: який же ви народ, якщо нечисленні євреї змогли таку махіну повести за собою й усе поламати? Я думаю, євреї справді брали активну участь у російській революції, але тільки з однієї причини: вони обслуговували російський народ. Вони ро-

били те, чого хотів російський народ. Вони придушували емоції, втілювали вимоги російського народу в реальні справи, і тільки через це опинилися на керівних посадах. Росія зазнала поразки в Першій світовій війні: Брестський мир – це поразка, що не кажіть. Вони втратили третину європейської частини імперії, і тому були страшенно пригнічені. Аж раптом з’явилася партія, яка говорила, що вони – світло, оточені ворогами лише через те, що несуть світові правду, їх усі бояться. Вороги-боягузи тремтять перед світлом із Росії. Саме цього потребувала російська людина. Євреї з їхнім марксизмом і ленінізмом легко вписалися в національні вимоги російського народу. Тому, коли євреїв усунули від влади, продовжувалося те саме. І це – головний аргумент проти єврейського характеру російської революції: Росія що, колгоспи скасувала, коли євреїв не стало? Нічого подібного. Все, що євреї зробили, лишилося й після них, тому що це відповідало потребі загалу.

Росіяни справді вірили, що несуть світло людству, яке жахливо цього потребує. І вони йшли на жертви: жили гірше від усіх. Усі знали: хочеш пристойно заробляти і пристойно жити – їдь на окраїну. Там платять, там просування. Росія ніяк не може зрозуміти, чому її ненавидять, якщо вона стільки робила і стільки жертвувала. Це – дикий комплекс загиблої імперії. Те саме, що не минулося в Англії, у Франції. Росія досі хоче бути великою державою, не розуміючи, що не має для цього потенціалу. Не бачить, як насправді до неї ставляться сусідні народи. Бачить навкруги лише змови: ми ж продаємо Україні дешевий газ, дешеву нафту, зі своєї кишені виймаємо... все для них, а вони нас не люблять! Вони завжди так казали, ще за радянських часів: ми німцям, полякам, чехам, словакам даємо, а вони нас не люблять.

Араби програють євреям з однієї, але надзвичайно важливої причини: вони ніяк не можуть зрозуміти, що проти них – не колонізатори. Вони євреїв так сприймають і воюють із ними, як зі звичайними колонізаторами. Перемогли Англію, перемогли Францію, перемогли Радянський Союз в Афганістані. Перемогли Америку, зрештою. Чому євреїв не можна перемогти? Вони не розуміють, що євреї – це інший, також національно-визвольний рух, і з ними треба по-іншому працювати. А вони намагаються діяти як з будь-яким колонізатором: улаштувати йому паршиве життя, щоб той виїхав до себе. А євреї нікуди не виїдуть. Тут їхній дім. І я намагаюся це пояснити.

Йосиф Зісельс

Часто говорять про відродження єврейської культури в Україні після розпаду Радянського Союзу, натомість Ви є прихильником того, щоб говорити про її відновлення. Поясніть, будь ласка, чому це краще описує ситуацію?

Відродження, це повторення знищеного минулого, відновлення – створення в інших умовах із залишків минулого того, що ще не існувало.

Тема відновлення єврейської культури важлива для сьогоднішньої, та й майбутньої єврейської ідентичності в Україні, бо ідентичність – це не константа, незмінна в часі і просторі.

Американські дослідники вивчали ідентичності ізраїльських та американських євреїв, унаслідок чого з'ясувалося: вони настільки відмінні, що навіть не можна побачити спільність їхніх коренів. Про що це свідчить? Що мало хто розуміє всю складність часто вживаного терміна «ідентичність». До того ж, середовище, в якому проживає та чи інша мала національна група, дуже сильно впливає на форму її ідентичності. Неможливо собі уявити в Америці єврея-християнина, а в Росії – можливо.

Україна ніяк не може визначитися, чи хоче вона бути європейською країною, чи євразійською, як Росія; ми, євреї, повинні також вирішити: хочемо бути такими, як європейські євреї, чи такими, як східні? Хоча це залежить не так від нас, як від шляху, який обере Україна. Тому говорити сьогодні про ідентичність українських євреїв дуже складно та передчасно.

Наприкінці XIX ст. ідентичність євреїв, особливо тих, які проживали в Польщі чи Австро-Угорській імперії, мало чим відрізнялася від європейської. Звичайно, потім, після трансформацій XX ст., революції 1917 р. і Голокосту, форму тієї ідентичності утримати не вдалося. На заході Європи та в Америці роблять наголос передовсім на релігійній складовій ідентичності, а на Сході – на етнокультурній, і то не лише у євреїв. При цьому ставлення до релігії

на Сході і Заході євразійського континенту різне: на Заході роблять наголос на її раціональному елементі, тобто законі, а на Сході – на ірраціональному – вірі. Ймовірно, так склалося і тому, що у східних імперіях церква ніколи не відігравала самостійної ролі у державах, ніколи не виступала проти авторитарної влади. Отже, віра на Сході виявилася важливішою, ніж закони. Саме з цього, перш за все, випливає правовий характер західного суспільства і неправовий – східного, хоч як це дивно.

Це відображається й на єврейській ідентичності. Тому, навіть коли ми зустрічаємося із західними колегами й розмовляємо нібито однією мовою, насправді ми дуже різні. На жаль, після 70 років радянської влади й Голокосту, для єврейської громади пострадянського простору релігійний чинник є не дуже важливою складовою ідентичності. Ми не можемо точно визначити відсоток релігійних євреїв. Наприклад, я не ходжу до синагоги щотижня, але маю необхідність піти на великі свята; двічі на рік – улітку й на початку осені – намагаюся дотримуватися посту. Я не релігійний, але традиційний, і це все входить до інтегрованого поняття ідентичності, але в більшості пострадянських спільнот становище інше.

Які були головні складові радянської політики з цього питання? Які її наслідки, зокрема, в єврейсько-українському контексті?

Держава намагалася знищити всі особливості не тільки євреїв, а й інших етнічних груп, залишивши тільки показові фольклорні риси, які засвідчували б, що національні питання в Радянському Союзі вирішуються позитивно. Тож, хоч як це дивно, основною складовою ідентичності більшості радянських євреїв був антисемітизм як серйозний фактор державного, суспільного й адміністративного життя. Коли майже не було релігії, культури й мови, людей поєднував саме він.

Протягом останніх двадцяти років єврейське життя поволі відновлюється. Залежно від міста (великого чи малого), від 30 до 80% євреїв залучені до єврейського життя, користуються єврейськими програмами, приходять на єврейські свята. Двадцять років тому цього не було, а отже, ми є свідками перетворення радянської ідентичності на ідентичність українських євреїв, що має зайняти не одне та не два покоління. Я сподіваюсь, що вона відрізнятиметься

від ідентичності російських, білоруських чи молдавських євреїв, як різняться між собою ідентичності європейських євреїв з різних країн.

Якою, на Вашу думку, буде загальна форма цієї ідентичності?

Зараз Україна сама перебуває у пошуку національного формовизнання. Якщо Україна знайде свою матрицю ідентичності, це допоможе віднайти ідентичність і меншинам. Візьмімо, наприклад, мову як важливу складову ідентичності. В єврейському середовищі це не так, бо євреї розпорошені по всьому світові й послуговуються різними мовами. Люди релігійні так чи інакше знають іврит, хоча, навіть користуючись молитовниками, не завжди можуть ним розмовляти між собою. Проте, оскільки це державна мова Ізраїлю, іврит поволі стає міждержавною мовою спілкування євреїв. У мене, скажімо, з англійською негаразди, тому з євреями Великобританії, Франції та Америки, не кажучи вже про ізраїльтян, розмовляю івритом, хоча не користаюся ним ані у своїй родини, ані у своєму середовищі. Тому, коли мене на початку 1990-х рр. питали, їдишем чи івритом розмовлятимуть українські євреї, я відповідав, що за двадцять-тридцять років вони заговорять українською, так само як французькі євреї – французькою, американські – англійською тощо.

Ми рухаємося до ситуації, коли ідентичність залишається приватною справою, а не суспільною. Якщо Україна справді обере європейський західний шлях, то поступово, можливо, підсвідомо, релігійні чинники стануть важливіші за етно-культурні, як то відбувається у Європі.

Ви зачепили питання мови. Який Ви передбачаєте розвиток мовної політики і як це може вплинути на єврейську громаду?

Коли я створював у Чернівцях одну з перших єврейських шкіл України, ми від початку постановили, що мовою викладання буде українська. Я не змінив своєї думки, хоча розумію, що потрібен певний час для переходу. Не всі можуть одразу вивчити українську, є політичні обставини, які цьому перешкоджають, але я впевнений, що в Україні мусить бути лише одна державна мова. Незва-

жаючи на те, як люди спілкуються між собою, мовою офіційних документів усе ж повинна бути українська.

Що ж до відновлення, то ним не слід керувати зверху. Ми повинні прислухатися до течій, які є в єврейському середовищі. Коли ми створювали школу в Чернівцях у 1990 р., а рабин Блайх засновував подібну в Києві, ми провели соціологічне опитування серед батьків про те, яку єврейську мову вони хотіли б, аби їхні діти вивчали в школі – іврит або їдиш. 98% обрали іврит. На жаль, культура і мова їдиш, на мій погляд, уже не повернуться до життя. Ми повинні зберегти їх як музейні: все ж кілька мільйонів людей до Другої світової війни жили з цією культурою. Ми повинні передати її найкращі зразки нащадкам, але не варто штучно створювати ситуацію, за якої їдиш знову стане живою мовою. Культура українських євреїв буде синтетичною: безперечно, до неї входитимуть ізраїльські елементи, але також певні фольклорні риси їдиш-культури: пісні, історії, літературні фрагменти.

Як виглядає демографія єврейської громади в Україні?

Як і багато іншого в єврейському житті, єврейська демографія – досить непроста штука. Спочатку слід визначитися з термінологією. Є кілька критеріїв, за якими визначаємо кількісний склад єврейської громади. Дуже важливо дотримуватися тих самих критеріїв під час аналізу єврейських громад різних країн, аби не помилятись у порівнянні, де скільки проживає євреїв. Отже, перший критерій – це перепис, самовизначення. За радянських часів євреями себе на переписах називали ті люди, у яких і батько, і мати були євреями. У 1989 р. в Україні, за переписом, євреями себе назвали, здається, 487 тисяч, а в 2001 р. – тільки 105 тисяч, себто у 5 разів менше.

Другий критерій – галахічний, тобто релігійний. Галаха – це правила єврейського життя, котрі окреслюють як єврея того, у кого мати єврейка, або того, хто пройшов обряд переходу в юдаїзм (Гіюр). У 1989 р., скажімо, галахічних євреїв було приблизно у півтора рази більше, ніж указано в переписі, а в 2002 р. – приблизно у 1,8 разів більше, ніж у переписі. Цей коефіцієнт залежить від рівня формальної асиміляції, тобто кількості змішаних шлюбів, хоча на ідентичність це може й не впливати. Останні 20 років засвідчують, що формальна асиміляція не призводить до духовної асиміляції.

Пожвавлення єврейського життя призводить до того, що єврейська частина родини часто виявляється енергійнішою, тож до громади долучаються не тільки етнічні євреї, а й члени їхніх родин, які не є євреями. Тому постає парадоксальна картина: за рахунок еміграції громада зменшується, за рахунок асиміляції – збільшується.

Втім, громада зменшується не тільки через еміграцію, а й за рахунок таких природних чинників, як смертність і народжуваність. Їх дуже важко відстежити: смертність іще можна відстежити, бо старі люди мають запис у документах, що вони – євреї, натомість у свідоцтвах молоді немає графи про етнічне походження. Звичайно, батьки можуть наполягати на тому, щоб у книзі записів актів громадського стану вказали їхню національність, але в більшості вистачає й інших клопотів. Тому ми втратили статистику народжуваності. Тим не менше, можна припустити, що негативний баланс дуже великий. Якщо єврейська громада зменшилася у п’ять разів, то одним з основних чинників – після міграції – є саме різниця між народжуваністю і смертністю.

Це ще не всі критерії: є ще критерій т. зв. Закону про повернення Ізраїлю, і він, насправді, головний. Саме ним користуються багато установ та громадських інститутів. За Законом про повернення, право на повернення до Ізраїлю мають євреї, діти євреїв або онуки євреїв, які проживають у діаспорі, а також члени їхніх родин. Цей критерій – найширший, і ми називаємо його «розширенням популяції». 105 тисяч, які назвали себе євреями під час перепису на 1 січня 2002 року – це «ядро популяції». Якщо додати до цієї цифри дітей та онуків євреїв, які не вказали свого етносу, доведеться її помножити на 2,5 – 3, а якщо додати ще й членів сімей – то ще більше. Цей коефіцієнт дуже важко розрахувати, а серед демографів є оптимістичні та песимістичні погляди. Я намагаюся бути посередині: якщо песимісти кажуть, що в Україні сьогодні коефіцієнт 2,5, а оптимісти кажуть, що 5, то я скажу «приблизно 3,5».

Чи могли б Ви вказати головні етапи розвитку єврейської громади в Україні починаючи з кінця 1980-х рр.?

Я хотів би почати не з 1987–1988 рр., коли єврейський рух вийшов з підпілля, а саме з підпільного руху, бо вважаю його дуже важливим етапом. Його не можна чітко систематизувати: це був хаотичний, некоординований, але це був дуже природний спротив

тоталітарній системі. На його зародження впливав релігійний чинник: старші релігійні люди намагалися своїм дітям і онукам передати елементи віри, й ми досі бачимо наслідки цього – багато віруючої молоді перейняли цю традицію саме від дідусів і бабусь. Важливим було й вивчення мови: воно носило досить прагматичний характер, бо багато хто у 1960–80-х рр. хотів виїхати до Ізраїлю, хоча були й «отказники», яких влада утримувала (станом на 1980 р., відмовили у праві на виїзд 40 тисячам). До вивчення івриту долучалося вивчення певних елементів культури і традиції, зокрема релігійних. У 1976 р. в Москві навіть відбувся підпільний симпозіум з єврейської культури, де пролунали доповіді про стан і перспективи єврейської культури на території Радянського Союзу. У квітні 2007 р. ми відзначили тридцятиліття того симпозіуму, який став важливою точкою відліку для єврейських культурних ініціатив: не для тих, хто хотів виїхати, а для тих, хто хотів лишитися тут і виховувати своїх дітей і онуків як євреїв. Є відоме прислів'я: «Не той єврей, хто вважає себе євреєм, а той, хто своїх дітей і онуків виховує, як євреїв».

Ви перелічили головні складові підпільного етапу єврейського руху. Які елементи єврейської традиції перетривали час панування тоталітарної системи?

Якісь лінії традиції зберегли наші батьки, тож нам не довелося почати відновлення з чистого аркуша. В Москві виходив журнал «Советіше геймланд», де публікувалися радянські патріотичні автори мовою їдиш; утім, він дав змогу зберегти мову, бо люди похилого віку, не маючи нічого іншого, його читали.

Я пам'ятаю, що в Чернівцях, навіть у суворі часи, на свята (особливо на Судний день – Йом Кіпур) біля синагоги збиралися тисячі людей, владі доводилося перекривати рух транспорту по цій вулиці.

У радянські часи на території України працювало 14 синагог, але понад тисячу були закриті та націоналізовані.

У підпіллі передавалися мінімальні знання з релігійної традиції, вивчався іврит.

Наприкінці 1980-х рр., за рахунок комбінації підпільних і офіційних рухів, почали поставати нові інститути єврейського життя, які несли на собі відображення попередньої епохи. З першого ж дня почалося протистояння колишніх радянських форм з но-

вими, які вийшли з підпілля (цікаво, що це відбувалося і з українською культурою). У нас цей перехід від колоніального і комуністичного до постколоніального і посткомуністичного пройшов безболісно, гладко, без потрясінь. І, з одного боку, дуже добре, що перехід пройшов безкровно, але з іншого – це не дозволило нам одразу засудити попередню епоху, комуністичну й імперську ідеологію.

Якими були особливості перших етапів відновлення єврейського життя у 1980–90-х рр.?

Етап, який розпочався у 1987–88 р. і протривав десь до 1992–93 рр., відзначався великим ентузіазмом. Багато людей, які раніше боялися стверджувати своє єврейство, тепер почали це робити, хоча ще не всі.

Тривало протистояння між радянськими формами життя і підпільними. Цьому періоду також властива повна відсутність професійних єврейських структур, але ентузіазму було дуже багато. Основні міжнародні єврейські організації суттєво допомагали нам, але самі ще не працювали на території Радянського Союзу, ще не розгорнули свої інфраструктури – лише співпрацювали зі структурами, які виникли на цьому просторі.

У новій єврейській громаді тривали дискусії про те, яким повинно бути життя, чи слід емігрувати, чи краще залишатися тут. Чи, вивчаючи їдиш-культуру або іврит-культуру, слід обмежуватися тільки етнічними елементами, чи краще брати всі особливості життя громад, які були тут перед війною? Ми почали з того, що взяли архівні документи в Чернівцях, подивилися, яка була громада перед війною: якими питаннями переймалася, яку мала структуру. Релігійний чинник на першому етапі ще не відігравав значної ролі, хоча зараз він стає, за рахунок інших обставин, важливішим.

Другий період припадає на 1992–97 рр.: єврейські громади почали створювати інститути для підготовки професіоналів. Можна сказати, вони обрали передвоєнну модель життя громади, але не залишили її в суто фольклорній площині. Вони почали готувати перших учителів, соціальних працівників, учених, тобто намагалися заповнити вакуум, який постав після розвалу Радянського Союзу. Ми порівнювали своє становище з єврейським життям в інших

країнах і зауважували, чого саме нам бракує. Ми хотіли, щоб і у нас були дитячі садки, недільні і денні школи, соціальні структури, які допомагають людям похилого віку, бо державну соціальну інфраструктуру досі не відновлено. В новому житті також поставали питання архівів, бібліотек, синагог, кладовищ, реституції єврейської власності. Тоді ж почала трохи сповільнюватись еміграція, котра визначала життя у 1990–1991 рр.: у 1993-1997 рр. вона закріпилася на середній позначці, десь по 20 тисяч за рік. Це також багато, але в попередні роки кількість емігрантів доходила до 40–80 тисяч.

Міжнародні інституції почали вибудовувати свою інфраструктуру, тобто перейшли від допомоги чинним єврейським організаціям до прямої роботи з населенням. Цей чинник не є однозначно позитивним, оскільки він засвідчує, що громада була ще слабенька, і певні порожнини могли заповнити лише міжнародні структури на кшталт Сохнуту чи Джойнту. Єврейському населенню, звісно, надали більше послуг, але це почало перешкоджати розвитку самої громади. До 1996 р. єврейська громада майже не мала власних коштів. Практикований у цілому світі фандрейзінг, коли громада сама збирає кошти на свої потреби (освіту, соціальний захист, дослідження тощо), тоді майже не працював, натомість були міжнародні гроші.

У 1996–1997 рр. почався третій період: місцеві бізнесмени почали фінансово впливати на єврейське життя, давати гроші. Було нелегко їх схилити до цього, та й досі далеко не всі погодилися, але перші кроки було зроблено. Великі бізнесмени почали брати участь в єврейському житті. Крім міжнародних структур і громадських ентузіастів, серед фінансових чинників з'явився ще й єврейський бізнес. І цей період, думаю, триває дотепер.

Кожен період мав свої непорозуміння й суперечності всередині громади: скажімо, між тими, хто хотів продовжити радянську лінію (таких стає дедалі менше), тими, хто хотів покладатися тільки на міжнародні структури, а не на місцеві, та структурами, які прагнули суверенітету.

Як Ви оцінюєте рівень інтеграції єврейської громади у міжнародне єврейське співтовариство?

На першому етапі відбувалося знайомство: всесвітнє єврейство ще не розглядало єврейство України як окрему громаду, лише як

частину євреїв Радянського Союзу. Як казав Елі Візель: «Нарешті заговорили "євреї мовчання", про яких не було чути протягом останніх сімдесяти років». Ми мріяли, що станемо частиною єврейського світу, проте виявилося, що це не так легко. Період знайомства і допомоги не був безхмарний.

У другому періоді ми почали тверезіше сприймати один одного, зрозуміли, що єврейський світ – не такий ідеальний, як ми собі уявляли, а вони зрозуміли, що ми – не такі, як вони думали. Йдеться про різні моделі ідентичності: знайомлячись з нами, західні євреї спочатку й не розуміли, чому ми євреї. Вони ж не знали, що єврейська ідентичність може існувати виключно як реакція на антисемітизм!

Тепер ми інтегровані в усі міжнародні єврейські структури, маємо там своїх представників. Але не треба перебільшувати значення цього представництва.

Кожна організація думає про свій фандрейзінг, збирає гроші на свою діяльність. Другому періоду властиве зростання конкуренції між місцевими та закордонними структурами.

На третьому етапі було досягнуто рівноваги, розмежовано сфери діяльності іноземних і місцевих організацій. На першому етапі коштів не було зовсім, на другому вони тільки починали надходити, на третьому ж вага місцевих грошей зросла і на сьогодні, здається, становить десь 40–50% загального бюджету єврейської громади в Україні. Я мріяв колись, що за 20 років ми дотягнемо до 50%, і тоді наш голос стане краще чутний в єврейському світі. До цього вже недалеко, бо свої кошти стають дедалі сильнішими. Незважаючи на негативні чинники й негативний демографічний баланс, єврейська громада України за короткий час стала серйозною силою. Українські євреї ще не скоординовані, але вже зрозуміло, що вони існуватимуть у світі й надалі.

Ви добре знаєте досвід євреїв у таборах. Українці і євреї часто потрапляли до таборів з антиєврейськими чи антиукраїнськими стереотипами. Як вони їх долали?

Це – дуже непросте питання, бо стереотипи, які складалися протягом сторіч, глибоко закорінені в більшості людей. Треба бути неординарною постаттю, щоб переступити в собі через ці бар’єри. Щоб зрозуміти, як це було тяжко, треба розуміти ґенезу пробле-

ми. Візьмімо післявоєнну історію тієї ж Західної України, оскільки український дисидентський рух ішов саме звідти, попри те, що, скажімо, Чорновіл, Стус і Дзюба були східняками. Що ж таке Західна Україна у контексті українсько-єврейських стосунків? І в Директорії, і серед українських січових стрільців, і навіть в УПА були євреї, оскільки вони, живучи в українському середовищі, не могли абстрагуватися від української проблематики. Це засвідчують усі періоди визвольної боротьби українців проти імперії. Проте не можна замовчати того, що під час Голокосту до 95–98% євреїв Івано-Франківської, Львівської, Рівненської, Волинської областей було знищено вже у перші місяці війни. Винищено було саме тих євреїв, які мали сентимент до українського життя, жили серед українців у східноєвропейських умовах.

Не сприяла порозумінню й попередня, довоєнна історія, а після війни на терени Західної України приїхали вже радянські євреї, яких комуністичний імперський режим спрямував на певні посади. Це не могло посприяти порозумінню, бо євреї справді були в багатьох органах радянської влади. Потім, уже за кілька років, почалися чистки, – скажімо, коли в 1948 р. було розпочато боротьбу з космополітизмом. Але наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. підпільний український визвольний рух ще не вважав євреїв можливими союзниками в боротьбі проти імперії. Це змінилося тільки в 1960-ті рр., коли в табори потрапили українці, вірмени, литовці і євреї, які боролися за національне відродження, відновлення релігійності або вільну еміграцію на історичну батьківщину. Тоді в підпіллі, по таборах почався новий етап порозуміння. Він постав не на порожньому місці, бо й перед тим, у дореволюційні часи існували певні форми співпраці в різних визвольних рухах. Але й негативного досвіду було багато – і в українців проти євреїв, і в євреїв проти українців. Я не хочу рахувати, скільки українців було в РС, а скільки євреїв – у НКВД, бо це – спекуляція, а не наука. Просто скажу, що не можна абстрагуватися від цих сторінок: їх треба разом подолати.

Процес подолання почався у 1960-ті рр., коли євреї й українці зустрілись у таборах, і тривав у 1970-ті. Розповім такий епізод: десь у 1971 р. мордовськими політичними таборами, де з 1960-х рр. сиділи українці, прокотилася чутка, що везуть групу євреїв, яка хотіла захопити літак і вилетіти в Ізраїль. Українці між собою жар-

тували, що це неможливо, бо євреї недостатньо хоробрі. Аж приходить до таборів ця група: у тюрмі самі собі пошили кіпи. Одразу почали справді обстоювати національні інтереси, також – проти радянської влади, були здатні на героїчні вчинки. З іншого боку, євреї побачили в українцях, проти яких мали сильне упередження, товаришів, які потім їм допомагали виживати в таборах, разом боролися з адміністрацією, проводили спільні голодування тощо. Євреї бо вважали, що українці їх били за Богдана Хмельницького, за Гонти, під час громадянської війни, у 1941 р. були в РС: мало хто знав тоді, що були сотні й тисячі людей, які рятували євреїв. Радянська історіографія й пропаганда цілеспрямовано працювали на розділення народів: на це витрачали великі кошти, писали багато книжок, були програми телебачення. Пам'ятаю я ті передачі: наприклад, про суд у Чернівцях у 1967 р. над бандитами, які в 1941 р. в якомусь селі вбили євреїв. Їх називали націоналістами, що мене тоді дивувало. В них нічого національного не було – ні в поведінці, ні у гаслах; ішлося не про організацію, а про банду, яка скористалася безвладдям для того, щоб грабувати та вбивати. Загалом, радянська пропаганда ефективно нарощувала бар'єри між націями, і знадобиться багато часу, щоб їх подолати.

Масова свідомість міняється не так швидко. Знадобився розпад Імперії та крах комуністичної ідеології, щоби вдалося сягнути якоїсь рівноваги. Не можу сказати, що ці бар'єри вже зруйновано, але спільна підпільна боротьба доклалася до їхнього подолання. Якби не було спільної боротьби, думаю, ситуація в Україні була б гіршою: на Кавказі, в Молдові, Придністров'ї, Середній Азії, де такої співпраці не було, відбуваються міжнаціональні конфлікти, натомість в Балтії й Україні, де співпраця була, протистояння зведене до мінімуму!

Ви могли б розказати про Ваш особистий досвід дисидентства?

Мій досвід дуже позитивний. Я був членом Української Гельсінської групи, працював з українцями, моїм основним завданням у 1970-ті рр. була допомога політв'язням і членам їхніх родин. Я їх розшукував, оприлюднював факти про те, як радянська влада використовувала проти політичних в'язнів психіатрію. Серед моїх підопічних були здебільшого українці, бо я найінтенсивніше пра-

цював над Дніпропетровською спецлікарнею, куди запроторили багатьох українців-дисидентів.

У судах над членами Української Гельсінської групи в 1977–78 рр. я був єдиним євреєм серед українців. З Горинем і Чорноволом я знався ще з 1970-х рр., вони на мене дуже вплинули – особливо Михайло Горинь. Тоді мене цікавили загальнолюдські, загальнодемократичні питання, а національні – менше, хоча я й виріс у єврейському середовищі; за ідентичністю я завжди був євреєм, але вона була для мене позбавлена релігійного чинника. Саме Горинь звернув мою увагу на те, що демократичне – це добре, але дуже важливе, перш за все, і власне, національне. І в тому, що після розпаду радянської імперії я почав займатися своїми національними справами, є досить великий вплив саме діячів українського національного руху. Я їм дуже вдячний за це.

Михайло Хейфец у книжці «Українські силуети» також наголошує, що багато євреїв, потрапивши до табору внаслідок відстоювання демократичних прав людини, зрозуміли важливість національного чинника саме завдяки українцям...

Євреї раніше з такими людьми не зустрічалися, а в таборах від цього не було куди дітися. Обидві сторони відмовлялися від стереотипів, що триває й досі. Тепер я не бачу серйозних чинників для розбрату між євреями й українцями. А те, що Україна намагається обрати європейський вектор, також свідчить про перемогу демократичних, цивілізованих сил; а отже, ксенофобія й антисемітизм вже не відродяться. Вони, звичайно, не подолані остаточно, але не повинні бути в центрі життя.

Чим подібні і чим різняться моделі російського й українського антисемітизму?

Це дуже цікава тема, бо в Україні ми зіткнулися зі специфічними формами антисемітизму, яким, можливо, нема аналогів. Зробімо історичний відступ. За радянських часів, коли панувала одна політика партії, ми щоденно стикалися з різними формами державного, адміністративного і побутового антисемітизму. Держава маніпулювала цією темою, щоб будувати імперську політику – відомо бо, що тоталітарна комуністична імперія трималася на ворогах: зовнішньому – американському імперіалізмі, і внутріш-

ньому – «ворогах народу»: сіоністах або буржуазних націоналістах. Тоталітарна імперія таким чином відволікає увагу громадян від негараздів в економічному й соціальному житті. Ми звикли до таких форм антисемітизму, більш-менш пристосувалися до них. Треба сказати, що не по всій території Радянського Союзу однаково ретельно виконували ці інструкції: наприклад, Україна була плацдармом для випробування різних методик боротьби з українськими націоналістами й сіоністами, а десь у Сибіру впливу цих інструкцій майже не відчували. То я знаю з власного досвіду: я виріс на Західній Україні, в Чернівцях, і з 28 учнів мого класу 24 були євреї. Жоден з моїх однокласників не вступав у вищий навчальний заклад удома, в Україні, – всі виїжджали десь за Волгу, на Урал, у Сибір. За радянських часів вважалося, що Україна – найбільш антисемітська країна, де майже неможливо реалізуватися. Я думаю, багатьох до еміграції в ті роки спонукав адміністративний, державний і побутовий антисемітизм.

Як змінилася ситуація після набуття Україною незалежності?

Коли трансформувалося все суспільство, змінилися й форми ксенофобії та антисемітизму. Треба зазначити, що націонал-демократичні сили України все ж намагалися чимось зарадити і в радянські часи: згадаймо виступ Івана Дзюби в Бабиному Яру в 1964-му р., діяльність Віктора Некрасова тощо. Співпраця у підпіллі українських, єврейських, литовських, вірменських, кримсько-татарських дисидентів була не дуже поширена, зате щільна і довгострокова: у таборах разом сиділи, допомагали один одному, родинам, коли були на свободі тощо. Це заклало підвалини майбутнього розвитку єврейсько-українських стосунків. Не можу сказати, що велика тема українсько-єврейських стосунків вичерпується проблемою антисемітизму, просто та більше кидається у вічі.

Ми співпрацювали з Народним рухом України з першого ж дня його планування, я створював усередині руху Раду національностей, яку пізніше очолив Олександр Бураковський. Потім, коли рух перестав бути всенародним, а став політичною партією, ми трошки розійшлися, проте досі зберігаємо добрі стосунки.

Десь у 1989 р., коли агонізувала радянська влада, Україною прокотилися чутки, що можливі єврейські погроми, – влада, мабуть,

сама їх і поширювала. У відповідь ми з українськими націонал-демократами робили спільні заяви-протести, щоб усі побачили: найбільш національно-орієнтована демократична сила і єврейські організації співпрацюють, щоб спростувати чутки, розповсюджувані КДБ.

Україна ще до набуття незалежності обрала модель свого майбутнього: можливо, не всі українці те усвідомлювали, але це була модель європейська, демократична, без зайвої манії величі. Україна – християнська країна, а християнство так чи інакше пов'язане з антисемітизмом. Антисемітизм – культурний код християнської західної цивілізації, але десь він акцентується, а десь, навпаки, відходить на маргінеси суспільства. Відразу після набуття незалежності ми побачили, що зникла державна й адміністративна складова антисемітизму, тобто Україна як держава перестала ним маніпулювати.

В перші роки незалежності ми не бачили жодних системних проявів антисемітизму. Перші прояви з'явилися десь у 1993-му р., коли в деяких засобах масової інформації вийшли антисемітські статті, ще маргінальні й випадкові, та ми почали відстежувати певну тенденцію. Ми досить ретельно підраховували кількість публікацій у понад ста містах України: фіксували ці прояви, намагалися їх аналізувати й систематизувати. З 1990 р. я займаюся таким обрахунком не тільки в Україні, а й на теренах колишнього Радянського Союзу. Фіксуємо не тільки антисемітські прояви, а й позитивні публікації про євреїв, Ізраїль, українсько-єврейські стосунки тощо. Виявилося, такого порівняння досі ніхто не робив: завжди зосереджувалися лише на антисемітських публікаціях, а позитивні ніхто не рахує. Ми ж підраховували й ті, й інші, щоб показати динаміку співвідношення. Вийшли на яв цікаві результати: на рік у 90-ті рр. фіксували близько 100–150 антисемітських публікацій, а позитивних чи нейтральних – 700–800. Цікаво, що газети, які багато хто сприймав як антисемітську силу, – «Незборима нація», «Державна самостійність України», УНА-УНСО – десь 5–6 газет – публікували такі матеріали рідко, несистематично й не акцентували на цьому увагу, на відміну від, скажімо, газет «Вечірній Київ» і «За вільну Україну», які на цьому спеціалізувалися. Кількість публікацій сягнула піку в 1999 р – приблизно 250. Треба зазначити, що під час виборів – у Верховну Раду, мерів, президента – кількість таких

публікацій завжди зростає. Цікаво, що антисемітська пропаганда не приводила до результату в разі, коли кандидати у мери міста або в депутати по мажоритарних округах були євреями.

Після 1999 р. кількість антисемітських публікацій почала спадати. Вибори минули, і газети зіткнулися з матеріальними проблемами: в них було не так багато читачів, а ті спонсори, які ще в 1990-х рр. знаходилися, наприклад, у радикальній частині української діаспори, перестали давати кошти, бо не побачили їхнього ефективного використання. Вже у 2001 р. було лише 160 публікацій. І, навпаки, найбільша національна академія – Києво-Могилянська – створила департамент юдаїки, наукову структуру.

Дуже важливо розуміти, що держава ніяк не стимулює антисемітизм, навпаки, відмежовується від нього, але їй не стане сил, щоб поставити все на своє місце. Я взагалі вважаю, що побороти антисемітизм неможливо, але єврейська громада разом з демократичними силами може виштовхнути його на периферію громадського життя. Антисемітизм – серйозна проблема, але не думаю, що дуже небезпечна: навряд чи вона може створити непередбачені обставини в Україні. Українці – досить помірковані люди, які не реагують на провокації, та все ж час від часу трапляються певні інциденти. Ми фіксуємо зараз 15–20 інцидентів на рік, пов'язаних з насильством чи вандалізмом. Громадянське суспільство і держава повинні з цим якось боротися, але вони для цього роблять недостатньо. Втім, треба підкреслити, що держава наша всього робить недостатньо: нема такої галузі, де громадяни були б нею повністю задоволені.

Що ж до порівняння з російською ситуацією, то, чим більше минає часу, тим менше я бачу подібностей. Є певні побутові риси, спільні для всіх християнських країн, де не дуже культурна частина населення оперує антисемітськими лозунгами. Але навіть тут проступають відмінності: українці – побутові антисеміти знають, хто такі євреї, бо вони, їхні діди, батьки завжди жили поруч з євреями. Вони можуть не любити євреїв через певні міфологеми, але ті все одно для них реальні, знайомі, нічого ірраціонального, трансцендентного, диявольського в них нема. На Західній Україні, скажімо, багато селян розмовляли їдишем, бо інакше не могли торгувати з євреями. В Росії ж інакше: Росія не знає євреїв, і тому їх демонізує. Це – дуже серйозна відмінність. Росія дає таку могутню хвилю

антисемітизму, якого ми в Україні навіть близько не бачимо. Там навіть до парламенту проходили партії, які несли антисемітську ідеологію, а в Україні такого немає. Росія як постімперська країна продовжує маніпулювати антисемітизмом, а в Україні ніхто при владі цим не займається. Жодне серйозне явище в Росії неможливе без участі влади, бо вона вертикально інтегрована – і дай Б-г, щоб у нас такого не було.

Іще в Росії в антисемітській пропаганді задіяні церковні сили. У багатьох церквах Московського патріархату йде така пропаганда, саме там поширюють більшість відповідної літератури. А в Україні Московський патріархат боїться по церквах це розповсюджувати: інколи буває, але не так масово, як у Росії.

Це – досить серйозні відмінності українського і російського антисемітизму. Інша річ, що російський антисемітизм контролює влада. Вона його скеровує туди, де є потреба.

Мені було б цікаво поговорити про діалог, розпочатий дисидентами і продовжений Рухом. Ким були основні учасники цього діалогу – ціле суспільство чи лише певні прошарки? До того ж, для справжнього діалогу потрібне громадянське суспільство. На якому етапі перебуває зараз суспільство українське?

Цікаво, що за кілька місяців після відомого російського «листа 500» МАУП в Україні намагався створити такий же лист, і їм не вдалося. Вони писали, що набрали 100 підписів, але ніхто їх не бачив: це зразу отримало відсіч громадянського суспільства, інтелігенції та влади.

Я б не хотів, щоб серйозні дослідники антисемітизму орієнтувалися на ті публікації МАУПу, бо дуже тяжко відрізнити маніпуляцію від справжніх проявів ксенофобії. Ми повинні дивитися глибше. Наприклад, певні наукові структури вже багато років проводять дослідження змін соціальної дистанції між різними етнічними групами в Україні, і ми бачимо, що за останні 20 років євреї наблизилися до українців. За відповідями на питання штибу «представників яких національностей Ви хотіли б мати сусідами, співробітниками, допустити у родину тощо», євреї після росіян і білорусів – найближчі до українців. Ближчі, ніж поляки, чехи чи навіть американські українці. Це – досить цікавий феномен, який треба аналізувати.

Мабуть, для українців євреї є своїми ще з радянських часів. Не йдеться про те, що вони розуміють євреїв, їхній світ чи культуру: ті просто завжди жили поруч і були часткою їхнього світу.

Можливо, це один із чинників, хоча, наприклад, роми також завжди жили серед українців, а саме до них за шкалою Богардуса – найнегативніше ставлення. Думаю, на близькість євреїв вплинула низка різних чинників. По-перше, євреї тепер не втілюють владу, яка могла б викликати спротив. По-друге, українці обрали європейську модель майбутнього, яка не передбачає демонізації як стрижня суспільного життя. По-третє, сьогодні в Україні позитивно ставляться до Ізраїлю: у багатьох людей там є друзі, вони їздять, дивляться, що це за країна. Для України Ізраїль – майже приклад: створена у XX ст. держава, яка стала демократичною, захистила свій суверенітет, створила боєздатну армію та ефективну економіку. Кількість євреїв серед мерів і парламентарів краще свідчить про українсько-єврейські стосунки, ніж антисемітські публікації. Це – щось реальне, а не штучне, нав'язане.

Стосовно майбутньої моделі стосунків, то я змушений Вас трохи розчарувати. В Україні після війни було понад мільйон євреїв, а залишилося близько ста тисяч. Вони перестали бути вагомим суспільним та електоральним чинником. Я не можу сказати, що триває постійний діалог між євреями і українцями: є певна співпраця, щоденні контакти. За потреби, створюємо певні структури, збираємо круглі столи. Науковці повинні домовитися про спільний погляд на історію, який суспільство отримає в підручниках, книжках тощо.

Більша потреба, наприклад, у діалозі з кримськими татарами. Я думаю, що українці, особливо на півдні, розуміють проблеми кримських татар. Іще актуальніша проблема з ромами.

Та я все ж думаю, що сьогодні суспільство розділене не за етнічним критерієм. Сьогодні є велика напруга між Заходом і Сходом України, і вона не етнічна, а, так би мовити, цивілізаційна, бо Західна Україна переважно ідентифікує себе по-європейськи, а Південно-Східна – по-евразійськи. Це настільки різні моделі, що ледь не призвели до розколу України наприкінці 2004 р. Мені здається, що потреба в такому діалозі набагато більша, ніж те, про що ми говорили перед цим. Я вже кілька років намагаюся звертати на

це увагу, навіть під час Помаранчевої революції казав: ми не замислюємося над тим, що на ідентифікаційних моделях базується й цивілізаційна модель. У Європі – одна модель, в Євразії – інша. Ставлення до землі, на якій живе людина, до релігії, до держави, до армії, до праці – різне. Так склалося історично й географічно, але через цю різницю ми ледве не отримали дві України. Тож треба думати, що з цим робити і як створити інтеграційну модель.

Ми працюємо, наприклад, з різними програмами розвитку міжетнічної й міжконфесійної толерантності. Наприклад, у нас є табір толерантності, де діти сімнадцяти національностей і різних релігій зустрічаються й щодня живуть життям іншого народу. Вони не просто знайомляться, а через це пізнають іншу культуру; одного дня вони греки, іншого – євреї, потім – українці чи росіяни. Це дає можливість зрозуміти і поважати іншого. Я думаю, щось подібне треба робити і з тим іншим розколом: зустрічатися, проводити спільні заходи, знайомитися, намагатися «вдягти одяг» інших людей, зрозуміти їх. Якщо держава, політичні сили і суспільство проведуть цю велику роботу, то, можливо, ми вилікуємо рани, здобуті після випробування революцією. Це протистояння латентне, не проявляється на щодень, але воно – не загоєне; тож, думаю, потреба в такому діалозі нагальніша, ніж в міжетнічному.

Ар'є Вудка

Якщо Ви не проти, почнімо розмову зі, сказати б, «біографічної» частини. Розкажіть, будь ласка, про свої спостереження з часів радянського минулого, про єврейську спадщину тих часів, а також про тодішню Україну.

Почнемо з того, що я народився на Дніпропетровщині в єврейській родині. Мій батько був ткачем із Варшави, мати – місцева єврейка. У ті часи майже всі родини боялися передавати якусь єврейську традицію. Наприклад, тільки коли батько приїхав до Ізраїлю, він упевнився в тому, що вміє читати єврейською мовою: тато відкрив молитовник і просто почав читати єврейською. Це велика таємниця, безумовно, і ми майже нічого через те не знали про свою історію, про свою культуру, про свою релігію. І це все треба було вишукувати і зберігати. Це було покоління, яке внаслідок, мабуть, Шестиденної війни почало дуже посилено шукати своє коріння і знаходити його. Частина тих людей опинилася в таборах…

Так, звісно. І все-таки, чому покоління Ваших батьків боялося говорити й передавати Вам те важливе знання, що пов'язане з єврейською спадщиною? Як на практиці виглядала антиєврейська політика СРСР?

Тому що був тоталітарний режим. Це зрозуміло. Але, мабуть, це була якась «спадщина» ще з минулих часів, бо і в середньовіччі, і раніше були переслідування, були різні легенди про євреїв, були всілякі історії про те, буцімто євреї п'ють кров і т. ін. – можливо, це залишилося у підсвідомості… Тому, коли радянська влада хотіла нівелювати всі нації, зробити новий совєтський народ, то єврейський народ вона нівелювала більше, ніж решту. Іншим дозволялися якісь зовнішні прикмети національної культури, тоді як для нас будь-яка національна культура вважалася забороненою. Ледь-ледь давалися якісь права на їдиш, однак це суто формально; взагалі йшлося про поступове знищення цієї спільноти – як духо-

вне, так і фізичне. Це почалося з того, що вже в 1917 році було заборонено єврейські мови. Було створено єврейську секцію комуністичної партії, головним завданням якої було нищення всього єврейського. І почали вони з того, що нищили єврейську культуру як реакційну, а разом з тим – протиставляти їй культуру на їдиші, мові, яку вони нібито «плекають». Однак щойно вони знищили традиційну єврейську (івритську) культуру, як почали нищити також і їдиш. Закрили всі школи; в мої часи не було жодної школи, не вивчалася жодна єврейська мова – ні іврит, ні їдиш. І моє покоління було абсолютно відірване від свого коріння. Єврейську історію було заборонено, про неї ніде нічого не можна було прочитати – була нібито нація без історії, без культури, без традиції, і в той самий час у будь-яких документах завжди писали, що ти єврей. А що це таке – було невідомо. Це загалом вплинуло на те, як ми зростали.

А як Ви самі? Що для вас тоді значило слово «єврей»?

Це означало, що ти «інший». Чому інший – не знаю. Ти інший, і край. І більшість «інших» ставиться до тебе ворожо тільки через те, що ти такий, який вродився.

Як я розумію, в документах Ваших батьків також була вписана національність «єврей»?

Так, так.

Розкажіть, яким був підхід Ваших батьків до системи Радянського Союзу, і відтак – як і чому атмосфера і настрої у Вашому домі призвели до дисидентства?

У моїй родині не було жодного члена компартії. Хоча батько ще в Польщі якось там фантазував бути міністром, вважав, що це щось таке, що дає всі права й рівність у стосунках, але це, зрозуміла річ, було ілюзією. Проте він ніколи не був членом компартії ні там, ні тут. Але батьки намагалися виховувати дітей в офіційному дусі. Я не можу сказати, чому це робили – через таке ставлення, а чи через страх. Важко сказати. Але коли людина починає формувати себе, починає шукати своє коріння, починає шукати взагалі якісь ідеологічні підвалини своєї особистості, то, зрозуміло, зупинитися на тому комуністичному неможливо. Це примітивно, не-

долуго тощо. Почалися ці пошуки в національному й у загально ідеологічному.

Розкажіть, будь ласка, про свій особистий досвід більше. Що було поштовхом до свідомого переходу в дисиденти? Література, переклади, середовище?

У той час серед молодого покоління з'явилося щось на зразок «моди» на те, щоб шукати якусь альтернативу, адже не можна було задовольнитися тим, що було. Це було заборонено і тим самим – цікаво. Тобто прагнення шукати щось за межами тієї «правди», що нам давали, було величезне. Тож ми слухали голоси з радіо й інші голоси, був самвидав і єврейський, і загальний, були пошуки, були якісь гуртки людей, які шукали щось інше. У той час ми почали вивчати гебрейську мову (іврит).

Ви жили постійно у Дніпропетровську?

На Дніпропетровщині. Я народився не в самому Дніпропетровську, а в одному з міст Дніпропетровщини. А потім я вступив до інституту й навчався в Росії, і вже там запізнався зі студентськими гуртками, почалися ці пошуки – ідеологічні й національні, а відтак – відомі події в Чехословаччині, Празька весна… Це все формувало наше ставлення до системи.

А потім вас заарештували?

Так, у 69-му. За самвидав і студентські гуртки. За обмін своїми думками.

Ви були дуже молодим, як я собі пригадую, одним із наймолодших у тих таборах.

Коли мене заарештували, я мав 21 рік.

Тобто Ви тоді були студентом.

Так.

А яка була головна причина арешту, та, що її записали в паперах?

Було і вороже ставлення до режиму, і націоналізм, і бажання виїхати до Ізраїлю.

Ви сказали, що почали вивчати гебрейську мову. Як це тоді було можливо?

Особливим чином у підпіллі. З Ізраїлю через іноземних туристів, котрі привозили різні підручники єврейської мови, давали їх місцевим, і так ті книжки потрапляли й до нас.

Якщо я правильно зрозуміла, для Вас найважливішим у цьому всьому було національне питання.

І національне питання, і проблема з офіційною ідеологією. Але є ще одна річ, дуже важлива. Це той щасливий випадок, коли я вперше побачив переклад Тори, випадково знайшовши його в підпіллі. Я зрозумів, що Бог є і що це було написано людиною. І, по-моєму, описує не тільки те, що було, а й те, що є сьогодні зі мною, з моїм народом, те, що буде після того. І я бачив, що ця книга справді пророчить, справді розповідає, що трапилося й навіщо. І такі речі не траплялися ніколи з жодним народом. Не могло такого бути, щоби хтось міг це вигадати. Це правдива історія, це було величезне враження, це був направду переворот.

Розумію. Це так, наче новий напрям почався у Вашому житті.

Так. Спочатку такий напрям почався тільки на рівні розуміння, але поступово й на рівні способу життя. Скажімо, ми запалювали свічки в суботу, але ще не знали, як це робити. Ми не знали, як це виконувати, адже цього не було, це було заборонено. Було неймовірно страшно, особливо тому поколінню, яке пережило Сталіна. Це покоління наших батьків і дідів. Я пам'ятаю, що крім гебрейської мови, я почав трохи вивчати їдиш. І оті «трохи»… Одного разу на вулиці я раптом звернувся до одного знайомого їдишем. Думаю, він був не просто здивований; його очі виражали справжній жах, просто жах...

А ще хотіла я Вас запитати про ті місця, скажімо, де ви народилися, де і як були до часу, коли виїхали на студії до Росії? І було б добре, якби Ви мені пояснили, як тоді виглядало українське питання? Чи вивчали Ви українську мову? Наскільки сильне було українське питання в цій частині етнічної України, де так потужно вкорінився радянський ре-

жим? Наскільки Ви це свідомо переживали, бачили, мали свої оцінки?

Коли ми міркували на тему національного питання, взагалі про наші прагнення, про відродження, ми розуміли, що і в українців, певно, є такі ж прагнення, однак той район, де я мешкав, був дуже зрусифікований…

Так є й надалі?

Так. Сьогодні користуємося своєю незалежністю, але у Дніпропетровську почути українську мову важкувато.

Ви тоді вивчали українську мову?

У школі українська мова була другою, тобто всі вивчали російську. Та був урок української мови й літератури, і я його відвідував.

Тобто Ви знаєте українську ще зі школи?

Так. Зрозуміло, це якось удосконалилося в концтаборах, бо там сиділи люди...

Розумію.

Зрозуміле в цій сфері.

Тоді, думаю, ця «табірна» частина може бути головною для нашої розмови. Я би, скажімо, хотіла почути, як узагалі виглядала зустріч у таборах дисидентів українських і єврейських. Мені розповідали, що для частини дисидентів як із українського, так і з єврейського боків ця зустріч спершу була складною й важкою, оскільки обоє приходили до таборів із деякими стереотипами: українці щодо євреїв, євреї щодо українцівмусили перейти в собі якусь таку «внутрішню дорогу». Як це було у Вас?

Я відкрив для себе Україну в концтаборах. Перше, що мене вразило в концтаборах, – це те, що я чув там з усіх боків українську мову. Там узагалі майже не було російської. Люди розмовляли різними мовами, але близько половини – українською. Російська мова була в меншості, абсолютній меншості, і кількість політв'язнів-українців – близько половини – направду вражає. Це абсолютно

непропорційно до кількості українців у Совєтському Союзі. І це перше було відкриття. А друге – коли вони зверталися до нас і питали, хто ми, що ми і т. ін., ми казали, що ми євреї; а вони: «Яка ваша ціль, що ви хочете?» – «Хочемо репатріації до Ізраїлю, хочемо розвивати свою культуру, хочемо бути у своїй державі». «Но, то ви ж наші люди», – у нас із ними були спільні цілі, спільна мета. Тобто в основі тієї ворожнечі, про яку ви питаєте, було те, що євреї були поставлені весь час на Україні між якоюсь іноземною владою й місцевим населенням, яке було під цією іноземною владою – як у Польщі, так потім і в Росії тощо. І це становище призводило до ворожнечі. І сама орієнтація, вимушена орієнтація євреїв на ту владу, яка була в той час (адже євреї як майже придушена меншість більше не мали на що чи на кого орієнтуватися!), доводила до того, що місцеве населення було вороже налаштоване. Але коли свідомі українці зіткнулися з євреями, які не орієнтувалися на іноземну владу, які хотіли самі від неї відокремитися й побудувати свою державу, свою культуру тощо, то вони побачили в нас своїх союзників. Це було друге відкриття, дуже велике. Коли ми ставимо свої цілі, наголошуємо на своїх цілях, окремих від цілей іноземної влади в Україні, то ми опиняємося з того самого боку барикад, що й українські дисиденти. Взагалі, українці себе відчували і в еміграції, і в таборах як якась така центральна сила, що протистоїть московській навалі.

Це ваш погляд.

Це, мабуть, подобалося.

А вам подобалося?

Так. Чесно кажучи, з найбільшим задоволенням я читав у таборах Адама Міцкевича.

Справді? А чому?

Це було настільки актуальне для нас...

З-поміж в'язнів і з єврейського, і з українського боків були чудові люди. Я не кажу, що всі, але багато таких людей. Непересічні як для української культури, так і для історії. Їх не

можна забути. Тож мені цікаві насамперед ваші спогади про людей.

Для мене період концтаборів був періодом формування особистості, і без цього періоду я не знаю навіть, ким би я взагалі був, що б із мене вийшло. Це ставило всі крапки над «і». По-перше, там кожен показував своє справжнє обличчя. Там не було ніяких жартів, ніяких цькувань, можна було побачити, що воно є насправді. Із другого боку, було формування, бо там ти міг отримати те, чого не міг отримати у великій зоні. Ідеться про спілкування з людьми інших кольорів. У великих зонах цього не було або ж не було таких людей, оскільки вони були в підпіллі. Там же говорили всі відверто. Кожен міг виявити себе, середовище, висловлювалися різні ідеї, різні погляди, чого не було в офіційному дискурсі. Зрозуміло, були дуже яскраві особистості – з ними було дуже приємно знайомитися й спілкуватися, наприклад, Євген Сверстюк. Дуже гарна людина, коли з такою людиною спілкуєшся, забуваєш, де ти взагалі перебуваєш. Тобто, коли ти опинявся в якомусь бараку в таборі, більш важливими були не фізичні умови, а людське середовище. Тоді ці всі «умови» були десь там на тлі, щось на зразок декорації. І хоча умови були справді тяжкі, людське спілкування переважило.

Також із лектури собі пригадую, що не раз було так, що влаштовувалися спільні голодування на підтримку когось із єврейських в'язнів або навпаки. Або, наприклад, національне голодування. Це також дуже важливо, адже там узагалі національні питання не мали значення: хто ти є і звідки, головне – підтримати людину чи справу.

Це було не тільки на особистому ґрунті, а й на ґрунті національно-ідеологічному: у нас був спільний ворог, у нас подібна мета, а отже, ми мусимо підтримувати один одного. Ми бачили, як влада намагається сіяти розбрат між людьми різних національностей у таборі, і ми відчували, що всі в тому самому становищі, що в нас той самий ворог. Тому настанова була подолати цей розбрат, що вони сіяли, й діяти разом, помагати один одному. Не тільки в особистому сенсі, а й між спільнотами.

Ну, а як так сталося, що ви запам'ятали ці всі теми й вірші, які ви звідти винесли в пам'яті? І це, як на мене, одна з найбільш колоритних подій, це велика рідкість.

Я сидів три роки за участь у спротиві, і ми були такі дурні, що після цього всього залишилися там ще на три чи чотири місяці. Вони запроторили мене до табору й тримали там окремо до кінця; це ж треба використати, цю в'язницю. Як використати? Зібрати інформацію. Цікава інформація – це добре, але ж я бачив, що там сидять дуже цікаві колеги, особливо українці. Українську мову, на відміну від деяких інших, я розумів. Із Василем Стусом я, на жаль, не зустрічався особисто. Коли мені показали його вірші, стало зрозуміло, про що йдеться, який це рівень. І це все, значить, гине в таборі! Це все вишукують і винищують! Цей факт мене глибоко обурив. Тоді я вирішив це зробити – вивезти вірші Стуса й інших поетів. Я розумів, що вивезти фізично вони не дадуть. А в мене якраз дуже добра пам'ять на вірші – і я це зробив. Як це можливо – це й для мене щось цілком незрозуміле. Але це просто дуже гарний поет, гарна поезія – шкода було, щоб вона там загинула.

А скільки разом їх було?
Мабуть, від двадцяти.

Окрім Стуса, хто ще був?
Сверстюк і ще кілька, здається. Не пам'ятаю тепер прізвища.

Ще мені таке пригадалося. Коли я розмовляла з Євгеном Сверстюком про Вас, то він розповів, що для нього у спілкуванні з Вами було важливо насамперед те, що Ви, як і він, є дуже віруючим. Релігія для Євгена Сверстюка дуже важлива, і він у Вас зустрів людину, так само віруючу. І хоча йдеться про різні релігії, однак через віру й те, що це означає для людини, мовби віднаходиться спільна площина порозуміння.

Цікаво, що до сьогоднішнього дня у Дніпропетровську (бо я нині тимчасово перебуваю тут) у червні мусить бути зустріч між спільнотами єврейськими та однією з християнських спільнот у Дніпропетровську. І мене там запросили презентувати одну книжку. Ця книжка тоді щойно вийшла, тож її не встигли розповсю-

дити. Однак найбільше її розхапують у Дніпропетровську, і саме християнська спільнота. Її члени дуже цікаво розуміють цей текст. Це дивне явище для мене: раптом з'ясовується, що це цікаво не тільки нам.

Це не так дивно, адже християнські релігії багато вивчали, скажімо, з текстів єврейських.

Так, так. Там було зовсім інше тлумачення й зовсім інше розуміння. Тому єврейське розуміння і їм це цікаво. Вони це просто розхапують.

Я думаю, що тут для Євгена Сверстюка більше важить не те, своя це релігія чи чужа, важливим є сам підхід людини до релігії.

Так. Якщо ми визнаємо́ когось не нами й намагаємося підкорити свою волю його волі, то ніколи не визнаємо: «Я сам по собі те, що хочу», – розумієш, що це інший підхід.

Скажіть, чи можна говорити, що в тих таборах, де Ви перебували, всі в'язні з єврейським корінням думали так, як Ви? Тобто їхньою метою був виїзд до Ізраїлю, їм важлива була справа релігії? А чи так, як і в українській спільноті, були різні люди й різні в них були цілі й цінності?

Єврейська спільнота в таборах була сіоністська. Себто були різні погляди. Хтось приймав нашу мету, хтось не приймав, хтось був за, а хтось – проти. Спільним було бажання повернутися на свою землю, побудувати власну державу. А як її будувати, куди йти – це вже було зовсім по-різному.

Тобто була якась частина релігійно неортодоксальних в'язнів.

Більшість була нерелігійною, більшість виховали в Совєтському Союзі. Це виховання давалося взнаки.

А багато євреїв через табори навернулися? Взагалі віднайшло віру й релігію?

Правду кажучи, нерідко таке буває. Не всі відразу, але поступово повернулися.

І Ви після того, як вийшли з табору, відразу виїхали?
Приблизно за півроку.

У якому році Ви виїхали?
У 76-му.

Тобто разом сім років від першого арешту...
Так.

І Ви виїхали до Ізраїлю?
В Ізраїлі спочатку я мешкав у районі Тель-Авіва, великого міста. Але щойно я зміг, одразу переїхав до Самарії.

А Ви з батьками виїхали?
Ні, без батьків. Батьки виїхали пізніше, аж коли «совок» розвалювався. Вони просто боялися. Батько, до речі, хотів виїхати до Польщі з родиною (я ще пам'ятаю, як готував нас до того, що всі поїдемо до Польщі). Можливо, в нього був якийсь план із Польщі вже поїхати до Ізраїлю. Але нам не дали навіть до Польщі поїхати.

А з родини батька хтось пережив війну чи він сам залишився?
Він і ще один брат. Він перейшов кордон уже тоді, коли Польщу було розділено. І він розповідав, що німецький офіцер дозволив йому перейти. Це дуже дивно, але це було.

Решта родини пропала?
Усю родину було знищено, навіть не знаємо, де, як і коли. Нічого не знаю. Я був у Польщі влітку. Вперше в Польщі. І, зрозуміло, мене цікавило все, пов'язане з цією громадою, але найбільше – у Варшаві. У мене був дуже щільний порядок денний, і тому я вийшов якось уночі й пішов через цілу Варшаву шукати ту вулицю, де колись жив батько...

Чи пам'ятаєте, як та вулиця називалася?
Так, то вулиця Заменгофа.

Нинішня Заменгофа. До війни вона, певно, інакше називалася.

Ні, вона була Заменгофа. Батько розповідав, що дуже примітний будинок, адже це був будинок Заменгофа. Там ще така табличка: мовляв, це був центр повстання в ґето й абсолютно все було знищено. Тільки до будинку вулиця якось інакше переходить, тому знайти тамтой будинок неможливо. Ніхто не знає, де він.

Як склалася Ваша доля вже після переїзду до Ізраїлю? А ще розкажіть, як сьогодні в Ізраїлі сприймають Україну, в час, коли вона вже є самостійною державою? З одного боку – Ваш досвід, Ваше життя, а з другого – Ізраїль та Україна вже як держава.

Так, але проблема в тому, як я розумію, що влади обох країн не дуже зацікавлені в тих справах, тільки бажають уникнути якогось скандалу й непорозумінь. Однак якось плекати порозуміння і співпрацю, якийсь культурний обмін – цього я не бачу.

На державному рівні?

Так, на державному рівні я цього не бачу. Не тому, що є якісь проблеми. Просто кожен уряд зайнятий своїми справами, своєю внутрішньою політикою. В Ізраїлі, крім тих українських поетів, яких я переклав єврейською мовою, здається, перекладені тільки «Гайдамаки» Тараса Шевченка. Зі зрозумілих причин. Шкода, що немає міжмовних перекладів, того культурного порозуміння… Ще не прийшов час.

Отже, тут є «поле», яке можна й треба було б у майбутньому «орати й засівати»?..

Треба було б, але... Якщо будувати власну культуру, то й разом із тим шукати порозуміння з іншими культурами. Є культурна криза. В Україні культура кризова. Кожен думає по-своєму. Взагалі, в Ізраїлі я спочатку працював в електронній промисловості, а відтак перейшов на викладання й уже багато років я там викладаю єврейську мову й Біблію, і те ж саме тепер роблю й тут.

Яким Ви бачите після усіх цих років свій досвід України сучасної – як держави? Чим є для Вас Україна?

По-перше, я синтезую досвід української нації до відродження

й після. По-друге, в сенсі відродження єврейського життя в Україні було зроблено великий крок. Українська влада дозволила те, що не дозволяла колишня влада, а це – величезне відродження громад по всій Україні з нічого. У Дніпропетровську є найбільш розвинута громада у всій Україні; там є садок єврейський, де один із моїх дітей тепер навчається, вчить єврейську мову; є єврейська школа й окремо – школа для дівчат; є дуже гарні заклади, де піклуються про сиріт і дітей зі зруйнованих родин; є будинок для літніх людей, які не мають притулку; є синагога, є молитви, є рабин… Це все колись було складно собі навіть уявити.

Ще хотіла більше поговорити про релігійний аспект життя єврейської громади. Скажімо, Йосиф Зісельс не любить слова «відродження», пояснюючи це тим, що тут не було чому відроджуватися, оскільки тут узагалі цього не було. Мовляв, насправді це є відкриття, чи для значної частини людей – створення заново. І все ж можемо говорити про відродження такого духового й релігійного життя єврейської громади в Україні. Як Ви його оцінюєте?

Я дуже глибоко вивчав нашу традицію. Найбільше мене цікавить єврейська біблія – Тора. У мене були різні лекції на ці теми, й поступово почало формуватися якесь особливе сприйняття цих текстів. Чому воно особливе? З одного боку, воно ґрунтується на традиції, що існує споконвіку; але з другого боку, я побачив щось таке, чого бракує. Тобто традиція більше акцентує увагу на якомусь локальному розумінні, традиція міститься в тексті: я зрозумів ці слова, я зрозумів цей вираз… А мені трохи бракувало чогось іншого, загального – і я побачив у біблійних текстах цю загальну картину. Це якась цілість, незважаючи на те, що вона давалася людям протягом тисячі років (від Мойсея до останніх пророків – це близько тисячі років), і тим не менше – це навдивовижу цілісна картина, щось єдине.

Варто сказати кілька слів про Вашу книжку. Як так сталося, що Ви її написали? Хто є її адресатом?

У мене була велика проблема, якою мовою це писати – гебрейською чи російською. Зрозуміло, тепер мені легше писати гебрейською. Ця річ друкувалася трохи в інтернеті, по частинах, і я бачив,

що справжній інтерес це пробуджує саме серед російськомовних читачів. Отож, це було спрямовано на єврейського російськомовного читача, і тут, і в інших країнах. Але несподіванкою для мене було те, що християнська спільнота цікавиться цим не менше, ніж єврейська. Це відкриття для мене було несподіванкою.

Ми з Вами говорили про Євгена Сверстюка. А з ким Ви ще були в таборах?

Був Микола Горбаль. А нещодавно, як були якісь важливі для України події, тут, у Києві, я зустрівся з Грицем Ярчаком. З тих часів пройшло стільки років, однак ми пам'ятаємо один одного і плекаємо добрі почуття.

Певно, в Києві вони частіше зустрічаються, адже це середовище київських дисидентів або ж тих, які є тепер тут. Мабуть, воно є нині найбільш активним...

Так, у Дніпропетровську важко зустріти українське, там середовище трохи інше. За межами своєї громади там майже нема з ким контактувати.

Скажіть, у Дніпропетровську (чи на Дніпропетровщині) велика єврейська громада?

Я вважаю, що є три найбільші громади в Україні – Дніпропетровськ, Київ і Харків. Це дуже важко вирахувати, адже є багато мішаних родин, є такі, що не визнають, хто вони, є також вихрещені, і це окрема проблема. Приміром, щодо Дніпропетровщини називають різні цифри – від 30 до 50 тисяч.

На Вашу думку, можна говорити про щось на зразок регіональної специфіки єврейських громад в Україні? Адже є бодай ці три найбільші громади, про які Ви щойно сказали… Тож чи спостерігаєте Ви якусь суттєву різницю між ними? Чи можна взагалі про якусь регіональну специфіку говорити?

Можна сказати, що у Дніпропетровську громада напрочуд гомогенна. Там є кілька хадеків, нічого іншого нема. В інших центрах, таких як Київ чи Харків, є різні громади, ба навіть різні течії. Скажімо, національно-релігійна течія – те саме тло, з якого ми приїхали з Ізраїлю, із Самарії. Тобто я менше знаю життя в цих

містах, тоді як про Дніпропетровськ знаю куди більше. Іноді це добре, коли існує тільки одна течія – немає конфліктів, а іноді трохи шкода, що громада не збагачується.

Коли йдеться про єврейську громаду, важко не помітити, скільки там інтелігентів. Однак більшість із тих людей, здається, з простого середовища, правильно? Це також питання великою мірою стосується освіти. От, приміром, в Україні поки що немає чогось, що могло би вважатися єдиним українським суспільством; під кожним оглядом бачимо величезну різноманітність, і якось же це мусить перекладатися... Чи можна говорити про різноманітність у контексті єврейської громади в Україні? От, приміром, у Києві є таке середовище, як «Дух і Літера», також є Йосиф Зісельс, який є лідером громади. В українському контексті вони, певно, є найбільш активними. Утім, водночас є й інші середовища... Тобто це цікаво: якою мірою ми можемо говорити про різноманітність, якщо, за Вашими словами, є одна течія?

Звісно, йдеться не тільки про одну течію. Це внутрішні справи громади, але, звичайно, слід говорити і про якийсь відбиток зовнішнього тла, і це зовнішнє тло – різне у Дніпропетровську, в Києві й у Харкові. Харків – це здебільшого наукова інтелігенція, Дніпропетровськ – промислове місто, тож там більше підприємців, тоді як Київ – це взагалі центр України. Ясна річ, це трохи інша специфіка. Я ще не був в Одесі, й мені складно сказати, що там робиться.

Як мені казали, там досить велика єврейська громада.

Так кажуть про Одесу й Донецьк. Мабуть, дається взнаки відбиток місцевих умов, а також – внутрішня політика.

Семен Глузман

Я б хотіла почати з особистого. Ви жили в цікаві часи: що Ви могли би розказати про вашу тотожність, ким ви тоді почувалися?

Я народився в Києві, у родині лікарів. Батько був професором, а мама – лікарем-терапевтом. Мої батьки були типові євреї-комуністи, батько починав кар'єру як комсомольський діяч десь у Житомирській області. Це було дуже важливо для нього, бо новий режим надавав нові можливості. Батько мав наївні надії, що тепер все буде гаразд. Зрозумівши усе десь наприкінці 1920-х рр., він полишив партійно-комсомольську кар'єру і пішов учитися до медичного вузу, хоча деякі його приятелі стали великими партійними вельможами в Києві. Життя було дуже важке. Колишні приятелі казали йому: «Фішель, чому ти такий дурний? Ми маємо коньяк, ми маємо кав'яр, ми маємо все!». В бідній Радянській Україні вони все мали. А він нічого не мав: пухли ноги з голоду, коли ходив на заняття. Потім закінчив інститут і став лікарем. Якось його як партійця взяли до ешелону, супроводжувати висланих українських селян до Сибіру. Він один раз дуже пунктирно мені про це розповів, і потім уже ніколи до цієї теми не повертався: я його розумію – це було дуже важко. Мабуть, вони помирали в дорозі – не знаю. Батько відчував відразу до цієї влади, але лишався комуністом, тому що не можна було вийти з партії.

Я його колись запитав: як ти вижив? Чому тебе не заарештували? Всіх, кого ти називаєш, заарештували, когось розстріляли, хтось вийшов на волю скалічений. Серед твоїх друзів залишився ти один. І він сказав: «Я не знаю, ніхто не може відповісти. Думаю, я порятувався, бо відійшов від них: я ж був лікарем, учився на кафедрі патологічної фізіології в медичному інституті. А коли їх заарештовували й катували, вони називали всіх, кого згадували, але вже забули про мене, і тому я зацілів». Думаю, це близько до правди: може, для пересічної західної людини це й схоже на фантастику, але не для нас.

Батько – член партії! – завжди мав відразу до цієї влади, слухав якісь «голоси» і розповідав мені правду. Наприклад, про Голодомор я дізнався саме від нього, а не від першого президента України Кравчука, який, коли про Голодомор почали говорити, публічно сказав, що він уперше про це чує. Я чув раніше, і не лише про це. Але пам'ятаю, що в часи мого дитинства до всього українського ставилися підозріливо, хоч і мама, і тато народилися в Україні. Вони не казали нічого поганого, але якась підозра лишалася. Я тоді не розумів цього.

Я думаю, це було якось пов'язане з історією перших селянських повстань, оскільки батько як комсомолець брав участь у їхньому придушенні. Він народився в маленькому містечку, а мама – з місцевості Медвен, де було повстання, з дуже бідної родини (батько помер, лишилося четверо дітей, і вони дуже бідували). Мама розповідала, що свято було, коли одне куряче яєчко ділили на всіх дітей… Людина формується під впливом своїх страхів, зовнішніх обставин: свідомість – відображення життя. Я народився у 1946 р.: післявоєнна доба, Голокост був для моїх батьків незагоєною раною. Вони мені розповідали, що і в Берліні, і в Бабиному Яру у Києві, і в інших місцевостях євреїв убивали не тільки німці, а й українці. Наскільки я пам'ятаю, свою іншість я почав відчувати десь з десяти чи одинадцяти років, бо батьки наголошували, що я єврей. Батько розповідав мені про історію антисемітизму. Він був дуже тверезою людиною, казав, що Сталін і Гітлер – це близнюки, між якими немає жодної різниці.

Я не можу сказати, що батьки приятелювали лише з євреями: до нас заходили різні люди, але завжди була така настанова: пам'ятати, що я єврей, і боятися влади. Я виріс на цьому. Батько знав іврит, їдиш, але не намагався навчити мене – не мав змоги і часу. Він дуже багато працював, був доцентом у мединституті, не видатним, але дуже серйозним науковцем. Він був дуже порядною і чесною людиною – і в житті, і в науці. І я дуже добре розумію, що він не намагався зробити мене дисидентом, лише намагався дати мені правду. Мати інколи казала йому: «Що ти робиш! Нащо ти дитині розповідаєш?» – але він продовжував. І я розумів, що я інший, а Радянський Союз – не зовсім моя країна.

Перша моя зустріч з трагедією України відбулася, коли мені було десь тринадцять. Я їхав тролейбусом з Хрещатику додому,

на вулицю Артема. У тролейбусі було небагато людей, аж раптом зайшла незвично вдягнена жінка – у національному одязі. Тоді так убиралися лише на якісь офіційні свята. І вона розмовляла вишуканою українською мовою, яку в Києві рідко вдавалося почути: частіше говорили суржиком. Запитала, як доїхати до якоїсь вулиці… Тоді в тролейбусі почалася агресивна кампанія проти неї тільки за те, що вона – інакша: її крили матом, кричали: така-сяка ти, бандерівка!.. Це було жахливо. І я зрозумів, що в цій країні іноземець – не тільки я, іноземкою є й ця жінка. Я не пам'ятаю деталей – минуло багато років – але то була перша практична зустріч з іще одним етносом, який у радянському житті був чужим.

Пам'ятаю й низку антиукраїнських анекдотів – жахливих, примітивних, низьких анекдотів. Я дуже болюче ставився до того, що їх розповідали дівчата і хлопці, які самі тільки вчора приїхали із «совєтської родіни». Вони так намагалися стати повноцінними громадянами російської імперії… Це відкриття можливості ганебного пристосування до радянської дійсності мене лякало.

Потім, коли вже настала «хрущовська відлига», були й інші відкриття – здебільшого про Сталіна і Солженіцина. Я тоді зустрівся з Віктором Платоновичем Некрасовом і від нього отримав видатну книжку Івана Дзюби, завдяки якій зрозумів, що в цій країні негаразд не тільки з євреями. Я тоді вже був студентом і намагався осмислювати, де я живу і як.

Через Некрасова я познайомився з Іваном Михайловичем Дзюбою. Не можу сказати, що поділяв його погляди – я був, як казали тоді, «общесовєтським демократом» – але я розумів тих людей. Я не знав майже нікого, крім Дзюби і Плюща (який тоді був марксистом, а зараз забув про це і став українським патріотом), але я розумів, що це дуже болісна тема. Я бачив, які книжки видають українською мовою: їх неможливо було читати, тому що всі ці радянські письменники були псевдолітературою. Це робило всю офіційну українську культуру другорядною, третьорядною, четверторядною… Я все це розумів, хоча майже нічого не знав про історію України – нам не викладали цю історію. Мої батьки її знали хіба поверхово і завжди казали, що українська ідея неприйнятна, бо може скінчитися погромами. Але ж вони не були фахівцями, та й у родині ми про таке майже не розмовляли.

Потім, уже у свідомому віці, я зрозумів, що в цій жахливій імперії існує не тільки мій біль, а дуже багато різних – і найближче до мене був біль української культури. Я не намагався розмовляти українською, не вдягався в народні строї – я був такий, як був, але коли я бачив тотальну русифікацію України, то розумів, що це дуже погано не тільки для мене, а й для цієї країни, для людей, які живуть поруч і нічим від мене не відрізняються.

В осередок української культури я вперше потрапив уже незадовго до арешту, десь наприкінці 1971 р. Мене повели слухати сліпого кобзаря: раніше я про таких тільки чув, та ніколи не бачив. Я розумів: це вже рештки, недобитки, а скоро, через кілька десятиріч, не лишиться не тільки їх самих, а й цілої їхньої культури. Мені розповідали про розстріли кобзарів за Сталіна, але, оскільки я читав і думав російською, я їх, звісно, жалів, та підтримати не міг – це не моє. Мене більше хвилювала несправедливість щодо сучасних дисидентів, байдуже, з Москви чи з Києва. Я не був дисидентом, але іншим співчував.

Я жив у Києві, кілька раз виїжджав до інших міст, та ніколи не був на Західній Україні, тому, думаю, перша справді серйозна зустріч з Україною у мене сталася в зоні. У мене була класична дисидентська російська справа в КДБ, одержав сім і три, потрапив до зони. Коли я зустрівся зі старими людьми, які досиджували 25 років, я ще небагато знав про бандерівський рух. Яскравою постаттю був Василь Пірус – дуже красива людина, звичайний бандерівець, який, попри брак університетської освіти, був тоді духовним лідером цього осередку. Потім з'ясувалося, що він приятелював з єврейським письменником Абрамом Каганом, який захворів і помер ще до мого приїзду. Для мене це було незрозуміле перенесення з одного часу в інший: це ж уже наче історія, а я розмовляю з людиною з цієї історії. Така зустріч різних часів можлива була лише в зоні. Саме там для мене відбувся перший фізичний контакт з реальною Україною, з українськими проблемами, з українською правдою і кривдою.

Чи не могли б Ви, беручи до уваги таборовий досвід, розповісти про різноманітність етносів у цьому середовищі?

Я потрапив до політичного табору в 1973 р. Перші місяці, звичайно, тривав шок: я звикав до нових умов, до того, що дива не ста-

неться і всі ми тут надовго. Потім почалися знайомства з людьми. Я не хотів виїжджати зі своєї дурної країни, хоча достатньо про неї знав і відчував ненависть до Брежнєва, до всіх тих недолугих «правителів». Саме це привело мене до табору. В таборі дуже важливим досвідом для мене стала зустріч з людьми, які досиджували 25 років. Я одержав десять і зрозумів, що якщо оці хлопці висиділи, то і я зможу. Я тоді не розумів, що більшість не вижила. Потім треба було розібратися, чому я туди потрапив: чому припинив нормальне громадянське життя й опинився за ґратами? Якихось сумнівів у мене не було, але треба було психологічно закріпитися в цьому новому житті. Аж тут старші чоловіки, коли ми зблизилися, почали розповідати про свої поневіряння, свої історії, історію бандерівського руху – я ж майже нічого не знав! Для мене це було дуже важливе, бо завдяки тому я зрозумів, що вчинив правильно. Так, це моя плата, це нормально, що я тут.

Були й емоційніші контакти. В таборі нас намагалися розпорошувати, щоб ми не об'єднувалися, і якось мене засунули до бараку, де не було нікого із моїх приятелів – ані Ігоря Калинця, ані Валери Марченка... Я опинився там один, і мене запросили до «маленької родини» (вираз зі старих часів, ще сталінських): разом їли і запросили мене, єврейського хлопця, Василь Підрядильський, бандерівець, який мав термін 32 роки, і Євген Пришляк, засуджений на 25 років за те, що він був головою СБ бандерівського округу «Галичина». Для нас таке товариство було прийнятне, бо ми – нормальні люди: я – з вищою освітою, Євген закінчив гімназію, Василь – дуже проста людина, але багата внутрішньо. Але потім Василь мені сказав, що його якось підкликав один старий поліцай і сказав: «Василю, я нічого не розумію. Ти потоваришував із жидом?». Василь підійшов до мене і сказав із посмішкою: «От дістали ми їх!».

Іван Світличний мене призначив таким головним оперативником спротиву КДБ. Я формував структуру й архів табірного самвидаву. До сьогодні не розумію, як я вижив! То були інші стосунки, думаю, ненормальні – в нормальній ситуації люди так не товаришують, тому що кожен обирає собі подібного, а там треба було просто підтримувати один одного. То був дуже важливий вишкіл: по-перше, я зрозумів, що таке українська ідея. Не те, що українці-бандерівці – святі, а решта – дияволи: це було би примітивно. Я зрозумів головне: так, вони воювали з кулеметами, з автоматами,

вони стріляли. І в них стріляли. Але вони завжди були вдома, в Україні, а ті, що стріляли в них, до України прийшли. І це була дуже важлива відповідь. Я прийняв особисте етичне рішення: я з ними. Потім у КДБ мені казали: «Глузман, ви з ними? Ви ж не можете!». Українські патріоти були мені ближчі, ніж естонські чи латвійські, не тому, що ті були погані. Ті двадцятип'ятирічники теж були моїми друзями, але то було чуже, а тут – моє.

Хто такі бандерівці? Прості хлопці, селяни: ті, хто були там за отаманів, до нас не дійшли. Для них дуже важлива була релігія: на свята перевдягалися у пристойніший одяг, який вже в кого в таборі був, і йшли один одного вітати. Байдуже, за що вони сиділи: може, хтось із них був поганий, хтось добрий, але для мене, людини радянської, така поведінка була дуже важлива. Я вперше побачив західноєвропейську культуру поваги до себе: вони були зажди чисті, латали табірні строї, коли щось рвалося, і не тому, що інакше хтось зробив би їм зауваження: для себе! Це – поведінка західної людини, не радянської – я побачив різницю. Ми багато говорили про це з Валерою Марченком – ми близько приятелювали. З Іваном Світличним не про все можна було поговорити, бо він був поважна людина – вчитель, а Валера був таким же учнем, як і я.

Зона дала мені змогу зрозуміти справжню українську літературу, бо зі своєї київської школи я не виніс нічого, крім відрази. Ігор Калинець дав мені Богдана-Ігоря Антонича, Коцюбинського і раннього Тичину. Іван також багато мені розповідав про українську і радянську українську культуру. Він передплачував дуже багато видань з пересічною радянською українською літературою, і майже нічого з того не можна було читати. У нас були теплі, досить відверті стосунки, то я й запитав: «Іване Олексійовичу, я не розумію, нащо ви витрачаєте гроші, які так тяжко заробляє ваша дружина?», і він дуже серйозно мені відповів.

<...>

Мало є людей, які вміють і про це сказати відверто й щиро: ось так було, це – моє життя.

Я не знаю, як би повівся нині, якби мене били чи поставили до стінки. Дурна була ситуація: людина, народжена в Україні, починає краще розуміти країну, яку полишила, допіру в російському

таборі. Для мене дуже важливу роль відіграв Іван Світличний. Він ніколи не був примітивним патріотом: у нього було українське серце, але це був учитель-європеєць. З ним я пройшов дуже важливу школу відвертості і відваги. Він працював наді мною, подаючи особистий приклад.

Для мене дуже багато важила його думка. Скажімо, якось до нього підійшов один хлопець і сказав: «Іване Олексійовичу, давайте забудемо всі київські непорозуміння, ми ж зараз у зоні», – а Іван відсмикнув руку, щоб не подати йому, і кинув дуже зло (я й не бачив ніколи Івана таким): «Ні! Цього не буде, тому що мораль – вона завжди мораль: і в Києві, і в таборі!».

Не любити КДБ – це дуже важливо, але не це складає основу особистості. Хлопці, свідомі українці, вели балачки про те, як краще збудувати нову Україну колись там, через тисячу років… Натомість такі, як Валера Марченко, Калинець чи Іван, ніколи про це не розмовляли: не мали часу, бо вони боролися із системою, писали… А багато людей просто сиділи й чекали, коли термін скінчиться. Треба було б заборонити такі балачки! Пам’ятаю, якось сперечалися, що краще: незалежна комуністична Україна чи демократична, але в Радянському Союзі. Хлопці казали, що краще комуністична, але незалежна, а я розумів: від мене, та й від них нічого не залежить. Хіба ж можна про таке мріяти?

Що Ви можете розповісти про в’язнів єврейського походження?

Коли мене привезли, там було десь сім чи вісім євреїв. Шестеро з них були так звані «самольотчики» – сформовані єврейські патріоти, родини яких уже були в Ізраїлі: вони мріяли про одне – опинитися нарешті у країні мрій; за що й сиділи. Був ще хлопець із Чернівців на прізвище Віндиш, пересічний юнак, що був моряком на якомусь радянському судні у 1967 р. Той корабель стояв десь у Середземному морі під час Шестиденної війни, і Віндиш вирішив перепливти на американський авіаносець, який стояв за кілька кілометрів. Але течія відносила його у відкрите море, тож він злякався, почав кричати... Американці спали, а радянці не спали ніколи: вони його витягли і побачили, що це їхній матрос. Він сказав, що плив визволяти від «чорних полковників» ув’язнених грецьких комуністів! Однак його судили, давши зрозуміти, що йому нічого не

буде, коли зізнається, наче думав доплиівти до Ізраїлю. Йому дали п'ятнадцять років, і в зоні він став стукачем. Іще був жахливий тип із Вінниці – Ізя Шпольнік, дурний, як корок. Він був робітник, завжди дуже брудний: ніколи не мився! Колись був солдатом у Радянській Армії, і є такий прошарок хлопців, у яких залишається велика любов до зброї. Оскільки у Вінниці були ракетні війська, він зустрічався з офіцерами і розпитував їх про ракети – страшенно тим цікавився. А хтось доніс, що той дурник – шпигун! На суді він зізнався, що збирав інформацію, аби здати Мосаду, коли виїде в Ізраїль... Та він про той Ізраїль і не мріяв! Сам себе посадив, і це була страшна людина, антисеміт № 1 у зоні: Ізя Шпольнік був інформантом для всіх. Була ще купка антисемітів – декілька схиблених людей, не знаю, чи вони були політичні, чи кримінальні. Декілька було вбивць, які розстрілювали євреїв під час війни. Ізя був саме той єврей, про якого вони завжди мріяли.

Коли я прийшов у зону, першими до мене звернулися «самольотчики», бо я ж єврей, але за кілька днів вони зрозуміли, що в мене інші зацікавлення. Ще за кілька місяців один із них, дуже порядний і добрий чоловік, зараз живе в Ізраїлі, мені сказав: «Хлопці мої думають, що Глузман – не наша людина».

Чи можна в такому разі говорити, що національний фактор був важливий?

Не такий важливий, як за сталінських часів, коли від цього залежала особиста безпека, але він давав змогу включитися до соціального середовища, а це дуже важливо. Хоча зона, де сидів Сверстюк – тридцять шоста – була більш структурована: росіяни були з росіянами, українці – з українцями. Коли треба було, наприклад, починати голодування, то представник української громади йшов до представника російської громади і казав, що когось несправедливо закрили в карцері і треба відповісти, скажімо, одноденним голодуванням. А російський представник питав: «А жиди будут принимать участие?» «Так, – відповідав українець, – євреї будуть». «Тогда мы – не станем», – казали росіяни. У нас у зоні такого не було. Гординя – погане почуття, але, просидівши два чи три роки, я став одним із неформальних лідерів зони. Одного разу підійшов до тридятидворічного Василя Підгрядецького і спитав: «Пане Василю, тут така обставина, і я думаю, треба чи не треба робити

отак». А він відповів: «Повністю з тобою згоден». І це для мене було так, ніби я став президентом! Я ж розумів, що я – російськомовний киянин, колись зовсім їм чужий; а тепер вони – вдвічі за мене старші – до мене ставляться з такою повагою, розуміють мене настільки, що я можу не вмовляти їх, а тільки радити. Це було для мене дуже важливо.

Ви вивчили українську вже після табору?

Тут ми всі можемо розмовляти українською, але там я більше розмовляв російською: було досить строкате середовище. Я, та й ніхто інший, над цим не замислювався. Не міг же я з естонцями розмовляти естонською?

А з Іваном Світличним?

З Іваном і Валерою Марченком ми спілкувалися російською. Іван розмовляв українською тільки з Ігорем Калинцем. Калинець зі мною розмовляв українською, я відповідав російською: це ж не проблема для нормальних людей! Я й зараз майже не розмовляю українською мовою. Коли я почав давати інтерв'ю в новій країні, то розмовляв українською, а тоді, як побачив, що нова влада зробила...

Був такий декан українського філфаку в Університеті ім. Шевченка – я забув його прізвище – що підставляв хлопців і дівчат: він працював на КДБ і винюхував українські ідеї. Іван розповідав, що навіть декілька самогубств через нього сталося... Зараз він очолює Державний інститут українознавства, і я бачив, як він підходить до людей і дуже агресивно питає: «А чому ви розмовляєте недержавною мовою?» З тих пір я перестав розмовляти українською. Я розумію, що це лише емоції, але...

Можливо, Ви хотіли б іще щось додати до Вашої розповіді про зону?

Я поволі «відповз» від маленької єврейської групи: продовжував з ними приятелювати, але поступово – десь за півроку чи рік – зблизився з українцями, з тим же Валерою. Ми мали однаковий потяг до культури, розмовляли про те ж. І я співчував їм.

Коли я тільки прийшов до зони, у мене стався справжній культурний шок – Василь Пірус мене покликав:

– Зараз підемо до каптьорки, там буде свято.

– Яке свято?

– Сьогодні – День незалежності Ізраїлю. Побачиш.

У каптьорці зібралися представники різних етносів, порядні люди. Я ніби потрапив на іншу планету. Всі вітали самольотчиків, бо вони вважали себе громадянами Ізраїлю. Виступив з привітанням Василь Пірус, лідер української групи, який уже досиджував двадцять п'ять років (залишалося десь півроку – майже нічого). Він сказав дуже важливу для мене річ: «Ми вас вітаємо і сподіваємось, що колись зможемо святкувати незалежність і нашої України». Я дивився на нього з подивом: яка незалежність? Я ще не знав, що до цього доживу, але тоді зрозумів: я таки в політичній в'язниці. За десять хвилин надбігли охоронці:

– Расходитесь! Расходитесь!

– Так, гражданин начальник, мы расходимся уже...

Я розумію, що не треба людині знати того, що знав я. Я вважаю, що вижив і про це нині розмовляю, бо мене сформували ті діди. Діди, які сиділи більше, ніж я на той час прожив. Кілька років тому я – російськомовний єврей – попросив Ольгу Герасим'юк, на той час керівника телеканалу «1+1», поїхати до вже вмираючого діда Василя Пігрaдницького, який відсидів у радянських в'язницях тридцять сім років, і зробити про нього передачу. Наприкінці життя в нього не було грошей. Я розумію, що їм усе життя йшлося про інше, але в цьому трагедія тих, хто дожив до незалежності України: ця Україна не може жити за тими законами, які вони намагалися втілити в життя. Проблема передовсім в увазі. Існує багато людей, які пройшли через Гулаг: прості хлопці з маленьких містечок. Був, скажімо, такий Дмитро з Івано-Франківщини, мав вищу інженерну освіту, а сидів за те, що вони чи то розкидали листівки, чи то повісили український прапор. У зоні він мав змогу спілкуватися з українською інтелектуальною елітою. Вивчив англійську мову, вже почав мріяти про від'їзд. Якось до мене приїхали на побачення батьки, а поруч він мав побачення з дружиною – приїхала така молода тепла сільська тіточка, яка виховує його дітей, має свиню, корову, бо жити ж треба. Вона не знає англійської… Дмитро знайомить мене з нею і зверхньо каже: «ну от, приїхала, нічого не знає – і це моя дружина». Він змінився: я побачив жах в її очах, відчув до нього справжню відразу. Проблема була в тому,

що він потрапив до ненормального для себе середовища. Звісно, нікуди Дмитро не поїде, повернеться до своєї Василини, і все буде, як було, бо ніхто його не запросить до Англії. Це стало трагедією для багатьох хлопців, які потім повернулися, а про них ніхто не знав. Давайте розпитаємо цих хлопців, доки вони ще живі. Кожна доля важлива.

Але ж ми не знаємо їхніх прізвищ...

Знаємо Лук'яненка, Чорновола, мене, Сверстюка – п'ятьох-шістьох. Може, десятьох. Але ж були сотні...

Перейдімо до становища в сучасній Україні від здобуття незалежності. Що б Ви могли розповісти про укаїнсько-єврейські стосунки зараз? На які чинники слід звернути увагу, щоб зрозуміти стереотипи обох сторін, якщо вони досі існують? Наскільки я знаю, Ви не є...

Професійним євреєм?

Та і взагалі не причетні до єврейської громади в Україні. Але вона також неоднорідна, як не є однорідними українці. Як Ви – як людина ззовні – могли б її коротко охарактеризувати? Як Ви ставитеся до єврейської еміграції в сучасній Україні?

По-перше, скажу відверто, що, коли Україна одержала незалежність, я не торжествував, був перестрашений. Звичайно, я тішився, що дочекався розпаду імперії, якої боявся і яку ненавидів, але тепер я боявся незалежної України. Я завжди намагався мислити тверезо і знав, що найбільше тиснули на дисидентів саме українці, хоча дуже просто сказати, що то була «рука Москви»: в Естонії, скажімо, за групу давали рік, а в Україні ні за що ні про що давали сім. Окрім того, не слід забувати про проблему антисемітизму. Я виріс у радянській Україні, де єврейські хлопці й дівчата, які не мали грошей чи блату, закінчивши школу, були змушені їхати до Росії чи Казахстану, щоб вступити до вузу, і майже ніколи не поверталися. Я все це знав, і я боявся, що такою буде моя Україна. Втім, за кілька років я побачив, що це не так – незалежна Україна м'якша, толерантніша. Я не можу зрозуміти, чому, але це справді сталося. Перші виразно антисемітські акції «Пам'яті» відбулися в

Новосибірську, Петербурзі – в культурних столицях Росії постали осередки офіційного антисемітизму. А тут, де за радянської влади панував рясноцвітний антисемітизм, такого не було. Я дедалі сильніше відчував, що моя країна поступово наближається до європейських канонів. Почали з'являтися єврейські дитячі садки, школи, постало багато не дуже професійних, але чарівних театрів, хорів, оркестрів, фестивалів єврейської музики... Як не зовсім радянська людина, я зрозумів, що це – перші паростки нормального європейського суспільства.

Потім деякі євреї, які за радянської влади входили до Антисіоністського фонду, почали формувати перші єврейські організації. Мене шокувало те, що кожна з них намагалася показати, наче саме вона головна і репрезентує всіх євреїв в Україні. Я завжди запитував: чому мене не спитали, чи я хочу, щоб вони мене репрезентували? Мене колись запросили до одного осередку, то я раз прийшов – і більше ніколи не ходив. Дуже не люблю людей, які свою етнічну приналежність перетворюють на професію, вважаю, що це неморально. Мене зненавиділи: кілька тижнів тому мені неофіційно передали, що в одній з ізраїльських спецслужб, яка займається колишніми радянськими євреями, існує список person non grata – і до нього входить моє прізвище.

Я був в Ізраїлі тільки раз, на запрошення приятелів, бо в мене немає грошей на такі подорожі. Це була розкішна поїздка, хоч я й не почувався там удома. Вдома я тут. Але Ізраїль – справді розкішна країна, і я побачив усе, що міг побачити. І мені прикро, що сьогодні я там – persona non grata. Сподіваюся, це не політика Ізраїлю, а якісь приватні спекуляції. Втім, я не хочу виїхати, хоча інколи мені сумно в рідній Україні, бо тут непросте життя і непроста, дуже непроста влада.

Я намагаюся зрозуміти, чому ця країна нічого не може зробити з МАУПом. Куди дивиться влада? Чому ж вона нічого не може зробити з антиукраїнським режимом і акціями? Думаю, це проблема неготовності влади, яка не вміє владарювати. Ситуація з МАУПом – це виразне свідчення непрофесійності українських спецслужб. Усі пошепки кажуть, що ця течія в МАУПі існує на гроші Лівії, та ніхто про це не каже вголос. Що це за країна, в якій іноземний капітал може так вільно існувати й ініціювати антидержавні акції, які дуже дорого коштують іміджу України?

Я думаю, що в Україні, як і в інших країнах, існує антисемітизм, але зараз це – не така проблема, як у Радянському Союзі, бо можна виїхати. Існує достатньо могутнє єврейське лобі в парламенті, про яке не говорять і не пишуть, але воно існує в різних кланах (партіями це не назвеш). Це не дуже приємно мені як єврею: не тому, що вони – євреї, а тому, що вони такі ж нечисті, як і решта кланів. Думаю, проблема антисемітизму зараз менш дражлива, ніж проблема дедалі сильнішого расизму, про який влада також зовсім не думає.

Петро Потічний

Чи не могли б Ви стисло описати українську діаспору в Канаді і США та єврейську діаспору, тобто ваших майбутніх партнерів, щоб читач міг зрозуміти, про кого мова? Передусім охарактеризуймо українську діаспору, бо вона, мабуть, різноманітніша.

Коли я говоритиму про українську діаспору, то мені йтиметься перш за все про людей, які виїхали з України під час Другої світової війни, бо стара українська діаспора тими питаннями, в цілому, вже не займалася. Перед Першою світовою війною українська діаспора в Канаді і США мала досить добрі зв'язки з єврейськими колами, котрі також були, так би мовити, ще повні духу України. Вони ставили українські вистави, створювали свої театри, читали українську пресу… Пізніше, очевидно, Перша світова війна попсувала ці стосунки, які вже ніколи не стали такими сердечними.

Впливало на їхні зв'язки й те, що комуністичні партії Канади і США складалися передовсім з українців і євреїв (у Канаді – ще з фінів): це спонукало їх до співпраці майже до самого розпаду Радянського Союзу. Натомість вони гостро виступали проти націоналістичних організацій (ОУН чи УПА) і дивізії «Галичина», взагалі, були досить вороже налаштовані до цілої хвилі української еміграції, яка прийшла під час Другої світової війни. Втім, пізніше все змінилося, і вони знову почали справляти досить позитивний вплив на розвиток української культури у Радянському Союзі.

Оскільки євреїв під час Другої світової війни винищували так, як українців до того, єврейська діаспора теж була заангажована в те, щоб знайти якийсь спосіб допомогти своїм громадам у Східній Європі, Україні, взагалі – в Радянському Союзі. На жаль, вони намагалися це зробити самостійно, не співпрацюючи з українцями, тож масштабної взаємодії не було. Втім, були спільні зусилля дисидентів у радянських концтаборах тощо.

Яких поглядів на єврейське питання дотримувалася українська діаспора? Чи була усталена думка, чи точилися конфлікти?

Загальної усталеної думки не було, було натомість бажання сягнути порозуміння з євреями, а також із поляками...

Чому це було для Вас так важливо?

Передовсім тому, що завжди виринали якісь неприємні конфліктні ситуації. Варто було підняти, наприклад, питання української незалежності, як зринали побоювання: «щойно українці підносять голову, починаються єврейські погроми або ворожнеча з іншими національностями». Я переконаний, що саме радянська влада намагалася вбити клин поміж цими двома групами. Ми мусили доводити, що Хмельниччина, події часів Першої світової війни і погроми не пов'язані з українською незалежницькою думкою чи українськими визвольними змаганнями. Намагалися пояснити елементарні факти: скажімо, під час Першої світової війни українська політична еліта не заперечувала проти надання євреям національної автономії. Збереженню й розвитку єврейської мови і культури поклала край радянська влада – саме тоді, коли було завдано удару й по відродженню українства. Отже, потрібно було пояснити все це й наголосити, що історія складалася не із самих конфліктів. Наші народи віками жили один біля одного, більшість часу цілком нормально. Те, на чому наголошувала антиукраїнська пропаганда, чинило перешкоди для всіх, хто цікавився відродженням українства в політичному, культурному та історичному сенсі.

Як Ви думаєте, єврейська діаспора керувалася тими ж мотивами? Що було важливе для неї?

Я думаю, мотиви були подібні. Окрім того, вони прагнули на якийсь спосіб унормувати життя єврейських громад у Східній Європі, Україні, в Радянському Союзі. Деякі євреї хотіли виїхати звідти, і з цією новою групою також потрібно було б шукати порозуміння.

Слід визнати: євреї завжди стараються осмислити свою історію. Так повинні чинити всі. Українцям увесь час перешкоджали в розумінні їхньої особистої історії, тож до сьогодні маємо проблеми

з тим, як дивитися на минуле. Це впливає й на те, що існує тепер і що буде в майбутньому.

Мені легко давалися історичні порівняння, оскільки у 1940 р. мій батько був арештований НКВД, а в 1941 р., як почалася радянсько-німецька війна, його розстріляли. Всіх розстріляних в'язнів Перемишльської тюрми поскидали в соляні копальні в Саліні, що неподалік від Самбора і Добромиля.

У 1942 р. я ходив до школи у Львові, мені тоді було 12 років. Стою якось на розі вулиць Льва Сапєги і Городецької, біля костелу св. Ельжбєти, а німці конвоюють групу євреїв, оточену неозброєними єврейськими поліцаями зі стрічками і в поліцейських шапках ще польського зразка. За ними – кілька німаків з рушницями. На розі один з тих євреїв вирвався і кинувся навтьоки. Вони щось йому крикнули, а тоді один із німців його застрелив. Для мене це стало великим шоком, проте найважливішим було те, що я тоді уявив батька. Відтоді я пам'ятаю, що під час нищення людей не має великого значення, якої хто національності. А я ж був член УПА, себто, іншими словами, людина, яка багатьом євреям і українцям одразу видається бандитом… Отже, все це спонукало мене шукати якийсь шлях до порозуміння.

Першим етапом пошуків цього порозуміння в діаспорі можна вважати конференцію, яку ви організували на початку 1960-х рр. у Едмонтоні.

Я намагався сягнути порозуміння ще до того, як, повернувшись наприкінці 1950-х рр. з Кореї, став студентом університету Темпл (Філадельфія), а згодом – Колумбійського університету в Нью-Йорку. Мої погляди поділяли Євген Стахів, Йозеф Ліхтен та інші; вони також влаштовували конференції. Отже, почалося все раніше, прошу в жодному разі не робити з мене ініціатора тих процесів. Пізніше я, як міг, доклався до цієї ініціативи у моєму Макмастерському університеті (Гамільтон) за підтримки Канадського Інституту Українських Студій. Окрім того, я знайшов однодумців з єврейського боку. Скажімо, мій приятель Хауард Естор, що його батько походив з Корця на Волині, зацікавився своїм корінням, хоча сам ніколи в Україні не був. Ми обидва вирішили, що найкраще і найлегше буде піти науковим шляхом, не шукаючи по-

літичних порозумінь, які завжди створюють проблеми. Іншими словами, слід було зібрати фахівців з різних царин і розпочати наукове обговорення проблеми. Тому ми скликали конференцію, а конференція, якщо вона добре зорганізована, дає можливість опублікувати матеріали, що ми і зробили. Іще видали «Дві самотності» – брошурку, де намагалися подати український і єврейський погляди на посталі проблеми.

Напевно, Ви пам'ятаєте, якою була головна проблематика конференції?

Конференція була покликана критично осмислити українсько-єврейські стосунки від найдавніших часів до найбільш модерних: від Київської Русі і Хазарії до сьогодення. Очевидно, не існує спеціалістів, котрі розбиралися б у всіх ділянках, тож довелося шукати вузьких фахівців. Ми мали щастя знайти людей, які могли розглянути розвиток різних аспектів цієї проблеми протягом такого тривалого періоду. Поза сумнівом, і на конференції, і після неї ми зіткнулися з величезними проблемами.

Якими саме?

Конференція була надзвичайно цікавою, хоча були моменти, коли здавалося, що все розлетиться під час розмови. Скажімо, політолог з Колорадського університету Ярослав Білинський дуже гостро критикував деякі спонсоровані чи зняті євреями фільми, присвячені проблемі українсько-єврейських стосунків. Одразу піднялася величезна буря. Ми від самого початку попросили учасників висловлюватися обачніше і спиратися на документальну базу. Врешті, мені довелося трошки скоригувати статті Ярослава Білинського і доктора Арона Вайса.

Між іншим, Арона Вайса і його брата, який пізніше був спікером Кнесету в Ізраїлі, врятувала українська сім'я. Арон говорить польською мовою (він з Дрогобича), проте української досі не вивчив. Востаннє я бачив його років зо два тому, в Києві: він став дещо поміркованішим у поглядах, бо раніше був дуже гостро налаштований проти націоналістів і особливо проти Лебедя, дозволяв собі необґрунтовано писати й говорити про ці речі. Ці проблеми часом виходять на яв і дотепер, проте вже не так гостро.

Що Ви можете розповісти про наступні етапи цього діалогу в діаспорі? Які ще важливі події відбулися між початком 1960-х рр. і, скажімо, першою половиною 1980-х?

Була, наприклад, група у Нью-Йорку, проте другої такої конференції не відбулося, доки не постала незалежна Україна. Наступну українсько-єврейську конференцію проведено в Києві, і я взяв у ній участь; потім були ще в Канаді, в Єрусалимі… Проте ситуація вже не була така гостра, бо почали зав'язуватися практичні стосунки між Україною та Ізраїлем, відбулася величезна еміграція українських євреїв тощо. Цим стосункам посприяли, зокрема, дії Сусленського і його Товариства єврейсько-української співпраці.

Я хотіла б Вас розпитати про ОУН та УПА. Багато єврейських істориків і пересічних євреїв досі вважають, що єврейство на українсько-польських теренах майже повністю винищили саме з українською допомогою. Дуже часто згадують про ідеологію ОУН, деякі акції УПА, брак офіційних заяв, котрі засуджували б Голокост. Якою є Ваша особиста оцінка як учасника тих подій і людини, що працює в архівах і відповідає за *Літопис УПА*?

Треба говорити окремо про ОУН і про УПА – тоді все стає зрозуміліше. Нещодавно я в Едмонтонському університеті розповідав, як діяла УПА і підпілля. Я вважаю величезною помилкою – і політичною, і людською – те, що підпілля і керівництво ОУН ані словом не засудили плани німців ліквідувати євреїв на теренах України. Згадки про нищення євреїв у документах підпілля були завжди такого штибу: «Євреї дали себе вимордувати німцям, ми цього робити не думаємо – помремо зі зброєю в руках, не дамо себе забрати і знищити», та ніхто не сказав, що політика німців щодо євреїв, українців та інших є абсолютно неприпустима і треба її засудити. При цьому українське підпілля не зловтішалося зі знищення євреїв. Цього я в документах ніде не бачив, і як член підпілля мушу сказати, що такої настанови не було. Навпаки, показували, що така доля чекає й на нас, а отже, краще взяти зброю в руки і вдарити по ворогу, незалежно від того, хто він такий. І це неправда, що підпілля помагало німцям нищити євреїв чи саме їх нищило з наближенням чи приходом радянської влади. Є кілька

підпільних інструкцій, які забороняли вбивство євреїв, хоча були думки, що не було б зле якби євреї виїхали з України.

Що ж є правдою? Що дуже багато євреїв з різних причин долучилися до радянських партизан. Зрештою це зрозуміле, бо в перемозі над німцями вони бачили свій порятунок. Коли українське підпілля воювало проти радянських партизанів, то про національність не питали, а отже, напевно, гинули і євреї, й українці, та інші національності.

Важливо й те, що організоване єврейство ніколи не намагалося запропонувати підпільному керівництву співпрацю чи попросити захистити їх від німців. Не зробили цього і поодинокі групи єврейських партизанів, які з часом почали діяти на українських землях. В документах підпілля ніде не згадано, що якісь спроби порозуміння були зроблені з українського боку. Натомість зверталися за допомогою поодинокі люди, і українське населення, попри величезну небезпеку німецьких репресій, у допомозі не відмовляло. Докази цього можна побачити на спеціальних плитах в Єрусалимі. Пам'ятаю плакати на мурах Львова, так звані *Bekantmachung* (повідомлення), на яких друкувалися імена людей розстріляних за допомогу євреям або за членство в УПА чи ОУН. Тут, можливо, варто згадати ролю, яку відіграв Митрополит Андрей Шептицький, одинокий з керівників католицької церкви, який відкрито протестував, звертаючись до німецьких керівників у справі знищення євреїв.

Але тоді, коли була створена УПА, євреїв уже не було. Їх знищили у 1942–43 рр.

Це правда, що більшість євреїв були знищені, але ОУН існувала перед тим, а конфлікт між німцями і ОУН стався вже у 1941р. Зрештою, малі групи євреїв переховувалися від німців у лісах, і на Волині різні фахівці з-посеред них навіть працювали у таборах під контролем УПА.

Але у 1941 р. євреї вже були в ґето, себто у єврейських організацій були інші пріоритети: захищати громаду, наскільки це було можливо, а не шукати підтримки інших організацій.

Для захисту громади, на мою думку, треба було шукати різних способів. Знаходили ж спільну мову єврейські організації і, напри-

клад, прекрасно зорганізоване польське підпілля. Та й інші спроби були...

Були, тільки невдалі, бо учасники виявилися занадто несміливі.

Але ж були! Втім, між євреями та поляками ситуація була не така напружена, як між українцями і євреями. Хоча є й винятки: я знаю прізвища людей, зокрема лікарів, але не тільки, про що я вже згадав, які прийшли працювати для УПА, для підпілля ОУН.

Я не певна, чи після вирішення «єврейського питання» на Західній Україні у 1941–42 рр. лишилися єврейські організації і в якому вони були стані.

Це важливе питання, проте, якщо люди знаходили спосіб співпрацювати, скажімо, з радянським підпіллям, з червоними партизанами, то чому було не спробувати встановити зв'язок також і з ОУН?

Мабуть, спрацював стереотип, що всі українці є антисемітами, тож не можна їх просити про підтримку. Українське населення на тих землях (мова навіть не про ОУН) активно включилося до знищення євреїв у 1941–42 рр. Великі погроми у містах приписують не ОУН, а взагалі українцям.

Якщо говорити про ситуацію довкола викриття радянської масакри в'язнів різних тюрем у Львові та в інших місцевостях то це правда, що люди потрапили під вплив німецької пропаганди, що ці злочини були скоєні євреями на службі в комуністів. Через це потерпіло єврейське населення цих міст. Це сталося на самому початку німецько-радянської війни. Потім погромів уже не було.

Але в екстремальній ситуації керівництво громади повинне зробити все можливе, щоб знайти якийсь спосіб порятунку і для себе, і для громади. На жаль, цього зроблено не було. З організованого українського боку задля євреїв теж нічого не було зроблено, нищення німцями євреїв ніхто окрім таких особистостей, як Митрополит А. Шептицький, навіть не засудили. Проте дуже багато українців ризикували життям для врятування євреїв. Саме тому ми намагалися провести конференцію і послабити ці стереотипи. Сьогодні вони справді слабші, проте все одно досить глибоко за-

корінені. Ними досі користуються певні кола, а значить, комусь це вигідно.

Яку роль в українсько-єврейських стосунках за радянських часів відігравали совєтські культурні і дипломатичні заклади в Канаді?

Вони намагалися розпалювати між нами конфлікти. Радянська пропаганда робила все можливе для того, щоб розвивати негативні стереотипи: свідомий українець – значить, націоналіст, фашист, буржуазний націоналіст; свідомий єврей – сіоніст. Скажімо, в радянському журналі «Перець» була карикатура: українець тягне віз, а над дугою – тризуб і зірка Давида; поганяє товстий єврей…

Варто було спробувати дійти порозуміння, як одразу знову згадували Петлюру або Хмельницького. Так що ці події, які відбувалися кількасот років тому, впливають, певною мірою, і на сьогоднішню ситуацію. Що є, з одного боку, повним абсурдом, а з іншого – показує, як можна маніпулювати неприємними ситуаціями в історії задля нинішньої мети. Совіти це робили постійно.

Чи можна говорити, що підхід емігрантів із Західної України відрізнявся від того, який був у емігрантів з України Центральної? Крім того, деякі кола української та єврейської діаспори негативно реагували на спільні заходи, спрямовані на порозуміння…

В обох групах існували й існують до сьогодні організації й люди, які вважають будь-які кроки до порозуміння загрозою для себе. Щоправда, зараз уже ніхто не говорить, що всі, хто бажають порозуміння, просто бігають на припоні у тих всемогутніх євреїв, які контролюють усе на світі. З єврейського ж боку завжди наголошували, що всі українці – різуни, колаборанти, фашисти тощо. Певною мірою, це все дотривало й до сьогодні.

Поки не існувало Української держави, ці дискусії мали інше забарвлення. Зараз ситуація змінилася: йдеться не про незбалансовані стосунки між двома громадами, а про стосунки двох держав. Певною мірою, стало спокійніше, а діаспора, на мою думку, взагалі відіграє цікаву роль у світі, де не лише держави поєднані дипломатичними зв'язками, а й люди в цілому світі можуть підтримувати контакти. Світ, мені здається, міняється на краще.

Євген Стахів

Розкажіть, прошу, для початку про Ваші спогади з довоєнних часів, з дитинства чи молодості: які грані українсько-єврейських стосунків на Західній Україні закарбувалися Вам у пам'яті?

Моя родина походить з Перемишля, проте через польсько-українські війни нам довелося емігрувати до Чехословаччини. Я вперше побачив євреїв аж тоді, коли ми повернулися до Перемишля у 1926 р.: в Чехії євреї теж були, але нічим не вирізнялися серед решти. А в Перемишлі, де вони складали великий відсоток населення, вони носили свій одяг, бороди, пейси… Я мешкав у бідній дільниці, де була маленька синагога і дуже багато євреїв, частина ходила з пейсами, частина без (лише в дорослому віці я дізнався, що одні були хасидами, а інші – ліберальнішими), частина жінок ходили, як черниці, а частина вбиралася, як ми. Були там два магазини: один тримав українець, а другий – єврейка з доньками, тож ми ходили спочатку до українського, а потім – до єврейського, бо в українця все було дорожче. Часом нам треба було щось купити в суботу, коли магазин був закритий, але завжди можна було ввійти через задні двері. Старша донька крамарки казала: «Бери, що треба», але гроші в руки не брала: «Поклади тут, бо я втомлююсь, мені не вільно в суботу». Вони торгували потай, щоби їх не чіпала єврейська громада.

Мамина сестра вела справи з одним євреєм. Якось вона запросила на Великдень чи Різдво того єврея, його жінку і сина до себе на прийом. І мене запросила – я вже був у 7 чи 8 класі гімназії, а той єврейський хлопець був моїм ровесником. Я сказав йому, що я українець, а він мені почав тлумачити, що він – поляк єврейської віри. То лояльні пілсудчики провадили в Польщі таку акцію денаціоналізації: переконували людей єврейської віри, що вони – не

євреї, а поляки Мойсеєвого визнання. Вони й українців намагалися переконати, що є чесні русини, а є гайдамаки. Ми з тим хлопцем сперечалися досить довго, і я побачив, що не переконаю його, бо він уже належить до тої групи пілсудчиків: його родичі – євреї, а він сам – поляк Мойсеєвого віросповідання.

У 1937 р., коли я навчався у Львові, там вийшла антисемітська газета українською мовою.

Це була українська газета?

Україномовна, вийшли один або два номери. За кілька років я дізнався, що її оплачували німці, але вона перестала виходити, бо українці її не сприйняли. Львів був столицею ендеків, і ні в кого не було такого шовінізму, як у польських студентів. То вони у вересні чи жовтні 1937-го р. проголосили День без Жида. Українська студентська громада скликала з цього приводу збори, і старший хлопець, один із наймудріших у гімназії, сказав: «Ми в цім участі не будемо брати, бо нині є день без жида, а завтра буде день без українця! Ми не будемо самі голову пхати в ярмо!» На тім і постановили.

Як можна охарактеризувати українсько-єврейські стосунки на тих землях, де Ви жили?

У Перемишлі була українська гімназія, окремо чоловіча і жіноча (чоловіча була державна, а жіноча – приватна). Проте згодом учительський семінар постановив об'єднати українські й польські класи, а потім узагалі ліквідувати українські. Втім, я не про те. До моєї гімназії ходили і хлопці-євреї. Мій брат закінчив її у 1937 р., і в його класі було 5 або 6 євреїв. Одного з них я зустрів в Ізраїлі, коли був там разом із сином і донькою нашого гімназіяльного вчителя Загайкевича. Виявилося, Загайкевич його переховував у своїй хаті протягом цілої німецької окупації, а його донька про те й знала.

Я в гімназії жодного разу не чув, щоби хтось нарікав на якісь конфлікти! Здавалось би, якщо 30 учнів українці, а двоє – євреї, то мусить постати якась дискримінація, але її не було. Оце вперше на цю тему маю розмову.

А от до дівчачої гімназії дівчата єврейського походження не ходили від австрійських часів.

Ви дуже швидко стали активним діячем ОУН, яку багато хто вважає антисемітською. Що можна сказати про єврейське питання в ОУН до 1939 р.?

Я думаю, до 1939 р. антисемітські розмови в ОУН могли постати хіба на економічному ґрунті – проголошували гасла «свій до свого по своє», щоб підтримувати наш український бізнес, створювали українські кооперативи, маслосоюз, центросоюз. Але я вам чесно скажу: як і був український магазинчик, то ми все одно ходили до єврейського, бо там було дешевше! Гасло було не антисемітське, а на підтримку українського бізнесу.

Тоді настав 1939 р., і ми опинилися мовби в еміграції, бо Перемишль над Сяном відійшов до німців (т.зв. краківський період ОУН 1939–41 р.). Під впливом німців почав зароджуватися антисемітизм. Історики кажуть, що антисемітські нотки є навіть в ухвалах надзвичайного збору, на якому обирали Бандеру. Я добре пам'ятаю 1940 р.: тоді була навіть пісня «Смерть, смерть ляхам, смерть». Під впливом нацизму до неї додали «і московсько-жидівській комуні». Коли я був в Україні, то – що добра правди ховати? – теж співав «Смерть московсько-жидівській комуні». Якогось сильнішого психологічного впливу німецького нацизму, крім отих співів, особисто я не зазнав.

Нещодавно я сперечався з двійком польських євреїв про те, чи оунівці, прийшовши у 1941 р., взяли участь у Львівському погромі євреїв. Зараз увесь час кажуть, що погром учинив курінь «Нахтігаль». Я не можу заперечувати, але ніколи не чув, щоби «Нахтігаль» брав у тім участь. Прибувши до Львова десь 15 липня 1941 р., я чув, що були випадки вбивства євреїв босяками і львівськими злодіями. Дехто каже, що через антисемітизм, а дехто – заради грабунків. Я не можу напевно ствердити, як було насправді, але можу з певністю сказати, що антисемітизм був і були пограбування – може, двадцять, чи п'ятдесят, чи, може, й сто випадків. Але кажуть, що було вбито кілька тисяч євреїв! Я такого 15 липня не чув.

Давайте ще поговоримо про вплив німецької ідеології на ОУН. Багато істориків звертають увагу на те, що навіть якщо офіційні документи ОУН не закликали до антиєврейських акцій, то не закликали й засудити їх. Деякі історики кажуть, що

це була помилка командирів ОУН, які не зрозуміли важливості ситуації.

Я тільки розповім про свій досвід.

Коли я був у Донбасі, то стрінув галичанку, котра була заміжня за віце-міністром в уряді Петлюри. Вона жила в Донецьку, я мав до неї справи за підпільною лінією. В неї жила племінниця – дочка священика з Тернопільщини, котра під час совєтської окупації Галичини вийшла заміж за єврея з України. Коли прийшов Гітлер, вони втекли ген аж до Донецька і там переховували чоловіка. Тітка-галичанка попросила мене допомогти йому прорватися на совєтський бік і зробити папери з місця, ближчого до совєтського фронту, бо тоді не вільно було переїжджати. Я його перевіз до Ясинуватої, а звідти він мав їхати до Артемівська. Не було жодної інструкції, яка закликала б до антисемітизму. Я був активним членом ОУН: якби були такі інструкції, я би про них знав. Я не чув, щоб так звані польні групи, які йшли в Україну, мали якісь антиєврейські інциденти.

Кажуть, що ставлення української діаспори до єврейства після Другої світової війни визначив передусім стереотип «єврей-більшовик, жидокомуна». В кожному разі, частина українців з діаспори дуже негативно ставилася до євреїв, видавались антисемітські газети. Що Ви можете розповісти про ставлення української діаспори до єврейських питань? Чому особисто для Вас українсько-єврейський діалог у діаспорі став дуже важливим?

Я про це написав велику статтю «Jak ja zostałem polonofilem», у якій розповів, як я з гайдамаки-антиполяка став прихильником польсько-української, а потім і українсько-єврейської співпраці. Це для мене самого є загадкою. У моєї мами було дві сестри, і одна, незаміжня, мене не любила, тільки гайдамакою й називала: «ти збуй – гайдамака». Але коли вона довідалася від мами, що я в підпіллі і мене шукають німці, то сказала: «ja modlę się za niego, ja myślałałam, że on jest hajdamaka, ja modlę się za nim w kościele żeby jego Niemcy nie złapali».

В Америці, в Нью-Йорку, мене здивувала позиція деяких наших людей щодо єврейства. Навіть Федір Рудницький не підтримав моєї акції зближення з євреями.

Чому?

Я думаю, він боявся, що люди почнуть казати: «О, бачиш, з жидом іде разом!». Він вороже поставився до моїх ініціатив. Навіть мій добрий приятель Йосип Гірняк, у якого в роду були євреї, не схотів мати з тим нічого спільного.

Як так склалося? Політичне життя завмирало, постарілим демократам нікому було передати естафету, й з того скористався крайній націоналізм. Мені здалося, що треба рятувати ситуацію, і я запропонував створити дискусійний клуб на базі спільних цілей, обов'язково за участі старих демократів. Тоді в Нью-Йорку ще жив президент УНР в екзилі Витвицький, тож я запропонував Федору Рудницькому створити спільний клуб націоналістів-демократів і націонал-консервативних демократів. Ми пішли до Витвицького, і той підтримав нас обома руками.

В якому це було році?

У 1959 р. Ми створили дискусійний клуб для запрошених гостей, аби підтримати демократичну свободу слова і думки. Я не пам'ятаю, хто був перший доповідач – можливо, Федір. Не пам'ятаю також, як познайомився з Ліхтеном – здається, нас познайомив Чиж. Він був ще в УВО: коли воно стало ОУН, багато старих членів пішли геть, бо вони були проти тоталітаризму; Чиж був соціал-революціонер. Дуже потішився, коли Ліхтен сказав йому, що є колишній націоналіст, котрий тепер прагне демократії. Ліхтен входив до *Freedom House* – надзвичайно ліберальна людина. Він був із Варшави, а його жінка – з Коломиї чи Станіслава, тож вона вміла говорити українською, а він – лише польською. Ліхтен хотів через мене розпочати українсько-єврейський діалог, тож я вирішив запросити його на доповідь до круглого столу. Щоправда, не на першу й не на другу, оскільки на початку ми мали клопіт: в еміграції вистачало дурнів, котрі могли прийти і все попсувати. Я домагався, щоб клуб став закритим, із входом лише за запрошеннями. Проте на доповідь Ліхтена прийшов такий собі Тарас Бульба-Боровець і попросив голос. Я подумав: «Боже, що ж то він скаже, я знаю – то такий антисеміт!». Голосу йому не дав і сказав, що він навіть не запрошений.

То Тарас Бульба-Боровець був антисеміт?

Він такий правий, що цілком можливо. На Боровця ніхто не звернув уваги, була вільна дискусія, українці не зачіпали гострих

питань. Ліхтен мав добрий досвід публічних промов, і, хоча то був закритий український клуб, він запропонував запросити консула Ізраїлю. Дуже шкода, що той відмовився.

Відбувалися й інші дискусії: був чеський амбасадор до Об'єднаних Націй Панек, також запрошували з доповіддю поляка. Головними рушіями були Ліхтен і Стахів. Звичайно, у нас були добрі прихильники: скажімо, Нью-Йоркський професор з Богодухова, дуже обдарований чоловік, економіст і експерт із совєцької економіки, за переконанням лівий соціаліст. Він був головний видавець журналу «Вперед» (у 1990-ті р. я привіз усі його щорічники, які мав віддати до бібліотеки).

Коли наш клуб зіп'явся на ноги, ми зрозуміли, що вже можна говорити на всі теми з усіма. Ми з Ліхтеном вирішили провести українсько-єврейську конференцію, він привів би трьох-чотирьох російських науковців, а оскільки доповіді мали бути англійською, тож слід було залучити нашу молодь, яка знала англійську і вчилася в американських університетах. І ми то влаштували.

Можливо, Ви пам'ятаєте прізвища двох-трьох учасників?

Лисяк, Городницький, Пеленський – історик, який закінчив Колумбійський університет, а тоді ще був студентом, Байнштайн – голова Слов'янської бібліотеки в головній бібліотеці Нью-Йорку, професор Бруклінського університету. З Байнштайном ми зійшлися дуже близько: він – польський єврей, ми з ним розмовляли польською, він мене навіть водив до Їдишського наукового товариства – «ЇВО». Я двічі був з Байнштайном на доповідях, вони говорили їдишем, а оскільки я знаю німецьку, то розумів близько 50%. Якось навіть виступав на дискусії щодо доповіді про те, як члени Галицької дивізії СС брали участь у варшавському погромі. Я сказав, що то – історична неправда. По-перше, вони ніколи не брали участі в погромах… Мені кажуть: «Вони ґето валили»; я відповів, що коли знищували ґето, то Дивізії ще як такої не існувало. Ми тут намагаємося віднайти правду, а не займаємося пропагандою, бо інститут науковий – не пропагандистський. Мій досвід засвідчує, що малоосвічені люди часто повторювали побрехеньки про українців і поляків. Звичайно, існує величезна різниця між дослідниками історії та балакунами.

Чи були під час тієї конференції якісь конфлікти через різну оцінку певних фактів українською та єврейською сторонами?

Перша конференція була дуже успішна, зібралося понад сотню людей, а жодних конфліктів не було. Ми мали такий успіх, що навіть *New York Times* згадав – лише кількома фразами, та все ж! – про нашу конференцію. Дражливих питань не зачіпала ані єврейська сторона, ані українська. В цілому, відгуки були добрі, хоча консервативна бруклінська газета видала дуже негативну статтю, де лаяла не тільки нас, а й навіть Ліхтена за те, що сів за один стіл із українцями.

На другу чи третю конференцію Ліхтен запросив молодого еврея-науковця, професора якогось коледжу на прізвище Ґольдхаген – він прийшов виступати до Українського інституту Америки. У нас прекрасний давній будинок на 79-й вулиці, на стінах висять портрети Шевченка, Франка, Петлюри та інших. І той Ґольдхаген вигукнув: «Як мене могли сюди запросити з доповіддю про українсько-єврейське зближення, якщо тут висить портрет найбільшого антисеміта і погромника – Петлюри?». Я почервонів, мені було неприємно, що замість зближення вийшли самі образи. Щойно він закінчив, як встав Ліхтен: «Я і мої колеги не згодні з тим, що сказав професор Ґольдхаген. Ми вважаємо, що це некоректна доповідь». Бернштайн і Райх повторили те саме, і атмосфера відразу покращилась. Урешті, в нас демократія: можемо почути й ті думки, з якими ми, на жаль, не погоджуємося. Так ситуацію було врятовано, і ми змогли провести наступну конференцію.

Як Ви оцінюєте українсько-єврейські стосунки у незалежній Україні? Скажімо, діаспора фінансувала галицьку газету «За Вільну Україну», котра друкувала антисемітські статті.

Мені то боліло: я читав ті статті і знаю, що львівські євреї проти них протестували. Я не знав, що ця газета отримує допомогу від діаспори – напевно, від бандерівців? То був, здається, 1995–97 рік, саме тоді становище було найгостріше. Потому я зав'язав контакти з львівськими євреями, був дуже злий і старався дати тій газеті неприкритий осуд. Антисемітизм приховують, але він є: скажімо, перед першим Всеукраїнським форумом був пікет з антисемітськими гаслами. Я вийшов і з ними дискутував, бо хотів, щоб вони забралися геть. Тоді звернувся до організаторів, але вони сказали,

що не мають права нікого виганяти. Замало ще боротьби з антисемітизмом!

Хочу згадати ще один маленький епізод. Коли я у Львові зайшов до однієї українки, чоловіка якої, члена ОУН, розстріляли німці, то побачив на столі антисемітську літературу. Мова зайшла про антисемітизм, і вона сама показала листівки. Я відразу їй сказав: «Подивися, то писане російською мовою! Ти ж націоналістка, маєш розуміти – то російська робота, російська п’ята колона!».

Дискутував я й відносно справи львівських Орлят. Львів’яни хотіли провести протипольську акцію, а я їм: «Ви працюєте на Москву, чорти ви такі, ура-націоналісти! Антипольська акція! Більшовики мусять гроші платити своїм агентам, а ви задарма працюєте на Росію і Путіна! Путіну аж кортить, щоби не було українсько-польського порозуміння!». Найбільше мене дратувало те, що у Львові ненавидять російську, але поширюють російськомовну антисемітську й антипольську літературу.

Я спілкувався зі львівськими євреями – вони спокійні, боязкі, тільки й хочуть, аби їх ніхто не чіпав. Мені болить, що Ющенко не виступив різкіше проти статті Яременка в «Сільських вістях». Я написав проти «Сільських вістей» обурений відгук у газету «День». На жаль, люди нагорі не знають, що антисемітизм іще треба поборювати. Мені неприємно про це говорити, але на одних зборах мої приятелі-письменники не дали мені слова, коли почули, що хочу виголосити промову про поборювання антисемітизму.

Ви питали, чому я вирішив боротися з антисемітизмом. Я знаюся на світовій політиці і бачив, як вороги України використовують антисемітизм в антиукраїнській міжнародній політиці. Я всіх переконував, що нам потрібно підтримувати з євреями добрі стосунки, бо це піде Україні на користь.

Соломон Шворц, російський соціал-демократ з меншовиків і редактор газети «Социалистический вестник», прийшов до Ліхтена із совєцькою статтею проти нашої конференції і мене особисто:

– Ти бачиш, з ким сів за один стіл?

А Ліхтен йому й каже:

– Слухай, а ти віриш усьому, що написане в газеті?

– Ні.

– То й далі не вір, не підпадай під вплив більшовицької пропаганди.

Більшовицька пропаганда не могла не вплинути на американських демократів, тож вони звернулися до Ганусяка, українського комуніста, який видавав комуністичну газету українською. Він підписав своїм іменем уже готову книжку «Про буржуазних націоналістів, яких охороняє Америка і Канада», котру спершу видали німецькою мовою у Відні, а згодом – англійською та українською. Англомовне видання потрапило до руки конгресмена Хойтчман з Брукліну, котра закликала американський парламент створити комітет для пошуку людей за нацистськими документами. Я тоді всім пояснював: «Більшовики впливу не мали, тож використали євреїв, щоби провести акцію проти нас, а ви саме більшовикам і помагаєте. Шукаймо контакту з євреями, аби протистояти більшовикам разом!». Мудрі люди з моєї поради скористалися.

Після наших конференцій більшовики видали летючку:

«В листопаді, у Нью-Йорку, в Українському інституті
провели нараду дивну, про яку всім слід почути.
Словом Стахова Євгена ту нараду відчинили,
Йоську Ліхтена дурного головою призначили.
Після того рідна мова й європейська позабуті
йдуть на раду не жидівська, а єврейська мова вже,
поза тим наказом власні пельки роздирали
та про сенс коегзистенції із жидами ґвалтували
і Лисяк з Ласел колежу і Біленський з Делавера
в зрадах Неньці Україні заблукали не в ті сфери
доказали, щастя наше, що жиди на Україні
поселились в давні роки та й живуть там ще й донині.
Під кінець гадали довго причепити їм Давида
українського тризуба до існигнії Давида,
щоб відзначити в той спосіб радість з приводу наради,
про яку у самостійних пишуть гадів інші гади.
Ходить чутка поміж люди, Стахову було в охоті
відзначить альянс з жидами обрізанням крайньої плоті.
Думка гарна, що й казати, запроданцю всяке гоже
мейк фіналь такий зробити Бог Святий йому поможе».

Я вважаю, що дію на користь Україні. Якщо цього не розуміють українські можновладці, то їх треба навчити. Я обстоюю позицію,

що більшовики, побачивши, що їхня пропаганда неефективна, вдалися до єврейського аргументу. Нині більшовиків уже нема, але Росія продовжує йти тим же шляхом.

Я вважаю, що в нинішній міжнародній ситуації євреї мають величезний вплив, політичну вагу, і навіть могутні держави стараються мати добрі стосунки з євреями і з Ізраїлем. А ми свої хочемо поламати.

Шимон Редліх

У своїй книзі «Разом і нарізно: поляки, євреї, українці в Бережанах 1919–1945» Ви описуєте, як у міжвоєнний період у Бережанах співіснували три громади – єврейська, польська та українська. Як би Ви охарактеризували співіснування цих груп, які у них були точки перетину? Як зараз, оглядаючись назад, Ви оцінюєте взаємини українців, поляків та євреїв за часів Другої республіки?

Мій підхід до цих проблем найкраще описує назва моєї книги – «Разом і нарізно». Поляки, українці та євреї жили на Східних Кресах, у тій же державі, стикалися з аналогічними економічними реаліями. Повсякденне життя їх зближувало, оскільки вони ходили на той же ринок тими ж вулицями. У міжвоєнний період у польських гімназіях євреї, поляки й українці протягом багатьох годин навчалися разом в одній школі, але це була еліта. Водночас ці три громади жили окремо: кожна – зі своїм релігійним життям, своєю етнічною самобутністю, культурними особливостями тощо.

Втім, під час війни, окупації чи в миті соціально-політичної напруги зростало почуття ворожості. Впадає у вічі висока соціальна диференціація та дистанція між групами. Євреї, наприклад, зазвичай були ближчі до поляків, ніж до українців. Етнічні меншини часто намагалися ідентифікувати себе з панівною національною групою, а не з іншими меншинами, і саме тому польська мова й культура були євреям ближчі, ніж українські. До того ж, щоденні контакти частіше відбувалися у містах і селищах, де жило більше поляків і євреїв, аніж у селах і невеликих містах, де українці становили більшість, а євреїв було мало. Це також пояснює, чому під час Другої світової війни поляки частіше рятували євреїв, ніж українці. У своїй книзі я розповів про дружбу мого діда Фішеля з польською родиною. Під час окупації нас порятувала саме ця довоєнна дружба. Євреї рідко мали друзів серед українців. Я цитую у книзі слова українця Дмитра Барткова, який сказав: «Я дивувався, чому місцеве населення не врятувало більше євреїв. До війни

між ними і місцевими не було тісних зв'язків, тож, коли настали важкі часи, лише деякі зважилися допомогти чужинцям».

У Бережанах до Другої світової війни не було великих етнічних конфліктів. Певні антисемітські ексцеси траплялися у 1930-х рр. – скажімо, відбувся бойкот єврейських магазинів, але його не надто ревно дотримувалися. Якщо єврейські магазини були трохи дешевші, то люди купували саме там. Ані погромів, ані спроб погрому не було. Війни, Голокост і радянський тоталітаризм сильно вплинули на оцінку міжвоєнних міжетнічних взаємин і тих, хто пережив цей час на Східних Кресах, і кількох наступних поколінь. Вони намагалися забути те добре, що було до війни, і створювали узагальнений образ «інших», спираючись на негативну поведінку у воєнний час. Зараз з'являється дедалі більше оптимістичних і об'єктивних оцінок довоєнної реальності, якою вона виглядала тоді, без проекції трагічних подій Другої світової війни та Голокосту.

Якою мірою на стосунки між трьома народами під час Другої світової війни впливали зовнішні фактори (окупанти – Німеччина і Радянський Союз), а якою – історичні стереотипи й упередження? Як це представляє історіографія в Ізраїлі? Чи існують серед ізраїльських істориків різні підходи?

На стосунки поляків, євреїв та українців під час Другої світової війни вплинули й давні традиційні погляди та стереотипи, і нові екстремальні умови життя за радянської чи нацистської окупації. Визначальним для цих стосунків став кінець 1930-х рр.: радянська окупація у 1939–1941 рр., німецька окупація у 1941–1944 рр. і поновлена радянська окупація з 1944 року. Наприкінці 1930-х рр. посилювався антисемітизм польських націонал-демократів і українських націоналістів (згадаймо хоч би праці історика Дмитра Донцова), підхоплений галицькою націоналістичною українською пресою. Антисемітські настрої серед поляків і українців поширилися у 1939–1941 рр., внаслідок того, що в апараті радянського уряду в перші місяці окупації було досить багато євреїв. Образ єврея-більшовика, тиражований нацистською, українською та польською національною пропагандою, справив величезний вплив на польські та українські уми й серця. Ізраїльські історики на цю тему пишуть небагато. Панівним мотивом єврейської та ізраїльської історіографії є, з очевид-

них причин, глибока національна травма – Голокост, натомість міжвоєнне співіснування опиняється на периферії досліджень. Утім, Дов Левін, Бен-Ціон Пінчук і я сам серйозно і досить об'єктивно досліджували це питання. Впадає у вічі відмінність між тезами наукових робіт та загальною оцінкою вказаної проблеми широким загалом, схильним до спрощених оцінок і крайнощів. Мало вивчають це питання і в ізраїльських школах. Близько двох років тому у США вийшла книга Олександра Віктора Прусіна на основі його дисертації «Nationalizing a Borderland: War, Ethnicity and Anti-Jewish Violence in East Galicia, 1914-1920» (The University of Alabama Press, 2005). У цьому нарисі він багато уваги приділив тому, як українці допомагали євреям. Коли я писав рецензію на цю роботу, я спеціально підкреслив ці аспекти.

Як Ви думаєте, ворожість поляків і українців до євреїв мала виключно ідеологічні причини? Чи різні стратегії поведінки (від порятунку євреїв до байдужості чи ворожості) сформувалися під впливом зростання жорстокості життя, краху традиційних цінностей, високого рівня злочинності, зубожіння суспільства та браку реальної державної влади внаслідок першої радянської окупації, а потім перемоги німців?

Очевидно, на ставлення загалу до євреїв сильно вплинула жорстокість життя під час першої радянської та, більшою мірою, нацистської окупації. Я писав про це у своїй книзі про Бережани, а зовсім недавно Ян Т. Валовий зазначив у розвідці «Страх», що на післявоєнний польський антисемітизм також вплинуло бажання привласнити майно, залишене євреями. Це позначилося й на поведінці українців, особливо коли говорити про бідняків, а не інтелігенцію. З іншого боку, слід пам'ятати про довгострокові історичні чинники, особливо антисемітські традиції християнства. Навіть гуманіст митрополит Андрей Шептицький зізнавався, що певні криваві погроми розглядав як покарання євреїв за релігійні переступи. Пізніше він вибачився за ці думки перед рабі Кагане, якого переховував у своєму домі.

Чи вважаєте Ви, що після травми Голокосту євреї, що походять із сучасної України, зможуть об'єктивно сприйняти український національний рух у 1918–1920 рр. і під час Другої світової війни або безсторонньо оцінити таких історичних

діячів, як, наприклад, Симон Петлюра і Роман Шухевич? Чи досліджували цю проблему в Ізраїлі або діаспорі? Останньою вийшла праця професора Омера Бартова «Erased», яка, за словами Ярослава Грицака, підтримує всі старі стереотипи про українців, не кажучи вже про Греко-Католицьку Церкву і поведінку цивільних осіб під час Голокосту.

Відповідь на це питання очевидна: ні. Не тільки євреї, що походять з України, але й переважна більшість єврейської спільноти вороже ставиться до українців та їхніх національно-визвольних рухів, оскільки автоматично асоціює їх з антисемітизмом. Я навіть назвав би це українофобією. Єврейська українофобія, заснована на історичному українському антисемітизмі, не вільна від багатьох спрощень і узагальнень. Для пересічного єврея чи ізраїльтянина імена Хмельницького, Петлюри чи Бандери мають погані конотації. Мало хто з істориків у змозі зауважити відмінності між різними етапами функціонування ідеології та політики УПА. Українці, зокрема й президент Віктор Ющенко, не є досить чутливими, щоб передбачити єврейську вразливість, як засвідчує хоч би останній прикрий випадок з наданням нагороди Роману Шухевичу. Як командир УПА і колишній офіцер українсько-німецьких військ, Шухевич у євреїв асоціюється з погромами у Львові в 1941 р. Ніхто не знає, що його дружина брала участь у порятунку єврейської дівчинки (за свідченнями сина Шухевича). Євреям важко зрозуміти, чому Шухевич отримав найвищу нагороду Героя України, та ще й напередодні візиту Ющенка до Ізраїлю. Чому таку відзнаку не отримав Митрополит Шептицький? На мою думку – а я бо провів велику кампанію для присудження Шептицькому відзнаки «Праведник світу» Яд Вашем – саме він повинен бути «героєм» і прикладом для наслідування для молодого покоління в сучасній посткомуністичній Україні. Я не дуже багато знаю про проблеми національної ідентичності в сучасній Україні, але віддаю собі звіт у тому, як важко примирити різні періоди української історії. Проте, якщо Україна справді збирається увійти до західного ліберального світу, слід звернути увагу на «складні й делікатні» теми, особливо в контексті Другої світової війни. Що ж до книги Омера Бартова «Erased», то в ній змальовано подорож автора Західною Україною, яка до війни була польською Східною Галичиною, в пошуках слідів єврейського минулого. Йдеться про його власне, специфічне бачення, і низка висновків

може бути неправильною. Він пише в передмові про поведінку українців щодо місцевих євреїв під час німецької окупації: «Кілька альтруїстичних душ загубилися в океані ненависті, жадібності і жорстокості». На мій погляд, ця оцінка є занадто спрощеною і узагальненою. Було багато випадків антисемітизму і вбивств євреїв українцями, але також існувала широка сіра зона байдужості. Бартов звинувачує нинішнє керівництво України в тому, що воно не зуміло оцінити трагічне минуле у чесний та відкритий спосіб, попри складність такого кроку. У цьому я радше згоден з ним. Щоб почати нормальні стосунки й уможливити позитивне майбутнє стосунків між народами, потрібно оцінити й визнати минулі помилки стосовно інших. У сучасній Україні цього, наразі, зробити не вдалося. Я згоден з Бартовим, що Польща в цьому може слугувати прикладом. Можливо, проблеми виникають через складнощі в будівництві нової України, в наведенні мостів між колишньою Радянською Україною і Західною, що належала колись до Польщі. Тому чесне протистояння з минулим є для України важчим. Бартов, на мій погляд, недостатньо розуміється на цих труднощах. З іншого боку, ми могли б очікувати від центральних і місцевих органів влади в Україні ефективнішої допомоги у збереженні слідів єврейської присутності, зокрема, кладовищ, синагог чи пам'ятників. Я знаю про великі економічні проблеми в Україні, але хочу зауважити, що влада повинна підтримувати й заохочувати ініціативи, спрямовані на забезпечення збереження тих слідів, як це роблять єврейські організації і приватні особи з України і цілого світу. Що ж стосується твердження про те, що Бартов нібито не наводив прикладів порятунку євреїв українцями, то це неправда: він пише, як у Бережанах, моєму рідному місті, українська селянка врятувала мою сім'ю, і підбиває підсумки зусиль Митрополита Шептицького, які врятували десятки євреїв.

У сьогоднішній Україні й Польщі досі існують табу на оцінки певних історичних подій, і в Україні, з різних причин, їх більше. Чи можна, на Вашу думку, говорити про існування таких табу або «білих плям» і в Ізраїлі? Якщо так, то чого вони стосуються? Як Ви оцінюєте спроби налагодити діалог між українцями та євреями після 1991 року, коли постала незалежна українська держава? Які заходи могли би пожвавити цей діалог? Як Ви оцінюєте звернення президента Віктора

Ющенка під час його візиту до Ізраїлю про визнання Голодомору 1932–1933 років геноцидом?

Мені здається, що табу щодо українсько-єврейських стосунків в Україні більше, ніж в Ізраїлі. Наприклад, хоча євреї та ізраїльтяни намагаються ігнорувати роль єврейських комуністів у створенні і підтримці Радянського Союзу в деякі періоди, ізраїльські історики про це все ж писали. Натомість в Україні бракує збалансованого підходу, відкритості й чесності у вивченні і засудженні українського антисемітизму. Особисто я чекаю на такого собі українського Яна Блонського та громадські дебати інтелектуалів, аналогічні тим, що відбулись у Польщі після публікації «Сусідів» Ґросса. Я не настільки добре знаю внутрішні українські справи, аби ствердити, чи така дискусія вже можлива. У розділі, присвяченому Бережанам, Бартов критикує українську інтелігенцію за те, що не було обговорень після публікації моєї книги. Зокрема, він покликається на статтю Дар'ї Шатної в тернопільській газеті «Вільне життя», де авторка звинувачує мене у расистській характеристиці українців. Таке звинувачення на мою адресу вказує або на емоційний націоналістичний підхід автора, або на просте нерозуміння тексту. Тому звернімо увагу на іншу статтю – «Разом і нарізно в Бережанах» Олега Кочевика [(Книжник-ревю, 2 (59) 2003], до якої Бартов не мав, мабуть, доступу. Там написано: «У той час, коли ми неспроможні об'єктивно реституювати історію своїх стосунків із сусідніми націями, професор ізраїльського університету імені Бен-Ґуріона делікатно і спокійно торкнувся теми міжетнічних зв'язків у Галичині 1930-1940-х років... Існує нагорода «Праведник Народів світу»... Шимон Редліх теж заслуговує на якесь подібне за формулюванням звання. Скажімо, Праведник історії народів світу». Мушу зізнатися, що ці слова дуже мене розчулили і потішили. Що ж до прохання президента Ющенка під час візиту до Ізраїлю визнати Голодомор геноцидом, то слід завважити, що термін «геноцид» був би прийнятний для ізраїльської сторони, проте вжитий ним термін «український голокост» може викликати широкий опір. Поняття «Голокост» має для євреїв велике емоційне навантаження. Унікальність єврейського Голокосту (на думку більшості євреїв) не дозволяє використовувати ту ж термінологію для опису трагедій інших національностей. Мушу зізнатися, що навіть мені важко було визнати назву книги Роберта Конквеста «Український голокост». Іще одна примітка: українці та євреї

ніби змагаються за статус «найбільшої жертви», хоча йдеться про дві різні – і часом досі протиставні – жертви. Хоча в Україні визнали факт єврейського Голокосту, багатьом євреям та ізраїльтянам досі важко примиритися з фактом, що українці теж можуть бути жертвами. На те є дві причини: по-перше, віра в те, що саме євреї є «єдиною жертвою»; а по-друге, глибока впевненість, що українці несуть відповідальність за єврейські страждання в минулому. Тому євреям так важко прийняти українців як жертви. Що ж до майбутнього українсько-єврейського діалогу, то я переконаний, що без коректної і чесної конфронтації з минулим не вдасться побудувати міст у майбутнє. Для цього потрібні об'єктивні історичні дослідження, відкрита суспільна дискусія, виховання молодого покоління з обох боків. Тут знов-таки, можна згадати польський приклад, з усіма його складнощами та проблемами. На мій погляд, слід поставити питання, чи Україна до цього готова.

Дозволю собі додати кілька слів до останньої відповіді. Мені здається, що польський контекст – не найкращий матеріал для порівняння з українською ситуацією. Як сказав професор Ярослав Грицак, за радянської доби було знищено українську історичну пам'ять, і то не лише щодо євреїв, а й щодо подій, які мають стосунок до українського народу (скажімо, стерто пам'ять про Голодомор). Коли на початку 2000 р. в Україні знімали один із перших документальних фільмів на цю тему, свідки, які пережили голод у дитинстві, навіть через 65 років боялися говорити про ті події. Тільки після Помаранчевої революції 2004 року в Україні почалися громадські обговорення цього питання, з'явилися наукові дослідження; деякі члени українського парламенту досі протестують проти визнання Голодомору комуністичним злочином, спрямованим проти українського народу. Мені здається, в українському просторі існують відповідники Яна Блонського: скажімо, Іван Дзюба, який, починаючи з виступу в Бабиному Яру в 1966 р. і до сьогодні послідовно виступає за українсько-єврейські угоди, визнаючи провини українців під час Другої світової війни. До списку слід також внести Євгена Сверстюка, Зиновія Антонюка та Мирослава Мариновича, колишніх дисидентів, в'язнів ГУЛАГу, які після табору брали активну участь в українсько-єврейському діалозі.

Микола Рябчук

Спробуймо почати з європейської перспективи. Які, на Вашу думку, головні механізми постання антисемітизму в Європі? Чи можна говорити про регіональну специфіку, наприклад, про відмінності Західної Європи від Центральної і Східної?

Здається, що різниця між східноєвропейським і західноєвропейським антисемітизмом існує хоча б тому, що Східна Європа – це, як правило, бездержавні нації, а націоналізм бездержавних націй істотно відрізняється від державного націоналізму. І відповідно, антисемітизм також мав тут свої відтінки, свої нюанси. Мені здається, що говорити про антисемітизм як певне ідеологічне явище, пов'язувати його з націоналізмом ми можемо лише у новітню епоху, починаючи з XIX століття. До того, правдоподібно, це явище не можна назвати антисемітизмом, це, мабуть, був антиюдаїзм. Це явище мало раніше ксенофобський характер. Воно не було пов'язане з націоналізмом, бо націоналізму, власне, до новітньої епохи не було, була ксенофобія. Звісно, можна проводити паралелі з багатьма іншими ксенофобіями – полювання на відьом також було різновидом такої ксенофобії.

Взагалі переслідувався кожний, хто несхожий, хто не такий, хто якось відрізняється. Євреї істотно вирізнялися в європейському суспільстві, ну, хоча б тому, що мали іншу релігію, інші звичаї, іншу мову. Вони викликали певну підозру, певну настороженість. Це «нормальна» біологічна реакція всякого організму. Колись, дуже давно, я писав про це у своїй статті про ксенофобію, де стверджував у провокативний спосіб, що ксенофобія (тобто побоювання чогось незвичного) є природним явищем, бо це біологічний рефлекс, реакція не лише людини, а й будь-якої тварини, будь-якого живого організму на потенційну загрозу. А все невідоме і незнайоме може бути потенційно загрозливим. У принципі, дивуватися появі цього явища нема чого, бо воно натуральне. Інша річ, що

ми як *homo sapiens'*, мірою своєї освіченості, окультуреності, намагаємося всі свої комплекси, свої біологічні інстинкти якось тамувати, лагодити, цивілізувати, олюднювати. Мірою того, як оця людськість в нас розвивається, прогресує, ми здатні тамувати ці комплекси, притуплювати їх, контролювати і т. ін. Або навпаки, і це, власне, відбувається в добу націоналізму, коли ці інстинкти, ці комплекси, ці страхи свідомо експлуатуються певними ідеологічними рухами, у спекулятивних цілях, для суто націоналістичної мобілізації.

Отже, антисемітизм у Західній Європі, безумовно, мав давню традицію, хоча б тому, що там завжди було досить багато євреїв, вони завжди відігравали значну роль. Тобто їх успішно ґетоїзували. Це не було національно-структуроване суспільство, це було класово-станове суспільство, так що євреї були окремим станом. Періодично були всякі нагінки, тобто історія антиєврейських погромів в Західній Європі не менша, а може, й більша, ніж у Східній, хоча про це менше говориться. Зрештою, як ми знаємо, в багатьох країнах єврейська меншина фактично була знищена або вигнана. Власне, тому вона перемістилася далі до Центральної та до Східної Європи, – Німеччини, Австрії, тодішньої Габсбурзької імперії, до Речі Посполитої. Врешті в новітні часи єврейство опинилося переважно у Східній Європі, Центрально-Східній Європі. Далі до Сходу воно не могло рухатися через відому межу осілості в Російській імперії. Так що, власне, дуже влучно це формулює Вадим Скуратівський – євреї опинилися в такому замкнутому казані, східноєвропейському котлі, де вони не могли ані втекти далі на схід, оскільки просування було закрите межею осілості, ані вертатися назад в Європу, з якої вони були вигнані раніше. Натомість, у тому казані євреї були замкнені не лише з домінантними націями, етнічними групами, а також із пригнобленими, які теж мали свої інтереси, свої проблеми, свої комплекси. Цей казан нагадував пороховий льох, тому не дивно, що дуже часто він вибухав якимись ексцесами.

Все ж таки, можу сказати, щоб закінчити із Західною Європою, я особисто спостерігаю сьогодні певне переведення стрілок, переведення цієї розмови на Схід. Тобто вся проблема антисемітизму чомусь фокусується на Сході. Це дуже характерно. Західна Європа воліє не говорити про якісь свої проблеми, за винятком нацизму.

Нацизм – це та проблема, яку, очевидно, не можна замовчати, бо були газові камери, був Голокост. Але все інше, наприклад, французька колаборація, абсолютно замовчується. У Франції не дуже прийнято про це говорити. Я вже не кажу про єврейські погроми в середньовічній Іспанії, які теж не стають темою для дискусій. Натомість усі дуже охоче говорять про якісь польські ексцеси, тим більше про українські. Про них кажуть навіть тоді, коли українці не мали до цього стосунку. Скажімо, ексцеси з царською «чорною сотнею». Але оскільки це було на території Росії, то вживається термін «антиєврейські погроми в Україні» чи антиєврейські українські погроми, подібно до того, як у Польщі вживається термін «польські газові камери», «польські концентраційні табори». Так, ніби поляки особисто їх будували, обслуговували. В Україні, як ви знаєте, не лише євреї, а й українська інтелігенція теж була жертвою цих чорносотенних погромів. Коцюбинський це дуже добре описує.

Думаю, варто пояснити більш детально справу «чорної сотні», яка також була спрямована проти української інтелігенції.

«Чорна сотня» була абсолютно монархічним шовіністичним рухом, який виступав за «єдину и неділиму» Росію, люто ненавиділа всіх інородців, насамперед євреїв, але не тільки євреїв, а всіх, хто, так би мовити, становив, з їхньої точки зору, загрозу для «єдиної й неділимої». І я згадав Коцюбинського, бо в оповіданні «Він іде» ясно написано, як інтелігентська українська сім'я переживає ситуацію погромів. Вона теж очікує, вона розуміє, що і до неї дійде черга. І з підтексту випливає, що таки та черга дійшла, хоч розв'язка залишається невизначеною. Є багато фактів відносно того, як чорна сотня розправлялася не лише з євреями, а й з українським національним рухом, який в той час зароджувався, тобто насамперед з українською інтелігенцією, яка «чорній сотні» була так само ворожа, як і євреї. Але цей факт замовчується. У світі пишеться безліч книжок про погроми, про українські антиєврейські погроми кінця XIX – початку XX ст., але не згадується, як правило, що жертвами цих погромів також дуже часто були й українці. Мені здається, що ця однобічність не є випадковою, тому що очевидним є певний домінантний дискурс. Цей дискурс, без-

умовно, не визначається східними європейцями, він визначається на заході. Тобто є сильніша, багатша Західна Європа, є Сполучені Штати, які, власне, задають тон цих дискусій – як наукових, так і ненаукових.

Щодо наукових – там ще можна дати раду. Там існує певна коректність, є певні правила гри, тобто є аргументи, на які треба відповідати, реагувати тощо. Я не ідеалізую ситуацію, але в принципі, в науковій сфері якось ще можна дійти якоїсь істини. Натомість у мас-медійному просторі панує повна безвідповідальність, тенденційність, однобічність. І дуже виразно видно, як певні факти замовчуються, інші, навпаки, наголошуються, або взагалі фальсифікуються. Це сумно констатувати, тому що це зайве підтвердження того, «що сила робить право» – «might makes right», як говорять англійці чи американці. У нас кажуть: «Не тот прав, кто прав, а тот прав, у кого больше прав». Виявляється, так. Але я веду не до того, щоб якимось чином виправдовувати себе чи східних європейців, українців, я лише констатую, що у принципі ситуація не є нормальною, панує певна тенденція, певний домінантний дискурс, який маргіналізує інші дискурси. Але звичайно, загалом кажучи, це проблема все ж таки західних європейців, європейських інтелектуалів, хай вони з цим розплутуються. Я тільки подав їм ідею.

Моральний обов'язок Заходу – розбиратися з цими своїми проблемами, нам треба думати про наші проблеми. І в цьому відношенні я, звичайно, згоден, що ми теж не вільні від цього гріха, у нас теж є досить давні і глибокі традиції антисемітизму, чи радше, якщо торкатися історії до XIX ст., антиюдаїзму.

Якими ж були головні складові тодішнього антиюдаїзму?

Була певна неприязність, певне упередження до чужинців, у тому числі й до гебреїв, юдеїв. А очевидно, що, як я вже вказав на початку, східноєвропейська версія ксенофобії, і згодом націоналізму, звичайно, мала свої особливості. Тому що ці народи в Європі були майже бездержавними. Їхній націоналізм чи їхня ксенофобія мала захисний характер. Вона не була агресивною в тому сенсі, в якому це спостерігалось у державних націй, де ксенофобія чи націоналізм підтримувалися державною машиною. Вони мали повну підтримку цього державного апарату. Східні європейці цього не мали. Радше навпаки. Вони потерпали від чужого державного

апарату. Все ж таки треба визнати, що в українських дискурсах євреї чи юдеї раніше не були ворогом, противником, якоюсь окремою силою, яка становила головну чи найбільшу загрозу для існування цієї групи. Вони, як правило, все ж таки сприймалися як частина більшої проблеми. Вони були, так би мовити, елементом конфронтації українців з поляками чи з більшовиками, але якщо йдеться про раніші часи, доновітні, то конфронтація цих православних українців чи русинів із домінантними католиками і зновтаки юдеями, що сприймалися як посібники католиків, а згодом як посібники більшовиків. Тобто юдеї, євреї, в принципі, не відігравали самостійної ролі у стосунках українців із домінантними групами. Вони були на боці домінантної групи.

Я не збираюсь їх засуджувати за це, бо зрозуміло, що в них ситуація теж не була легкою, і елементарний інстинкт виживання підказував, що треба триматися сильнішого. Їм це не завжди вдавалося, бо сильніший їх теж добряче гнобив, давав у лоба і так далі, але, попри все, інстинкт виживання спонукав їх асоціювати себе не зі слабшими, з руськими православними селянами, чи з селянами колгоспними, так, українськими, а все ж таки з багатшими, сильнішими, впливовішими. Зрештою, свого часу мені це дуже добре пояснив мій близький приятель у Львові, з яким я один час працював в музеї, такий був Льоня Ґросман, у якого я колись запитав: «Слухай, Льоню, ти так прекрасно розмовляєш українською (приватно, зі мною він завжди спілкувався українською дуже гарною, дуже доброю мовою, він був дуже розумною, дуже інтелігентною і чесною людиною), але чого ти ніколи публічно цього не робиш?». В усіх публічних промовах, виступах говорив він тільки російською. І він дуже відверто мені відповів, і мені здається, ця відповідь у певному сенсі є парадигматичною, тому що вона мені пояснила всю суть, всю проблематику україно-єврейських відносин, зокрема, в радянські часи, хоча, я думаю, що і в попередні теж. Він мені сказав дуже просто: «Миколо, у мене, каже, вистачить проблем з моєю єврейськістю». Так, я розумію, що він мав багато проблем зі своєю п'ятою графою, яка перекривала йому кар'єру і так далі. Він уже був підозрілий, і йому ще асоціювати себе з українством, з українською мовою, яка теж була знедолена, було б додатковим тягарем. Звичайно, йому це було непотрібно. Ну, навіщо зайвий раз підставлятися? Досить того, що ти єврей. А ще бути україн-

ським націоналістом… Так що я це все розумію, і я думаю, що всі ми повинні мати це розуміння.

З тієї парадоксальної ситуації, власне, і випливає той факт, що справжній ідеологічний український антисемітизм не був оформлений практично аж до набуття Україною незалежності. Безумовно, був побутовий антисемітизм. Була побутова ксенофобія, були певні ідеологічні явища ідеологічного антисемітизму в Україні і в донезалежні, в радянські часи. Але це був радше елемент загального радянського, ідеологічного антисемітизму. Теорія всесвітньої жидо-масонської змови поширювалася не лише в СРСР, але зокрема в СРСР. І влада це толерувала. Вона не надто переслідувала тих, хто поширював цю теорію. Шизофренічну, але не таку вже шизофренічну, якщо дивитися на її місце в загальній ідеологічній структурі совєтського суспільства, спосіб поширення та наслідки. Отже, ця теорія існувала, але вона все ж таки була частиною імперської ідеології. Такий, значить, нашіптуваний антисемітизм і спокійне, толерантне ставлення до цієї конспіраційної теорії, яка ширилася. Частина українців, очевидно, підпадала під вплив цієї теорії, я сам знаю цих божевільних, які щиро досі вірять, що євреї намагаються заволодіти цілим світом, ведеться конспірація і так далі…

Чи було це явище спільним для радянського способу думання? Можливо, воно поширювалося лише в Україні?

Воно вписувалося в загальну радянську ідеологію. Натомість, я мушу із сумом констатувати, що після здобуття незалежності в Україні з’явився антисемітизм іншого роду. Це не побутовий антисемітизм, який завжди був і є неприємним, хоча очевидно, що він не такий страшний, як антисемітизм ідеологічний. З’явився, на жаль, концептуальний антисемітизм. Антисемітизм почав поступово формуватися як своєрідна українська ідеологія. На щастя, він не є домінантним.

Які фактори впливають на те, що він не є домінантним?

Усе ж таки раніше, коли Україна не була державою, не була незалежною, то очевидно, що євреї не сприймалися як якась головна загроза. Очевидно, що росіяни, тобто російські націоналісти нам підказували, що не ми вас гнобимо, а євреї. Є така теорія, ви зна-

єте, що нібито більшовики були не росіянами, вони були переважно євреями. Тобто були ці нашіптування, але вони все ж таки не були надто переконливими. Якась частина на це спокушалася, на зразок Бориса Олійника або кількох інтелігентів, умовно кажучи, українських, публічних постатей. І, можливо, не лише публічних. Бо й якісь прості люди, можливо, в це вірили. Але це не переконувало, це не було атракційним для ширших мас. Нині ж, мені здається, це все ж таки набуло певного поширення, може, це не стало магістральним явищем, проте цей погляд розширив свій плацдарм, він здобуває більше прихильників, хоча б тому, що проповідується у виданнях МАУПу. І також не прямим чином, а часом і прямим чином, у публікаціях досить масової газети «Сільські Вісті» та деяких подібних видань. Регіональних, а часом навіть і столичних. Тобто, як мені здається, здобувши незалежність, українці отримали державу, і тут, так би мовити, з'явився простір для спекуляцій на тему всесвітньої жидо-масонської змови. Раніше, навіть якщо припустити, що євреї намагаються опанувати СРСР, то, в принципі, яке нам діло до Радянського Союзу? З точки зору нормального українського націоналіста. Ну, хай собі гей! Нехай опановує, хто завгодно. Нам самим аби втекти звідти!

Тепер ситуація трошки інакша. Коли вже є незалежна держава, то тут уже для українських твердолобих націоналістів висувається серйозний аргумент. Євреї опановують уже не якийсь там СРСР, а нашу рідну неньку Україну. Тут вони скрізь проникають, усі ці пінчуки, суркіси і т. ін. Вони вже обплутують всю нашу Державу. Тобто є проблема. З'явилась. Є Держава, і є якась уже третя сила, яка нібито плете свої інтриги. Не лише Москва. Москва, очевидно, і далі присутня, вона і надалі залишається головним супротивником, головною загрозою, але все ж таки десь уже поступово просочується також оця ідея єврейського впливу, єврейської інтриги, єврейського потенційного опанування.

Але це насправді дуже сильний напрям, чи можемо сказати, що він є більш націоналізованим?

Знаєте, він не є сильний, тому що всі більш-менш тверезо мислячі люди, в тому числі й завзяті націоналісти, розуміють, що головною загрозою є росіяни. Тобто вони не люблять євреїв, я припускаю, що багато хто не любить євреїв, бо все ж таки цей побу-

товий антисемітизм є сильним. Ну, може, не люблять – це гучне слово, не довіряють. Для побутового антисемітизму характерна, може, не нелюбов, а певний скепсис. Тобто, з євреями можна жити поруч, бо нема таких настроїв, щоб не впускати їх до країни тощо. Так далеко цей побутовий антисемітизм не заходить, але триматися бажано подалі, вони собі на умі, вони такі хитрі, вони думають, як нас усіх перехитрити. Треба бути обережним, є певна настороженість, так формулюється. Так от, в Україні і далі існує реальна невигадана російська загроза на різних рівнях, я не буду перераховувати – політичний, дипломатичний, економічний, культурний. І це очевидно, що так звана єврейська загроза на цьому тлі не має великих шансів. Якщо ти не зовсім ідіот, то, навіть будучи запеклим націоналістом, розумієш, що головний противник, головний ворог є там. Але і єврей для запеклих націоналістів – теж ворог. Хоч маленький, хоч другорядний, а все ж таки ворог. Усе ж таки зберігається тенденція асоціювати євреїв саме з тією домінантною силою, ворожою, антиукраїнською силою.

Почасти для цього є підстави, перш за все тому, що, дійсно, не так багато євреїв, які себе асоціюють з українською справою, з українською культурою, тим більше, з українською мовою. Надалі зберігається домінування російськомовних еліт в Україні, і в економіці, і в політиці, і, відповідно, продовжує існувати тенденція переважного асоціювання єврейського населення саме з цією групою, а не з українською. Але, з іншого боку, ця ж тенденція якоюсь мірою унеможливлює (чи нейтралізує, чи зменшує) той антисемітизм, який є характерним для державних націй. Тому що, розумієте, якщо ви глянете на традиційний західноєвропейський антисемітизм державних націй, то він має дуже виразний стрижень.

Цей стрижень полягає в тому, що державні нації, державні народи панічно бояться євреїв як сили, котра асимілюється і маскується під «своїх». І таким чином опановує всі державні структури, економіку і так далі, тобто там існує страх асиміляції. Українці цього страху не мають. Ну, принаймні, більшість. Тобто це важко уявити, почасти тому, що ця асиміляція мінімальна, реальна асиміляція відбувається в російську культуру. Хотів би ще раз наголосити, що українці далі залишаються не зовсім державною нацією. Вони ніби мають державу, але це не зовсім їхня держава. Тобто статус українства в Україні не визначений – чи будемо ми тут

більшістю чи меншістю, негритянською більшістю, як у Південній Африці часів апартеїду. Поки що тенденція хитка. Невідомо, хто тут насправді є домінантною групою.

І от уявляєте, поки така ситуація зберігається, то для українців, звичайно, євреї – аж ніяк не загроза того, що вони асимілюються в українську культуру з метою замаскуватися і владарювати. В Україні така асиміляція є поки ще незначною, мінімальною. І тому я б сказав, що у нас цей антисемітизм західного типу є мінімальним, незначним, але в цьому немає заслуги українців, це є звичайним наслідком певної об'єктивної ситуації. Просто тому, що не виникло такої ситуації, коли євреї сприймаються як загроза. Поки що український націоналізм і взагалі українство в цілому перебуває в такій ситуації, коли асиміляція є бажаною. Вона є настільки рідкісною, що ми готові обіймати кожного, хто дійсно приймає нашу культуру, хто не ставиться вороже чи зневажливо до української мови чи культури. Ми кожному такому радіємо, бо він уже ніби «танцює з вовками», «dancing with wolves». І ми готові їх обіймати, цілувати, вони навіть не мусять говорити українською, але принаймні виявити пошану, не зневагу, як це взагалі характерно для багатьох російськомовних, а просто приязнь якусь, співчуття. І в цьому відношенні, звичайно, євреї, всі євреї, які висловлюють свою лояльність до українства, до української справи, звичайно, є братами, сестрами, і їх всі люблять. Але невідомо, чи так буде зберігатися надалі – якщо ситуація зміниться, якщо українська група стане в Україні дійсно домінантною, дійсно державною.

Це дуже важливий фактор, коли говоримо про нинішні українсько-єврейські відносини. Мені здається, треба чітко визначити, які процеси відбуваються в українському суспільстві. Без цього важко зрозуміти, що відбувається в українсько-єврейських відносинах...

Коли ми говоримо про суспільство, то все ж таки маємо на увазі освічені прошарки цього суспільства, ну, хоча б тому, що легше визначити їхню думку. Нам дуже важко знати, що насправді думає так звана «проста людина». Чи той маленький українець, якого любить згадувати наш президент. Тобто «маленький українець», як правило, не висловлює своїх думок. І дуже часто навіть не може їх висловити однозначно. Дуже часто він може реагувати

на різні гасла, на різні формулювання питання. Можна ті ж самі питання ставити в різний спосіб, з різними нюансами, акцентами, і він відповідатиме абсолютно по-різному. Все ж таки ми говорили про певну частину суспільства, яка робить свідомий вибір, яка аналітично підходить до речей, яка може пояснити, чому вона мислить саме так, чому саме такий вибір робить, а не інший.

Очевидно, що це обмежує певною мірою наше уявлення про суспільство, але, з іншого боку, це обмеження компенсується тим, що освічена частина суспільства впливає на менш освічену, тобто вона здатна транслювати свої погляди, ідеї на ширші маси. Через мас-медіа, через освіту тощо. Так що тут є певна похибка, звичайно, ми часом можемо видавати бажане за дійсне, але, з іншого боку, певна тенденція простежується, вона, мені здається, є досить об'єктивною. Отже, я говорю, звичайно, про інтелігенцію, але також очевидно, що є, мабуть, певні механізми, здатні враховувати також думку тієї ширшої, загальної маси.

Згадувала ти також про соціологічні опитування, так що ми можемо про них трошки поговорити. Я до них ставлюся дуже скептично, потім поясню, чому. Так от, українське суспільство поділене, і, умовно кажучи, все ж таки в ньому є українська національна чи націоналістична інтелігенція різного забарвлення – від представників ліберального націоналізму до поборників фундаментального чи інтегрального.

І є так само російська чи російськомовна інтелігенція, теж із різними формами націоналізму – від ліберального російськомовного чи кримського до совєтського ортодоксального, войовничого, фашизоїдного типу, як, скажімо, Наталя Вітренко чи більш циничний, хитріший Петро Симоненко. Отже, з російською частиною цього суспільства мені все зрозуміліше, бо вона об'єктивно зацікавлена у, так би мовити, утвердженні, підтримці антисемітизму приблизно у тих формах, які домінують у Росії. Об'єктивно їм вигідно переконувати і самих себе, і українців, що все ж таки всі провини, які мала Імперія, лежать не на росіянах, а на євреях. Ну, зокрема, улюблена їхня ідея, що більшовизм був єврейською вигадкою, що вони нібито створили цей більшовизм, вони його утвердили, вони й Голодомор, так би мовити, реалізовували і так далі. Ну, чому вони тільки не збудували Ізраїль у центрі Москви, якщо вони так панували над усією країною, – моє запитання до ідеологів цьо-

го напрямку. Тобто є, безумовно, виразна тенденція до подібної пропаганди, але ця пропаганда фактично є просто регіональним різновидом московської пропаганди. Це просто репродукція того, що ми спостерігаємо в Москві. Тобто російського, совєтського, імперського антисемітизму.

Натомість в українському суспільстві все набагато складніше, я вже сказав, що є певна ліберальна інтелігенція, яка намагається шукати діалогу з євреями, яка намагається щось пояснювати, щось сама зрозуміти, іншим пояснити, але є також націоналістична частина, така фундаментально націоналістична, яка почасти, з одного боку, клює на російську пропаганду, почасти трансформує ці ідеї в якісь свої форми антисемітизму, що виростають з побутової неприязні. Євреї, мовляв, хитрі, вони, значить, нас весь час зраджують, весь час служать сильнішим. Їм не можна довіряти. Приблизно так. Полякам не можна довіряти. До речі, це та ж сама група людей, та ж сама ідеологія, той самий підхід. Нікому не можна довіряти. Всі вони конспірують, думають, як Україну прибрати до рук. Поляки, румуни, угорці, ну, всі поспіль, разом із молдаванами, мабуть. Ну, хіба що за винятком молдаван і білорусів.

Очевидно, що ця група, цей напрямок має підживлення від побутового антисемітизму, і очевидно, що він має, можливо, кращі шанси навіть пробитися до широкої маси, тому що цей дискурс найзрозуміліший, він, так би мовити, біологічніший, він апелює до простих інстинктів, а це, звичайно, дуже вагомий виклик ліберальній інтелігенції, – яким чином боронити свою територію і боронити нашу спільну територію від проникнення, інфільтрації цих, абсолютно чужих і божевільних ідей. Це справді проблема, я свідомий того, розумію, наскільки це важко. Все ж таки часопис «Критика», де ми друкуємося, не проникає на територію «Сільських Вістей». Очевидно, ми не можемо проникнути на територію «Сільських Вістей», але принаймні ми можемо впливати, стримувати тих, хто обслуговує територію «Сільських Вістей». Ми могли би створити таку суспільну думку, таке інтелігентське середовище, які чинили б опір творцям і поширювачам цієї ксенофобської і антисемітської пропаганди. Стосовно масової реакції на ксенофобські та антисемітські гасла я би сказав, що вона є одномоментною, двозначною, як і все наше суспільство.

Я не дуже довіряю опитуванням. Вони є об'єктивними в тому сенсі, що справді відбивають реальні відповіді на реальні запитання, але мені здається, що тут, у разі нашого постсовєтського суспільства ми стикаємося з певною недиференційованістю поглядів, і, так би мовити, досить специфічним розумінням усіх тих категорій, які фігурують у соціологічних опитуваннях. Я знаю про те, що справді впродовж багатьох років в усіх соціологічних опитуваннях євреї стоять на четвертому місці після трьох східнослов'янських народів, якщо говорити про близькість. Існує шкала Богардуса, за якою визначається соціальна дистанція. Так от, українське населення виявляє найбільшу близькість, насамперед, до українців, очевидно, далі йдуть росіяни і потім білоруси, і на четвертому місці стоять євреї. На п'ятому – українська діаспора, українці з діаспори. Це дуже характерно, тобто євреї для нас ближчі, ніж українці за кордоном. А далі вже йдуть поляки, чехи, німці і африканці, афганці, чеченці, китайці, цигани. Такий расовий підхід ми бачимо, з одного боку, тобто певну расову нетерпимість, певне расове відчуження. Євреї ж вписуються в категорію ближніх. Гадаю, що це не є свідченням високої толерантності нашого суспільства, це є свідченням такої постсовєтської інерції і сприйняття євреїв як своїх, просто своїх у радянському сенсі слова. Це просто «наши советские люди», і так само, як українці, і білоруси, і т. ін. – це наші, «радянські» – іншими вони не сприймаються.

Так що тут не йдеться про терпимість до євреїв, просто існує нівеляція їхніх особливостей. На це питання дуже добре одного разу відповів Лукашенко, мені переказували мої білоруські колеги. Можливо, це анекдот, але певніше бувальщина. Був такий епізод, коли один з його підлеглих щось йому бовкнув: «Я вам, Александр Григорьевич как єврей скажу...». На що Лукашенко: «Гриша, який же з тебе єврей, ти ж наш». Оце «наш» – говорить усе. «Який же з тебе єврей». Оце підхід багатьох людей. Так що я думаю, що в опитуваннях, з одного боку, накладаються різні підходи, ставлення різних груп і різні мотивації. З одного боку, є певна справді толерантна група інтелігентних, інтелектуальних, розумних, чесних, порядних українців (українців я вживаю в політичному сенсі слова), які справді ставляться прихильно і до євреїв, і до циганів, і до чеченців і т. ін. Але, я думаю, що є набагато більша група, яка каже: «так, ми прихильно ставимося до євреїв, білорусів, росіян чи

українців, тому що це все наші, радянські люди», вони їх терплять не тому, що поважають їхні особливості, а навпаки, тому що не бачать якихось відмінностей від інших.

Наскільки той фактор, що українське суспільство має проблеми з власною тотожністю, має вплив на відносини з євреями?

Це має колосальне значення. Причому у двох аспектах. Поперше, в тому сенсі, що, як я вже казав, українці занадто заклопотані своїми власними проблемами і якоюсь мірою недочувають або не розуміють проблем інших. І це істотно ускладнює українсько-єврейський діалог. Але діалог ускладнюється так само з єврейського боку, тому що українці і тут, в Україні, не почувають себе, так би мовити, цілком безпечно і стабільно. Євреї в Ізраїлі теж відчувають загрозу, тому, в певному сенсі, йдеться про дві нації під загрозою. Кожна з них, так би мовити, не досягла тієї стабільності і впевненості в собі, як, скажімо, німці, французи чи поляки, які вже можуть вести нормальний діалог, уже можуть казати: «Так, ми пробачаємо, ми просимо пробачення, ми критикуємо себе, ви критикуєте себе, тобто ми відкриваємо всі національні виразки, лікуємо їх» тощо.

Для нас це велика проблема. І для євреїв, я думаю, так само. Тому що вони перебувають у стані обложеної фортеці. Для них війна не закінчилася. Для нас війна не закінчилася. Тому, розумієте, ми не чуємо добре один одного. Діалог дуже складний. Мені здається, полякам набагато легше покаятись за Єдвабне. У французів є свої комплекси, ми не будемо входити у французькі комплекси, але принаймні у німців, поляків якось воно працює більш-менш. Важко, є також свої тертя, непорозуміння, але в усякому разі є можливість подолання цих комплексів. У випадку України поки ще такого немає, тому що, дійсно, ми ще боронимося, ми ще не впевнені, чи виживемо. Нам зараз не до того, так би мовити. Нам зараз треба якось урятувати своє національне буття, – мову, культуру, без цього не відомо, чи є сенс узагалі говорити про якусь українську ідентичність. Подібні проблеми є актуальними для євреїв. І в Ізраїлі, і за межами Ізраїлю. І тому поки що цей діалог відбувається дуже важко, оскільки кожна сторона стає в захисну, а радше, прокурорську позицію, ніхто не хоче визнавати якихось

своїх помилок, провин тощо. Я знаю дуже мало українців, які до цього готові, які відкриті до такої розмови. І я майже не знаю євреїв, які готові до цього.

Одним із питань, які викликають чималі відверті чи приховані емоції, головним чином серед народів Східної Європи, є питання ставлення євреїв до комунізму. У Польщі, попри довголітній діалог, нема ще однозначності у підході до цієї теми – євреї кажуть: ті, які пішли з комуністами, зреклися єврейства. Проте це не вичерпна відповідь на запитання, чому серед еліт і серед єврейських мас була така прихильність до комунізму? Як із цим питанням в Україні? Які причини участі частини євреїв у комуністичному русі?

Я розумію, чому багато євреїв пішло в комунізм, на те були, очевидно, об'єктивні причини, була знедоленість, більшовизм давав новий шанс, більшовизм мав псевдоінтернаціоналістську риторику – національність не має значення, етнічність байдужа і т. ін. Безумовно, він давав шанс знедоленому єврейському населенню не тільки врятуватись, а й зробити кар'єру тощо. Якщо ми говоримо, скажімо, про колаборацію, то я припускаю, що українцям так само важко визнавати факт колаборації, скажімо, з нацистами, як євреям тяжко визнавати факт колаборації з більшовизмом. Українцям важко зізнатися в тому, що ми (частина з нас) брали участь у знищенні євреїв, але так само євреям важко сказати, що дійсно якась частина євреїв брала участь у знищенні українців. Але ж так було. Хоча я не бачу, що такі зізнання матимуть місце найближчим часом, оскільки надто довго обидва народи перебувають у дуже нестабільному становищі, отже, це дуже важко зробити, дуже важко висловити ці думки. Очевидно, їх можна висловити. Гадаю, з обох боків знайдуться такі люди, які скажуть правду і будуть підтримувати цю розмову, але така розмова не проб'ється, я боюся, до ширших верств населення.

Які причини вплинули на твою думку, що у світі існує дуже сильний стереотип українця як природного антисеміта?

У 1994 році, коли я працював у США, я бачив і у прямому ефірі, і в записі сумнозвісну передачу Morley Safer'a [Ugly Face of Freedom] на CBS у рамках програми «60 хвилин». Там Сейфер,

власне, і сказав, що українці – генетичні антисеміти. Він сказав, що, можливо, українці і не були генетичними антисемітами, але все ж таки можна їх підозрювати в генетичному антисемітизмі. Це, звісно, пасквіль, брехня, тому що немає генетичних антисемітів, оскільки взагалі немає нічого генетичного в цьому сенсі. У нас були генетичні інтернаціоналісти офіційно, росіяни були генетичними, тому що совєтська ідеологія, совєтська пропаганда переконувала нас усіх, що у росіян націоналізму немає, – на відміну від інших народів Радянського Союзу. Був литовський буржуазний націоналізм, український. Не було тільки російського буржуазного націоналізму, тобто з цього випливало, що росіяни є дійсно генетичними інтернаціоналістами. Ідеальний, прекрасний народ. Але ви розумієте іронічність цієї ситуації. Мені здається, що на абсолютно негативний образ українців як антисемітів наклався цілий ряд чинників. Насамперед я би сказав, що все ж таки певну роль відіграє відсутність українського дискурсу. Україна була бездержавною нацією, тобто вона не мала голосу. Практично голосу українців не було чутно. Був голос імперський, насамперед російський, який, очевидно, намагався всіляко дискредитувати українську справу, чи то йшлося про царську імперію, чи, тим більше, про совєтську, яка дуже свідомо розігрувала цю карту та дуже послідовно і вміло підкреслювала провину українців, «генетичний український антисемітизм». І це, безумовно, важливий чинник. Чувся також єврейський голос, оскільки існувало досить впливове єврейське лобі в західних країнах, але також з'явилася держава Ізраїль, і голос єврейства не був надто зацікавлений в якомусь пошуку правди та істини. Він теж мав тенденцію розігрувати цю ідеологічну карту, підкреслювати страждання тощо.

Врешті, це окрема проблема, те, що один єврейський публіцист (Norman Finkelstein) назвав – «Holocaust industry». Тобто є група людей, котрі буквально роблять бізнес на розігруванні цих проблем. А натомість урівноважити цю певним чином підібрану тенденційну інформацію, або й фальсифікацію, не було кому, тому що України не існувало як держави, української інтелігенції практично не було на міжнародному рівні – вона знищувалася.

Якщо збиралися якісь учені в діаспорі, то вони були там успішно маргіналізовані, як напівбожевільні націоналісти. Яка там дер-

жава, адже України немає, немає на карті світу, немає на карті ментальній. Це все зрозуміло. Яка тут може бути ділянка науки? А може, це взагалі не наука? І таким чином у нас не було альтернативного голосу, існував тільки цей домінантний, отже, формувався абсолютно фальшивий імідж. Завжди легше бити того, хто не дає відсічі, хто не може дати здачі, хто не може виправдатися, захиститися, і українці були прекрасною жертвою. Гірше було з усіма іншими, навіть з поляками було гірше, хоча полякам теж дісталося. Але тут не враховуються дві речі.

По-перше, те, що все ж таки саме Східна Європа, насамперед Україна була серед територій, де проживали євреї. Тобто саме там був той казан, де вони були замкнуті, причому замкнуті вони були переважно у бездержавних націях, тобто ні поляки, ні українці не були господарями становища, вони мешкали в іншій імперії, і Російській, і Габсбурзькій, потім у Третьому німецькому рейху. У більшості цих ситуацій ні поляки, ні українці не були панівною нацією, вони були, так само, як і євреї, десь там на дні, де відбувалася просто боротьба між в'язнями одного бараку чи, може, різних бараків, але ніхто з них не був хазяїном у цій ситуації. Сьогодні західні європейці чи американці на це не зважають. Вони ігнорують реалії Східної Європи. Власне, бездержавний характер українців чи поляків. А крім того, вони тим самим ігнорують попередні ситуації в Західній Європі, якось не говориться про подібні проблеми, ексцеси в Іспанії чи навіть у Франції.

Майже 30 років минуло з часу, коли взагалі почали говорити у Франції про проблему євреїв. Це було у 70-х роках. І це почалося не від французької книжки, а від книжки американця, Роберта О. Пакстона (Vichy France: Old Guard and New Order, 1972). Саме ця книжка викликала французьку реакцію...

Ми знаємо приказку про те, що своє лайно не смердить, але французька колаборація – це окрема тема, хоча кількісно вона набагато більша, ніж будь-яка східноєвропейська. Тобто українські формування, такі як СС Галичина, батальйон «Нахтігаль», не мали такої чисельності, як армія маршала Петена. Вони не мали такої кількості, як російська армія Власова. Про це теж дуже мало говориться. Ніхто не пише статей, книжок про російську колаборацію. Дуже рідко згадується, що був генерал Власов, хоча кількісно його

армія була набагато більшою, ніж усі разом узяті українські колаборанти, і СС Галичина, і поліцаї. Але знову ж таки ми маємо тут феномен домінантного дискурсу, феномен державних, великих імперських націй, здатних накинути свій дискурс, здатних встановити свою агенду, свій порядок денний, свої правила дискусії. І феномен бездержавних націй, яких може копати хто завгодно. Так що, у принципі, я розумію цю тенденцію, розумію, звідки вона походить. А все ж таки об'єктивно визнаю, що вона змінюється, на рівні наукового дискурсу поступово змінюється. Я просто бачу, як змінюється характер наукових дискусій, хоча не бракує і далі всіляких дурниць і нісенітниць. Я, скажімо, недавно прочитав абсолютно безглузду статтю шведського автора в «Canadian Slavonic Papers», не знаю, як вона там опинилася. Стаття дійсно необ'єктивна, але, з іншого боку, з'являється хоч можливість полеміки з подібними текстами.

Я до останньої хвилини не вірив, що мені вдасться, наприклад, надрукувати в «Transition Online» полеміку з *Jeffrey Burds'ом*, який звинувачував сучасних українців у масовому антисемітизмі. Він намагався масову еміграцію євреїв до Америки пояснити саме етнічними переслідуваннями, хоча очевидним є те, що це була насамперед економічна еміграція. Люди тікають тому, що жити краще тоді, коли тобі надають статус біженця і пов'язану з цим допомогу. На ці питання добре відповів Семен Глузман. Його стаття у «Критиці» надрукована поруч із моєю. В ній він добре показує, наскільки спокусливо все ж таки розігрувати цю карту безсумлінним, недобросовісним людям, оскільки за цим стоїть певна винагорода, матеріальне благополуччя. Тож і виходить, що для того, аби набути статусу біженця, можна підписатися під чим завгодно. Можна вигадати будь-яку нісенітницю, будь-яку брехню, незважаючи на всі етичні правила тощо. Це того варте, це оплачується.

На що зараз слід звернути увагу на тлі сучасних міжетнічних стосунків в Україні? Чи можна сказати, що, будучи впродовж останніх кільканадцяти років у постійному процесі переосмислення цінностей, поглядів – на зовнішній світ, на свою націю, на політику, на державу – пересічний українець вибудовує свої поняття раціонально? Чи, можливо, він відгукуєть-

ся на стереотипи? Як у тому всьому позиціонувати сучасне ставлення українства до євреїв?

В Україні, безумовно, існує проблема ксенофобії, і в Україні досі є проблема антисемітизму. Але, на жаль чи на щастя, ця проблема не головна. Підсумовуючи, я сказав би так: в Україні якийсь антисемітизм існує, але він не є якимсь домінантним явищем. Він не володіє думками та поглядами більшості людей. Він просто є частиною широкої ксенофобії, яка походить від людської недосвідченості, від нерозвинених традицій толерантності, демократизму, лібералізму в цій країні. Але виокремлювати це як якесь дивне явище, специфічне явище не варто, тому що це частина тієї самої нетолерантності – і щодо євреїв існує певна підозрілість і обережність, і щодо циган, і щодо негрів, і щодо китайців, і щодо гомосексуалістів. Подібне ставлення не є гіршим стосовно євреїв, воно є навіть трохи кращим, бо все ж таки в євреях переважно визнають своїх.

Хоча я недавно читав дуже цікаве пояснення одного соціолога, він каже, що ситуація погіршується у зв'язку з тим, що у нас через еміграцію залишається дедалі менше простих євреїв. Українці опиняються в ситуації, коли серед них дедалі менше єврейського населення, вони не бачать, так би мовити, нормальних євреїв, пересічних, звичайних, як ми, людей. Мешканці України мають перед очима лише олігархічну верхівку, серед якої дійсно багато євреїв, різних бізнесменів і т. ін. І виникає враження, що ось ці олігархи і є євреями. І тут виникає простір для певного популізму; людьми можна дуже легко маніпулювати. Хто тут Україною править? Ага! Суркіс, Фельдман, Пінчук, Коломойський і там ще хтось. Але це знову маніпуляція, відволікання уваги від простої, для мене як політолога, дуже простої істини про те, що ані Суркіс, ані Коломойський насправді ніякі не євреї. Це, як Лукашенко сказав, «наші», – але наші в тому найгіршому сенсі, в Лукашенківському, вони «наші» для Лукашенка, вони ніякі не євреї, а звичайні «совки», гомо совєтікуси.

Для «совка» немає різниці, хто він за походженням – єврей, росіянин чи українець. Усі – совєтські люди. І саме в цьому полягає проблема. І про це треба говорити, а не переводити стрілки на євреїв, чи там на росіян, чи на когось іще. Це проблема радянського населення, радянських цінностей, радянських еліт, які і далі керу-

ють цією країною. Про це треба говорити. Оскільки ці люди стоять поза етнічними групами. Це суспільство існує у квазіфеодальній формі. Тобто воно не структурується в національних або етнічних категоріях. Воно структурується у станових категоріях. Це клас номенклатури, тієї номенклатури, яка зрослася з кримінальним світом, це так звані олігархи. Постсовєтська еліта – «бісексуальна», можна сказати. Вона – безнаціональна.

Тарас Возняк

Наскільки після 1991 р. єврейська спадщина Галичини присутня у свідомості українців? Чи можна говорити про етапи її засвоєння суспільством?

Безсумнівно, можемо говорити про певні етапи. Цей процес просувається. Мені здається, після Голокосту, латентного антисемітизму совєтського періоду та систематичних антиєврейських кампаній зі свідомості загалу було витіснено і Голокост, і саме існування євреїв як таких. У СРСР така національність була «небажаною». Натомість у Галичині були свої особливості – практично все галицьке єврейство знищено, натомість тих євреїв, які прибули зі Сходу разом з новою владою, зараховували радше до росіян чи, ширше, совєтів. Консервативне галицьке суспільство їх відчужувало. Совєти і галичани жили хоча і поруч, проте у різних світах, які могли перетинатися лише на службі чи по роботі. Я не знаю, як там було на Східній Україні. Можливо, там процеси були інші. Хоча про дві найбільші катастрофи – Голодомор і Голокост – там теж радше мовчали, ніж говорили, навіть у родинах. Тому про сам Голокост пам'ятаю тільки якісь уривки фраз: мама казала, що це було щось нелюдське, ті нещасні поодинокі євреї-втікачі поневірялися лісами під час війни, як «дичина», «не мали де голову притулити». Напевно, внаслідок цього витіснення молодша генерація галичан, народжена у 1950-х рр., фактично, вже мала дуже мало інформації про ті події. І не особливо над цим задумувалася.

Що справило вирішальний вплив на хід тих процесів, зокрема, постання історичної амнезії, які лишила по собі у спадок політика Радянського Союзу?

Політика Совєтського Союзу на державному рівні була достатньо антисемітською, але я жив у провінційному середовищі, до якого все це не дуже й докочувалось. Мовчалося не лише для того, щоб витіснити психологічну травму, а й зі страху перед режимом.

Але мовчалося не лише про Голокост, а й про українське підпілля, український рух опору, який бушував на наших теренах до початку 1950-х рр. Батьки не говорили про це відкрито при дітях: боялися, що дитина через необізнаність може про те щось сказати у школі або деінде, і це стане великою проблемою для родини. Тим більше, багато родин щойно повернулося з різних «магаданів та норильськів». Репресії, щоправда, не такі криваві, не припинялися й у 1960–70-х рр. Пам'ятаю репресії та арешт одного з племінників Бандери, який працював із моїм батьком. Втім, загальне неприйняття совєтської дійсності та влади на наших теренах було завжди. Важко окреслити, в чому це полягало, але більшість галицьких дітей, особливо у провінції, виросли в атмосфері неприйняття всього совєтського, однозначного й рішучого. Це була доволі поширена позиція в Галичині і, може, Волині. В цілому, в Україні було, гадаю, все ж трохи інакше.

Що стосується єврейського питання, то я думаю, що совєтські антисемітські впливи в Галичині були не надто сильні. Очевидно, у період Другої світової війни галицьке суспільство дістало величезні травми: йдеться не тільки про винищення євреїв, було також винищення українців та поляків, депортація їх, жорсткий опір совєтам та нацистам з боку українського підпілля, жорсткий опір нацистам, совєтам та українцям з боку поляків. Це був час репресій і, практично, знищення верхівки українсько-галицького суспільства. Окрім того, розгорався жорсткий польсько-український конфлікт. Це була величезна загальна травма, і на тому тлі Голокост неначе губився. Можливо, в Галичині була помітніша польська присутність і відсутність, аніж єврейська.

Єврейська трагедія не знаходила речників, крім окремих постатей, котрі мали певні знання та сумління. З українського боку трагедію галицького єврейства практично не озвучували, а з єврейського боку просто нікому було говорити, бо винищили всіх майже вщент. Сучасна єврейська громада, котра пробує говорити від імені галицького єврейства, – це, як правило, люди з Центральної України або з Росії – зі Сходу. Вони не є прямими спадкоємцями дуже специфічної етно-культурної групи питомо галицького єврейства, яке після входження Галичини в Австрійську імперію пройшло особливий шлях розвитку і, по суті, становило особливий субетнос. Сучасна єврейська громада Галичини лише вчиться го-

ворити від їхнього імені і, продираючись крізь власну совєтизацію, пробує розвивати ту культуру. Проте вона тільки повертається до свого єврейства. А шлях ще довгий. Проте дуже часто вони просто переносять до Галичини свою російську чи російськомовну єврейську культуру, яка розвивалася в Російській імперії. Базовою мовою сучасної єврейської громади Галичини є саме російська. Так сталося, у цьому ніхто не винен. А власне галицька – їдишистська, польськомовна, німецькомовна – єврейська культура залишається надалі безмовною сиротою. Мені навіть здається, що сучасні українці і поляки більшою мірою нею цікавляться, ніж сучасні євреї України. Більшість не знає ані їдишу, ані німецької чи польської мови, не знає контексту Австро-Угорської імперії, австроугорського міту, не має щодо нього жодних сентиментів. А без нього культури євреїв Австро-Угорщини не зрозуміти. Цю велику невідповідність потрібно долати і євреям Галичини, і українцям. У Польщі вже багато-що зроблено – маємо там добрих партнерів. Величезний пласт гебрейської культури Галичини має нарешті бути освоєним і знайти своїх господарів.

Я пам’ятаю, як у 1970–80-х рр. на Хмельниччині старші жінки ще кликали онуків на їдиш, і діти їх розуміли. Відповідали російською, але бігли додому, бо бабця сказала, що треба. Тоді їдиш іще жив, подеколи навіть на вулиці. Не думаю, що це залишилось. Багато людей виїхало до Ізраїлю, а там, з огляду на потребу консолідації народу, їдиш теж свого часу трактували як суржик і не сприяли його розвитку. Тому відбувся певний культурний розрив, їдишистська культура, по суті, осиротіла...

Ми заторкнули тему Голокосту. В українсько-єврейських взаєминах особливу роль відіграв період Другої світової війни, зокрема, антиєврейські погроми, які влітку 1941 р. прокотилися Львовом та іншими містами Галичини. Як відомо, у погромах брала участь частина українського населення. Євреї, які пережили Голокост, зокрема, Курт Левін чи рабин Кахане, про це писали у спогадах...

Я недостатньо володію матеріалом, аби чітко стверджувати, що було насправді і який був масштаб цих погромів. Зараз матеріали про них з’являються у Львові та Золочеві. Натрапляв і на спростування – мовляв, нічого не було. Думаю, ці ексцеси могли бути

і спровоковані, і спонтанні. Очевидно, що це була реакція на відкриття енкаведистських тюрем. Нацисти були зацікавлені у погромах, то й нацьковували одних на інших – поляків на українців, українців – на поляків та євреїв. Думаю, це питання потребує скрупульозного вивчення без політичних спекуляцій. Щоправда, не знаю, чи така неупередженість можлива. Якоюсь мірою, думаю, причина погромів у перші дні війни криється у самій людській натурі. У кожному з нас сидить звір, тож не треба зарікатися, що таке вже ніколи не повториться. Ми живемо у менш кровожерливі часи, і тому нас ніщо не спокушає. І в цьому сенсі сумнівними є взаємні звинувачення: скажімо, українці оскаржують євреїв у тому, що їх було більше в НКВД, а отже, саме вони були чи не головними організаторами Голодомору в Україні та звірячого винищення в'язнів тюрем у Західній Україні у перші дні війни; євреї ж стверджують, що українці і тільки вони були організаторами погромів чи антиєврейських акцій під час Другої світової війни. Частина євреїв та українців справді була до того причетна, однак не всі. І групова відповідальність тут навряд чи доречна.

Що ж до мотивації тих, хто брав у цьому участь, то це – питання радше людської природи, а не конкретних націй як організованих спільнот. Навіть у цьому запитанні одразу була неначе прихована відповідь – «частина українського населення», але ж так само і «частина польського населення» Львова – бо вони теж витягували з підвалів НКВД своїх рідних, яких розстріляли при відступі червоні. А так направду – то попри можливих інспіраторів, головним виконавцем була «вулиця», яка не має національності. У цьому сенсі, мені здається, глибоке філософське дослідження тут навіть потрібніше, аніж історіографічне. Можна порахувати українців, які брали участь у знищенні євреїв. Можна порахувати поляків. Можна й тих, які рятували євреїв або допомагали їм. Але насправді це – проблема людської природи. Я про організовані акції не кажу – це інші речі.

Втім, не всі піддавалися темній стороні своєї природи. Пригадую одну історію, почуту від мого діда. Десь у 1941 чи 1942 році німці зібрали всіх євреїв з околиць у містечку Долина у передгір'ї Карпат з тим, щоб довести до кінця акцію знищення євреїв. Не знаю, з яких причин – чи для того, щоб втягнути у груповий злочин, чи аби застрахати – вони зібрали сільських війтів, бурмістрів з

містечок, щоб показати їм табір у Долині і саму страту. Туди привезли, по суті, насильно, сільського голову тої місцевості, звідки походить мій батько, старшого чоловіка, який був сільським війтом ще за Франца Йосифа і за міжвоєнної Польщі. Він тоді вже був літній чоловік, ледь не сімдесятилітній. Повернувшись додому, він сказав, що не хоче бути війтом, і жити у такому світі не хоче. Ліг – і помер. Яка реакція адекватніша: вибух люті чи болю за своїх рідних, яких витягли з тих катівень НКВД, чи відмова жити в такому світі? Я не знаю, я – не суддя. Суддя там, нагорі.

Коли Ви вперше зрозуміли, що Львів і Галичина дуже важливі для євреїв і єврейської культури, і що це особисто для Вас означало?

Це відбулося десь у 1960–70-ті роки. Я виріс у моноетнічному середовищі, українському майже на 100%, у глибокій галицькій провінції, у світі вже після Голокосту, в якому наявність не тільки єврейського, а навіть російського елемента була екзотикою. Це стосувалося не тільки мене, але й моєї родини. Пригадую один курйозний випадок: моя мати була вчителькою. Якось вона складала список вчителів тієї школи: прізвище, ім'я, по батькові, рік народження, національність. Вчителька фізики, Софія Юліївна Гетьманенко, такий-то рік народження, про національність каже: єврейка. Це був такий шок для моєї мами, що вона інерційно, хоча була дуже стриманою, сказала: як то? Як таке можливо? Невже такі люди взагалі є в цьому світі? Виявилося, що є. І це при тому, що вони зустрічалися щодня у тісному вчительському колективі. Стало якось незручно. Але мама навіть не підозрювала, що Софія Юліївна – єврейка. Про це просто якось не думалося. Але цей конфуз був дуже важливим для мого усвідомлення різноманітності світу.

Що стосується моїх дитячих спогадів, то євреї – це було радше щось міфічне, пов'язане з різдвяним святочним циклом: Жид і Сура як обов'язкові і дещо комічні, хоча важливі персонажі. Дехто з євреїв ображається на ці різдвяні інтермедії, генеалогія яких тягнеться ще до середньовічних карнавалів та театру бароко. Обов'язково сніг, гори, надвечір'я, напіврадісне-напівтривожне очікування вертепу, збудження – довіра-недовіра, чи все це дійство справжнє, чи таки театр. Жид для галицької дитини – це хтось

у традиційно чорному, з довгим волоссям, пейсами... Він жартує, разом з чортиком гонить карпатськими снігами... Це – перші дитячі спогади, але дітей страшили не тільки Жидом. Мене страшили ще й фотозбільшувачем, який стояв у кутку кімнати і теж був чорним та великим. Я до того кутка помешкання не наближався.

Наступний спогад – це розмови мого діда і його братів, людей ще австрійської епохи, ветеранів Великої війни, як вони називали віну 1914 року. У тих розмовах постійно фігурували дивовижні країни, як от Зюдтіроль, Влохи та персонажі, як-от босняки. Тільки потім я зрозумів, що то Південний Тіроль та Італія, де вони воювали. Вони, напевно, недоговорювали, не все я розумів. Вони зустрічалися, як правило, на якихось родинних та релігійних святах і дуже поважно говорили про давні довоєнні часи – ще до Першої світової. Мій дід у Першу світову війну служив, як і більшість галичан, в австрійському війську. Це був зовсім інший світ, де євреї були не міфологемами, а сусідами, живими людьми: інколи поважними, інколи – смішними, але живими. У тих розмовах згадувалися міфологічні для мене люди: скажімо, знаний на всю околицю, майже легендарний угорський єврей доктор Сабат. Коли прийшли нацисти, то цілий повіт збирав підписи, щоб його не забрали до концентраційного табору – і німці його не чіпали ледь не до самого кінця війни. А коли війна вже доходила до кінця, він зрозумів, що в тій агонії режиму йому порятунку не буде, тож вирішив перейти через гори в Закарпаття, тоді окуповане Угорщиною: там ще не було жорстких репресій проти євреїв. Проводити його гірськими перевалами викликалися кілька братів–українців. Очевидно, він узяв із собою якісь гроші, може, якесь золото, і замість того, щоб довести на Закарпаття, вони на перевалах його вбили. Що переважить у груповому оскарженні українців – ті двоє-троє, хто його вбив, чи десятки тисяч, що підписали листа? Мій батько та «люди», як у нас кажуть, свято переконані, що за цей злочин вся родина тих «провідників» була покарана – і таки правда – вимерли всі. Від різних хвороб. Проте це правда. Пізніше, готуючи число журналу «Ї» про гебрейську Галичину, я знайшов документи, що стосувалися цієї людини. В англомовних текстах раптом надибав спогади про цього міфічного доктора Сабата: знайшов підтвердження розмовам моїх дідів у спогадах, написаних в Ізраїлі, Сполучених Штатах Америки. Розрізнені дитячі спогади почали набувати реальних обрисів,

але довший час для мене це була чиста міфологія, як і поле, яке мені принагідно показував батько, що до війни належало Сабатові та його дружині. А у 1970-х рр. я раптом виявив, що в містечку, з якого походять мої родичі, є величезний цвинтар того невідомого мені ефемерного народу. Це було ціле місто величезних надгробних каменів – мацев. Для малого хлопчини, який візуально зовсім інакше сприймав світ, відкриття чогось такого – це чимала дивовижа. Працюючи над числом журналу «Ї» про гебрейський усесвіт Галичини, я збирав історії наших містечок і раптом виявив, що навіть містечко Рожнятів, котре сьогодні налічує заледве 5 тисяч мешканців, має чималу писану єврейську історію. З іменами, які я вже чув, з планами будинків і навіть шляхом, яким мешканці гнали худобу на зарінки. Це для мене було черговим шоком.

Навіть коли я вже пішов на вищі студії, то траплялися не менш смішні конфузи, ніж з моєю матір'ю. До якогось моменту я й до голови не брав, що не всі студенти, з якими я вчився, є українцями. Про росіян та інші «канонізовані» в СРСР національності не йдеться. Я особливо не задумувався про національність своїх одногрупників: знав, що росіяни є, середньоазіати, кавказці. А що стосується євреїв, то в мене досвіду не було. Десь на другому-третьому курсі почав усвідомлювати, що деякі мої одногрупники, незважаючи на здебільшого українські чи російські прізвища, все-таки мають інше коріння.

Внаслідок чого Ви настільки зацікавилися єврейським питанням і культурою, що стали одним із головних учасників українсько-єврейського діалогу? Ви дуже багато про це писали. Чому вважаєте цю проблематику важливою?

У моєму випадку є одна суттєва річ. Силою обставин, себто це – не моя заслуга, я від початку не був заражений побутовим простацьким антисемітизмом, який завжди йде чи з родини, чи із суспільного дискурсу. Я думаю, у великих містах побутового антисемітизму було більше, аніж на провінції. Моя родина була поза тим контекстом. Єврейське питання для мене не складало жодної проблеми: наприклад, не маю також жодних антихорватських настроїв чи антигрецьких. Це, напевно, перший елемент, котрий дозволив мені спокійно дивитися на ці речі без якихось доктринальних чи емоційних навантажень. А потім – просто цікавість до

інакшого, інакшої культури, іншого народу. Я згадую той цвинтар у Рожнятові: суто візуально він мене дуже зацікавив і заскочив своєю абсолютною інакшістю і відчуженістю. Він відрізнявся від милих та погідних провінційних галицьких цвинтарів, наче справді зачаївся у своєму сирітстві...

Безсумнівно, моє зацікавлення гебрейським фрагментом галицького культурного шару пов'язане зі спробами повернення до своєї галицької ідентичності, відбудови її у всьому багатстві та різноманітності. Починалося з галицько-українського культурного кола: тут в мене теж є дуже цікавий людський досвід. Коли вчишся у школі і пишеш твори, які задає вчитель, то наче відповідаєш на офіційний запит української, тоді ще совєтської держави, офіційною мовою, себто кодифікованою сучасною українською. Однак коли я почав писати тексти вже не для школи, а для себе чи від себе, то почалися проблеми. Я зіштовхнувся з дивною річчю: той варіант совєтизованої та уніфікованої української мови виявився для мене чужим, неадекватним тій дійсності, в якій я виростав. І тоді я спробував писати, принаймні частково, галицьким діалектом. Це було більш адекватно, менш фальшиво. На рівні інтуїції мені стала зрозумілою ситуативна фальш нормативної літературної мови. Скажімо, для мене Стефаник чи Черемшина – галицькі письменники, абсолютно зрозумілі й адекватні ситуації: наближення до живої, а не препарованої ідентичності проходило складно навіть в українсько-українському контексті.

Зараз я, на жаль, втратив пронизливе відчуття неадекватності чи фальші, але дитина наївна і чесна, особливо коли хоче максимально виразити себе. Це був тільки перший крок до себе – починалося з української ідентичності, українсько-галицької автентичності, тобто з усвідомлення галицької специфіки. Наступними елементами галицької специфіки були її польська і єврейська складові. Звичайно, процес повернення до автентики був повільним і тривав роки: легітимізація галицької і польської присутності як невід'ємного елементу моєї самосвідомості, реконструкція єврейської присутності вже зараз. Я говорю про ре-конструкцію тому, що ми зараз вже не можемо опертися на присутність галицьких євреїв: їх просто немає. Тому пробуємо ре-конструювати єврейський культурний пласт і якось інкорпорувати його у сучасний галицький та український контекст. Таким чином, стаємо наче

спадкоємцями польського і єврейського культурного спадку. Цим ми займаємося у журналі «Ї» упродовж багатьох років, не скажу, що безрезультатно.

Починаючи з 1990-х рр. журнал «Ї» видав кілька чисел, присвячених українсько-єврейській тематиці. З одного боку, це – спроба пригадати справжню єврейську галицьку культуру, якої вже не існує, а з іншого – спроба ведення діалогу. Як ще поясните ці ініціативи?

Журнал і числа, які стосуються цієї тематики, значною мірою виростають із культурних пошуків кінця 1970-х – початку 1980-х рр., із андерграундних середовищ, які цікавилися загальнокультурним контекстом. Свого часу існував гурток, який збирався щоп'ятниці в одній з підпільних у буквальному сенсі слова, бо була у підземеллі за адресою вул. Грабовського, 14, вітражних майстерень Львова. В цьому було щось загадкове, бо, попри літературні чи політичні дискусії, не забували ще й складати вітражі – ледь не масонська ложа. Багато хто з того гуртка зараз став провідним інтелектуалом, і то не лише України – доля розкидала людей по світу. В Москві опинився Ігор Клех, в Гайдельбергу – Григорій Комський. Когось закинуло до Стратфорда, когось – до Стокгольма. В майстерні ж завжди циркулювала велика кількість забороненої і напівзабороненої літератури, яка через цих людей входила у культурний контекст Львова. Одразу хочу сказати, що це було середовище, безсумнівно, інтернаціональне – Ігор Клех, хоча й хрещений у костьолі в Бердичеві, вважає себе росіянином, Григорій Комський, котрий мешкає зараз у Гайдельбергу, за походженням єврей, але вважає себе радше людиною російського культурного кола. Ну, а в мене виходу наче і немає. Так от, там уперше ми спробували шукати літературу, яка відповідала б місцю, в якому ми перебуваємо. І не тільки шукати, а й писати. Ігор Клех писав російською – його галицькі тексти просто блискучі, чого варта хоча б повість «Поминки по Каллимаху». Прекрасні тексти писав і Григорій Комський. Саме в цьому колі я познайомився з книжками двох блискучих польських авторів, котрі стосуються галицьких містечок. Перший – це Бруно Шульц з «Цинамоновими крамницями», ми почали його перекладати ще на початку 1980-х. Клех і Комський переклали російською, і боролися з російською, як леви. Вводили в мову галицизми й українізм-

ми, щоб якось її забарвити. Зрештою, цей шлях свого часу обрав і Микола Гоголь. З нами був і Микола Яковина, котрий був то безробітним, то першим демократичним головою Івано-Франківської обласної ради, то депутатом Верховної Ради, але певний час був і вільним художником – і саме тоді він перекладав. Ми з ним почали паралельно перекладати Шульца українською, переклали ледь не все, що він написав. Саме Шульц, попри Франка, повернув нам Дрогобич: ми побачили його не як купу каміння чи напівзруйнованих кварталів центру. Шульц показав ґенезу тих кварталів, їх єврейськість, і вони неначе наповнилися сенсом. Другий же автор – це Юліан Стрийковський. Тільки потім, за двадцять років, я прочитав, що він теж був євреєм – Песахом Штарком, а тоді для мене він був поляком. Його роман «Аустерія», котрий поки що не перекладений українською, – це один з найкращих творів про Стрий, однак, думаю, сучасні мешканці міста й не підозрюють про його існування. Якщо Бруно Шульц вже «розкручений», то Юліан Стрийковський – ще ні. Вони повернули нам автентику цих двох міст. Потім були інші міста й інші тексти... Йозеф Рот і Броди, Йосеф Агнон і Бучач, Карл Еміль Францоз і Чортків, Манес Шпербер і Заболотів, Пауль Целан, Роза Ausляндер і Чернівці...

На початку 1990-х, коли ми вийшли з підпілля і почали перетворювати цей журнал із самвидаву на офіційне видання, то серед інших тем виник і мотив нагадування про присутність польського, австрійського, єврейського субстрату в українському контексті. Перше число, яке стосувалося єврейських тем, мало радше загальноукраїнський контекст, де галицькі, регіональні аспекти були вторинними. Ми спробували подати корпус текстів, які хоч би трішечки ознайомили людей з єврейською філософією й культурою, українсько-єврейськими стосунками. Передруковували, перекладали твори Володимира (Зєєва) Жаботинського, інших лідерів культурницького і політичного сіонізму. Мені здається, що це число назагал було вдале. То був певний прорив.

Ксенофобські тенденції, принаймні у Львові, були тоді достатньо очевидні – мова йде про початок 1990-х рр. У Львові тоді систематично видавали кілька антисемітських рептильок, підозрюю, не без допомоги нашого північно-східного сусіда. Але й своїх, так би мовити, «геніїв» у Карпатах не бракувало. Тим не менше, коли ми випустили перше «єврейське» число, ніхто не відважився оскаржи-

ти нас у якихось проєврейських позиціях. Може, не дуже розуміли чи просто побоювалися. Громадськість дуже добре сприйняла те число, воно вмент розійшлося, як бестселер. Утім, єврейська тема є тільки одним із предметів нашого журналу – ми розглядаємо проблему толерантності й культурної ре-конструкції набагато ширше. Єврейське число лягало в загальне тло. Коли ми випускаємо числа, присвячені галицькому культурному феномену, єврейські елементи вплітаються природно: не як щось екстраординарне, а як абсолютно невід'ємна частина.

Отже, ми займаємося ре-конструкцією галицької історичної цілості чи культурного контексту. Без єврейського елемента це просто неможливо. В якомусь сенсі, думаю, ми робимо роботу, яку мала б виконувати сама єврейська громада Галичини і Львова, ми бо повертаємо їхній спадок. Ми можемо допомогти громаді стати реальним спадкоємцем галицьких євреїв. Утім, не можемо говорити тільки про Галичину: на Буковині величезна літературна школа – Пауль Целан, Соня Моргенштейн, Манес Шпербер – величезні поклади культурних скарбів. Однак, щоб їх освоїти, потрібно для початку вивчити мови, якими вони писали: польську, німецьку, їдиш. Я думаю, прізвища згаданих мною велетів людського духу сьогодні для більшості євреїв на Галичині чи на Буковині дуже мало що говорять. Як правило, причиною є той же мовний бар'єр. І це – велика проблема, котру ми намагаємося зменшити, перекладаючи ці твори, вводячи їх в український культурний контекст.

Сьогодні Бруно Шульц вже загальновідомий, навіть нещодавні антисеміти починають з нього користати, натомість 25 років тому, коли ми починали його перекладати, думаю, лише якихось п'ятеро-четверо людей у СРСР знали це прізвище. Ми навіть не підозрювали, що можемо зробити це прізвище загальновідомим: просто самі для себе його відкривали. Але, щоб його відчути, потрібно було почати ще й перекладати: коли перекладаєш, набагато глибше входиш у текст. Потім прийшла нова генерація перекладачів – Андрій Шкарб'юк, котрий зробив ще один переклад практично всього Шульца, а також невтомний перекладач польської літератури Андрій Павлишин. А перед нами був ще один перекладач – Іван Гнатюк, котрий переклав більшу частину Шульца. Його переклади були, як на мене, занадто редаговані – однак такі були часи. Сьогодні за Шульца взявся Юрій Андрухович – перекла-

дає, але, гадаю, і вчиться. Отож маємо вже величезну Шульціану українською мовою. Після цього розпочалася боротьба за повернення Шульца до Дрогобича. Ми вели боротьбу з дрогобицькою владою – міською, районною. Потім – відоме віднайдення та викрадення фресок Шульца, свого роду регіональний шульцгейт. Нам вдалось організувати цілу громадську кампанію, залучити органи влади і міжнародну громадськість. Але зараз це банальності. Шульц повернувся, і це – результат 25-річної роботи багатьох людей. Саме це я називаю ре–конструкцією.

Стереотипно вважається, що Західна Україна, зокрема Галичина, – це регіон України, де найсильніший націоналізм, який асоціюється з антисемітизмом. Як, на Вашу думку, виглядає на сьогодні проблема антисемітизму в Галичині?

Що стосується антисемітизму, я думаю, значною мірою він був експортований зі Сходу, особливо новий, найостанніший. Що ж до націоналізму, то національна свідомість західних українців у баченні сторонніх спостерігачів часто підміняється націоналізмом. Говориш українською – отже, ти націоналіст, думаєш українською – запеклий націоналіст. Інколи це робиться свідомо, а інколи – з наївності. Однак повернімося до самосвідомості. Не треба забувати, що Галичина та Львів – центри національного відродження українства, на відміну від, наприклад, Центральної України. В Російській імперії цього відбутися не могло. На ті часи і за тими мірками в ліберальній Австро-Угорській імперії відбувалися національні відродження багатьох народів: хорватів, сербів, угорців, чехів, словаків тощо. Лише на невеликій території, у Королівстві Галичини і Лодомерії (офіційна назва краю), відбулося національне відродження аж трьох народів – українців, поляків і євреїв. І кожен з них вважає Львів як столицю Галичини місцем, де вони відродилися до національного життя. Парадокс, якщо мислити за логікою «або-або», проте це – історичний факт. Тому ми маємо усвідомлювати його в логіці «і-і» – відродження і поляків, і українців, і євреїв.

Про польське та українське відродження ми, поляки та українці, чудово пам'ятаємо. Але забуваємо, що був і третій елемент – відродження єврейського культурного життя і вибух сіоністського руху наприкінці XIX ст. у Галичині. Це – фундаментальний факт,

який ми ще повинні усвідомити. Ці процеси національного відродження тісно переплетені, хоч інколи й конкурували між собою. Часом вони нагадували дзеркальні відображення.

Ризикну ствердити, що, якоюсь мірою, українське національне відродження в Галичині було віддзеркаленням польського національного відродження і організаційно, й ідеологічно. Інколи доходило до смішного, коли якісь перверзії польського національного відродження абсолютно дзеркально відображалися й в українському. Те саме стосується і третього елемента, єврейського. Тому я не думаю, що у цьому взаємному переплетінні є великий парадокс. Втім, в силу історичних обставин, польське населення або саме виїхало, або було депортоване, або винищене нацистами і совєтами. Єврейське галицьке населення знищили практично вщент. Лишилися тільки українці, і то без провідної верстви та інтелігенції, з тією ж ідеологічною парадигмою безсумнівного патріотизму, випрацьованою в Галичині й у Львові у трьох вогнищах національного відродження водночас. Тому українці-галичани такі патріотичні, такі національно свідомі. Бо ж ми успадкували і величезну українську, і величезу польську патріотичні традиції. Хоча комусь може видатися, що це обов'язково має суперечити толеруванню національного відродження інших народів.

Історія звела нас усіх в одне місце, і часом це справді призводило до таких трагедій, як Польсько-українська війна 1918–1919 рр., польські пацифікації у Галичині 1930-х, і у відповідь – український терор щодо Польської держави у 1930-х роках. Після того була вже відкрита боротьба ОУН і УПА проти АК у 1940-х.

З євреями таких гострих сутичок не було, тому що євреї й українці були менш сильні, ніж польські політичні нурти. Дуже часто українці з євреями мусили об'єднуватися проти поляків, аби виграти у виборах до парламенту у Відні чи до місцевих регіональних влад як-от у 1990 році. Де прохідним був єврейський кандидат, там українці підтримували євреїв, де прохідним був український кандидат, там євреї підтримували українців. Ці стосунки не були настільки жорстокими, як польсько-українські. Але конфлікти теж були.

Тобто треба бачити історію, ґенезу українського патріотизму чи чіткої української самосвідомості галичан. Усе відбувалося в контексті революції 1848 р. – «весни народів» у Європі та Австрії.

А яка Україна сьогодні?

У теперішній Галичині схрестилися дві тенденції. З одного боку, справді, ми всі – діти своїх батьків. Ми, напевне, ніяк не зможемо відійти від української визвольної традиції початку ХХ ст., руху опору 1930–40-х рр. Але не треба забувати, що на цю традицію нашаровуються й інші нурти, інші відповіді, котрі приносять із собою сміття на кшталт антисемітизму чи ксенофобії. Зараз лідери в Галичині, котрі вважають себе твердими патріотами, дуже часто нерозбірливо, безглуздо, ба навіть злочинно переймають риторику, яку провідники Західноукраїнської Народної Республіки в 1920-х рр. навіть уявити собі не змогли б. Думаю, дуже багато цього сміття іде, власне, з іншої погромницької традиції, але, пишучи історію містечок і штетлів Західної України 1918–1919 рр., я не бачу там державного, усвідомлюваного, програмного антисемітизму. Я не ідеалізую українсько-єврейських стосунків того часу. Коли Західноукраїнська Народна Республіка боролася з відродженою Польщею за свою незалежність, євреї були наче між молотом та ковадлом: вони оберігали свою громаду, були лояльними щодо влади Західноукраїнської Народної Республіки. Інколи помагали, інколи оборонялися від ексцесів військового часу.

Ми вже згадували, що Ви разом з І. Дюбою, М. Мариновичем та Є. Сверстюком були учасником українсько-єврейського юдео-християнського діалогу, що розпочався ще в 1990-х рр. В якому контексті цей діалог зароджувався?

Кінець 1980-х – початок 1990-х рр. був для Європи тривожним. В той час почався розпад Югославії, який призвів до трагічних наслідків – масових убивств і жорсткого міжетнічного протистояння, коли політичні еліти сербів, хорватів і боснійців виявилися нездатними опанувати свої народи, дати їм мирний спосіб здобуття незалежності. Багато хто боявся, що тим же шляхом піде Совєтський Союз, і наслідки будуть ще гіршими. Не знаю, якою мірою ці страхи були інспіровані владою агонізуючого Союзу. Було багато спалахів на кшталт вірменських погромів у Баку чи конфлікту в Фергані між різними мусульманськими етнічними групами – по суті, весь південь СРСР запалав. Люди справді відчули запах диму, і, враховуючи масштаби СРСР та наявність атомної

зброї, світ просто боявся розпаду СРСР. У цьому контексті можна зрозуміти реакцію світового єврейства – і в Ізраїлі, і в Сполучених Штатах – на ці процеси. Вони розуміли, що якщо почнеться щось на кшталт російсько-українського чи українсько-молдавського протистояння, то це закінчиться трагічно, зокрема, й погромами євреїв.

Тому було дуже важливо розпочати діалог, створити платформи для моніторингу температури в цьому котлі й перевірки, чи не наближається вибух. Цими платформами й були українсько-єврейські, християнсько-юдейські зустрічі. В такі непевні часи дуже важливо не втратити контакту. Я саме так розцінюю роль перших зустрічей, хоча, може, хтось бачив їх у більш академічному ключі. Може, для них основним завданням було введення в науковий обіг юдейської тематики, створення перекладів, повернення до життя літературних постатей і т. д. Проте, як на мене, основним було тримати один одного за руку і відчувати, що ми в контакті.

Думаю, це багато хто усвідомлював. Скажімо, Єрусалимський університет організовував зустрічі українських та єврейських інтелектуалів, в яких брали участь впливові в різних середовищах люди із Західної й Центральної України, від влади, інтелігенції, літературних середовищ, політичних… Це був дуже активний процес від самого початку української незалежності, особливо за президентства Леоніда Кравчука – і, як на мене, ефективний.

Це був реальний політичний механізм. Слава Богу, українська політична й інтелектуальна еліта виявилася на висоті. Так само виявилися на висоті єврейські політичні еліти – не тільки з України, а й з Ізраїлю, Сполучених Штатів, інших країн. Вони провели величезну роботу, внаслідок якої антиєврейські ексцеси в Україні виявилися просто неможливими.

Повертаючись до початку нашої розмови, повторю: природу людини не змінити. Завжди знайдуться «доброзичливці» з обох сторін, тим паче доти, доки в тих стосунках присутній третій, зацікавлений у тому, щоб українці були антисемітами, а євреї – україножерами... Той третій завжди докидатиме дрівець до вогню. Кравчук – досвідчений політик – це усвідомлював і доклався до того, щоб все пройшло спокійно. Совєтський Союз розійшовся і, попри ексцеси, це, очевидно, успішний мирний процес.

Як на сьогодні виглядає цей діалог? Які його головні складові?

Зараз ситуація дуже змінилася. Немає сенсу говорити, що сьогодні в Україні можуть бути єврейські погроми, але досі працює стара «погана пам'ять» про двадцяті, тридцяті, сорокові роки, гоніння на євреїв у часи Сталіна тощо. Тому досі є страх, що це повториться. Дехто досі репродукує ці страхи, особливо на Заході.

Мені здається, українське єврейство досить органічно вписалося в український політичний і культурний контекст. Зараз якихось значних проблем немає. Варто подивитися хоча б на участь євреїв в українському бізнесі чи політиці, зрештою, в розбудові держави. В Україні ніхто не робить проблем з національних ідентичностей. Скажімо, якщо для натуралізації в Угорщині, Польщі чи Ізраїлі потрібно довести свою належність до тієї чи іншої етнічної групи, то в Україні цього немає.

Люди єврейського походження – це не конче свідомі євреї, котрі мають провадити якусь «єврейську політику» в Україні. Вони займаються бізнесом чи політикою, як будь-хто інший. Вони є у всіх політичних таборах: серед помаранчевих, синіх та білих з червоним серцем… Суспільство поділилося за іншими ознаками, і це нормально.

На закінчення мені було б цікаво поговорити про Ваші тексти про хасидизм. Що особисто Вас цікавить в хасидизмі?

Хасидизм виник як реакція на певні суспільні зміни і неспроможність єврейства XVII–XVIII ст. відповісти на виклики життя. Якщо дещо спрощувати, то праведність єврея до появи хасидизму полягала у вивченні Тори та сповненні її приписів. Не кожен міг собі дозволити займатися тим цілими днями. Натомість засновник хасидизму Баал Шем Тов наполягав, що Бог живе у всьому, зокрема і в щоденній праці. Тоді потрібно було ще якось відрефлектувати і на громадянські війни, які точилися у Речі Посполитій у XVII ст. Релігійна й адміністративна верхівки єврейського суспільства Речі Посполитої не змогли пояснити, чому єврейська громада виявилася безпорадною перед погромами, чому у тих всіх війнах саме єврейська спільнота постраждала найбільше. Реакцією на це і став хасидизм.

Певною мірою, хасидизм подібний до протестантського руху в християнському світі: той постав, коли християнство опустилося до торгівлі індульгенціями, а священичі посади і єпископські кафедри купувалися. Те ж відбулося і в юдаїзмі. Рабинат як інститут не зумів відповідно зреагувати на складні ситуації громадянської війни, війни всіх проти всіх. Хасидизм дав відповідь, аналогічну тій, яку свого часу дав Мартін Лютер: людина не потребує посередників на шляху до Бога – тим більше, банкротів і корумпованих чиновників від церкви чи якоїсь іншої релігійної структури. Людина може напряму говорити з Богом. Гадаю, хасидизм виник саме тому.

Свого часу київський філософ Лев Шестов (він же Лев Шварцман – російський чи український філософ єврейського походження) написав працю під назвою «Sola fide»: *«Тільки вірою рятується людина».* Це – теза Лютера. Думаю, що творець хасидизму Баал Шем Тов (Бешт) пішов тим же шляхом. Цадик може напряму спілкуватися з Ним, впадаючи в транс, і Той йому відповість.

Звичайно, хасидизм має свої темні сторони. Але головна ідея полягає у спробі відмовитися від формального підходу на користь живої віри, через містику перейти до більш інтимного спілкування з Богом. Прагнення безпосереднього спілкування з Богом було спричинене потребами людей, які стали свідками руйнування їхнього усталеного світу. Рятунку вони шукали у Бога. Цю ідею вже на сучасному рівні розвинув іще один пов'язаний зі Львовом філософ, який спирався на базові ідеї хасидизму, – Мартін Бубер. Він походив з давньої галицької львівської рабинської родини. Його дід написав багато книг тлумачення Тори. Мартін Бубер трансформував хасидизм в екзистенціальну філософію. Я познайомився з хасидизмом саме через Бубера. Власне, мене найбільше привернуло оте містичне спілкування з Богом – на рівні «Я і Ти». Найбільшим внеском хасидизму в юдаїзм є можливість настільки близьких стосунків з Ним, що він до тебе каже «Ти». Власне, це мене найбільше й цікавило, хоча йшов від екзистенціальної філософії через Сьорена К'єркегора, Габрієля Марселя та Карла Ясперса.

Леонід Фінберг

Якось з інтересом прочитала, що, поки не постала незалежна Україна, про українських євреїв зі зрозумілих причин не говорили. То які ж вони – євреї з України? В чому полягають їхні особливості?

Це – справді дуже складне питання. В радянські часи Україна мала лише псевдодержавність. Українці, євреї, росіяни в масовій свідомості залишалися радянськими людьми. Української спільноти не було ні офіційно, ні навіть підпільно, бо її знищували. Так само не було й громади єврейської. Найменша спільнота гуртувалася навколо синагог – лише кілька відсотків населення, бо їх переслідували: маю на увазі 1940–50 рр., бо протестно до синагог ходили вже в 1960–70-ті.

І справді, всі були радше радянськими людьми, ніж представниками тієї чи іншої національної спільноти. Звичайно, в Україні понад 35 мільйонів етнічних українців. Уся інфраструктура базується на людях, які традиційно жили в селах чи тільки-но переїхали до міста. Це – могутня спільнота, яка має давні корені. Євреї ж прийшли з маленьких містечок до міст, які в 1920–30-ті рр. були російськими. Тоді ж закрили єврейські школи, знищили єврейську культуру, важко було ідентифікувати себе як єврея. Чи ідентифікували вони себе з Україною? Думаю, тоді взагалі мало рефлексували над цим, хоча, об’єктивно, люди, які виходили зі штетлів, були набагато більше пов’язані з єврейською та українською культурами, ніж із російською. Наші діди-батьки здебільшого розмовляли українською та їдишем, бо в Коростені чи Шаргороді російської не було – вони починали говорити російською, переїхавши до Донецька чи Харкова.

Думаю, до здобуття незалежності представники жодної меншини, не тільки єврейської, мало ідентифікували себе з Україною. З набуттям Україною незалежності ситуація змінюється. Коли ж російські вчені досліджують історію євреїв, вони розглядають те-

риторію Російської імперії чи Радянського Союзу. А що робити з тими, хто були в Трансністрії чи за межами Радянського Союзу? Чиї вони? Отже, це треба досліджувати історично, і для науковців така дефініція з'являється: євреї України чи українські євреї. Думаю, ще вчора більшість не ідентифікувала себе так. Сподіваюся, такий шанс є в тих, хто народився напередодні Незалежності. Сьогодні вони живуть в Україні і можуть себе називати українськими поляками, татарами чи євреями. Але все залежить від того, чи ця країна відбудеться як самостійна, чи зможуть громадяни пишатися нею. Але коли сьогодні їх запитують про громадянство, вони кажуть – українці. Тут дійсно є проблема: про що питають, про етнічність чи про громадянство.

Донедавна ідентифікація українців теж була дуже обмежена. Люди з Донецька казали: «Ми – донецькі». «Ми – луганські», – казали інші... Тільки зараз у молодого покоління з'явився шанс сказати: «Ми – українці».

Перш ніж перейти до розмови про населення сучасної України, я хотіла би спитати про те, що було знищено.

Радянські структури знищували все під корінь: українців – на рівні села, вільну людину – фізично, а євреїв – на рівні мови. Спочатку заборонили розмовляти івритом: його проголосили мовою клерикалів. Заборонити розмовляти івритом – означає відключити людей від віри. Потім проголосили розквіт їдишу і використали це для того, щоб за допомогою мови, якою говорила більшість, нав'язати радянську ідеологію. Та й від їдишської культури нічого не залишилось. Її знищили, як і решту культур, вихолостили. Не залишилося серця: мова вже не мала значення, бо хай би якою мовою вони писали, все мало однаковий зміст.

Була свого часу чудова книжка «Текстология произведений советской литературы». В ній проаналізовано зміни від першого до двадцять шостого (тридцятого, вісімдесятого) видання класичних радянських текстів – романів «Разгром», «Молодая гвардия» та інших. Кажуть: стовп – це добре відредаговане дерево. З часом досить талановиті речі, написані в 1920-ті роки, перетворилися на щось зовсім протилежне. Так само вже не мало значення, чи дозволяли говорити їдишем: головне, що не дозволяли говорити про людські проблеми, які не відповідали черговим постановам партії.

Коли ми почали досліджувати Культур-Лігу, організацію, що здійснювала культурну політику в єврейських громадах, я побачив, який величезний потенціал в єврейської духовності. Блискучі митці, чудові концепти засновників організацій, які вирішували проблеми співвідношення різних форм мистецтва з ідеологіями новітніх часів. Це було на рівні того, що відбувалося в Парижі чи Берліні – й усе це знищили. Комусь пощастило виїхати і продовжити працю – скажімо, Марку Шаґалу чи Абраму Маневичу. Хтось сконав чи перестав бути митцем, як не менш талановитий Марк Епштейн.

Та попри всі руйнації та всупереч трагедіям від великої єврейської культури залишилася Біблія, яка ввійшла, фактично, в усі культури світу. Адже Біблія – це не тільки тексти, а й певні механізми збереження пам’яті, формулювання норм людської поведінки.

Ви більше говорили про радянську частину країни, але який був єврейський світ Західної Галичини?

Думаю, євреї в Західній Україні виконували дуже важливі суспільні ролі. Вже в XIX – на початку XX століття вони були незамінні в галузі ремісництва, торгівлі, організації виробництва чи фінансових систем. Окрім того, дуже важливим для розвитку спільноти був діалог різних культур: сільської, здебільшого української, яка має свої тисячолітні традиції взаємин з природою, та інтелектуальної, котра йшла від юдеїв. Ці спільноти доповнювали одна одну.

Мені здається, всі цивілізації мають свою роль в історії людства. Наприклад, величезна роль китайської цивілізації – вказати на можливість мислення образами, а не понятійним апаратом. Індійська філософія і йога дала світові мову тіла і збереження здоров’я. Думаю, роль євреїв – у формуванні етичних цінностей і механізмів діалогу. Звичайно, знову повертаємося до Біблії. Мрію з часом відкрити біблійний зал у Києво-Могилянській академії: там будуть фрагменти Тори й переклади Біблії українською, російською, багатьма іншими мовами, тексти про Біблію як Велику Книгу в історії людства.

Втім, повернімося до єврейської історії на Західній Україні. Це насамперед – історія хасидизму. Хасидизм справив великий вплив на суспільну думку різних народів. Євреї традиційно набагато більше переймалися над осмисленням місця людини у світі. Тек-

сти Біблії та ритуали юдаїзму навертали кожного юдея до осмислення буття щоденно, а щосуботи під час обговорення Святої Книги – особливо. Вже пізніше з'явиться німецька філософія, різні історичні школи, художня література... А перед тим європейська культура обертілася навколо Біблії та Євангелій, які теж є продовженням Старого Завіту.

А хто Ви за фахом? Понад двадцять років Ви займаєтесь юдаїкою. Що відрізняло 1970-ті від 1990-х рр.? Що вдалося зробити, а що – ще тільки попереду?

Почну з пояснення мотивів. Коли почали виникати національні спільноти, мене дуже дратував абсолютний антиінтелектуалізм їхньої діяльності. Мені було за те соромно. Якщо світ обертається навколо Біблії, не можуть оті вульгарні тексти напівосвічених людей бути юдаїкою. Мені захотілося посприяти тому, щоб надбанням українського суспільства й українсько-єврейської спільноти стала справжня юдейська культура, яка передавалася тисячоліттями. І коли я для себе вирішив, що хочу цим займатися, постало питання – з чого ж починати?

Я колись уже наводив цю метафору. У Світлани Алєксієвич – письменниці з Білорусі – є книга «У війни не жіноче обличчя». Там дівчат, яких навчили на двомісячних курсах санітарок, викидають з літака на парашутах у поле, де годину тому був бій. Їм треба допомагати пораненим, яких сотні, а дівчаток – лише кілька. Одна розгублено каже: «З кого починати?» А старий солдат відповідає: «Почни з тих, в кого вже немає сили кричати...» Мені ця метафора дуже подобається. Ми теж вирішували, з кого почати. Людей, які могли передати досвід автентичної юдаїки, вже не існувало – більшість знищили, три покоління мовчали. Якщо в Москві чи Санкт-Петербурзі ще можна було когось знайти, то в Україні нищення було жорсткішим. Навіть найкращі – професор Хонігсман чи професор Феллер – прийшли в юдаїку, не маючи відповідної освіти. Хтось займався лінгвістикою, хтось економікою – спеціалістів з юдаїки не було.

Ми почали з того, що зібрали людей, які цікавилися єврейською історією та культурою. Організовували конференції і запрошували всіх, хто подавав якісь тези. Я не хочу сказати, що мені соромно за тексти, які ми друкували на початку, але вони

не мають стосунку до справжньої академічної юдаїки. Потрібно було багато років, щоб з'явилися нові тексти, і за них уже точно не соромно.

Нам дуже допомогли ізраїльські та американські партнери. Скажімо, був семінар ізраїльського професора Варшавського, профспілкового діяча і дуже енергійної людини: він знаходив гроші, щоб зібрати найкращих ізраїльських професорів з історії, філософії, літератури, фольклору. Вони приїздили сюди й читали лекції, які стали для нас відкриттям. А років за п'ять один із тих лекторів, професор Мордехай Альтшулер, сказав: «Мені вже незручно виступати з лекціями. Вже мусять бути конференції: я бачу, що ваші дослідники готують серйозні доповіді. Треба переформатувати ці зустрічі». Ми почали організовувати свої тематичні конференції. Ми визначили для себе, чим займаємося: територією України, бо тут живемо, і кінцем XIX–XX століттям.

Чому саме XX століття? Бо воно найменш досліджене, оскільки за радянських часів архіви були закриті. Крім того, ми не могли претендувати на те, що в нашому середовищі раптом з'явиться дослідник, який зможе порівнювати біблійні тексти чи стати спеціалістом з Талмуда. Зараз уже маємо перших знавців ТАНАХу і Талмуда, але тоді це було неможливо.

Ми прагнули осмислити феномен штетлу, єврейську літературу на їдиші та івриті, єврейське традиційне та авангардне мистецтво, історію Голокосту та сталінських антисемітських кампаній. Намагалися зосередитися на історії першої Української Республіки та Директорії, коли існувала перша єврейська автономія. Хто про це знав? Ці теми в радянські часи були заборонені і засекречені. Зараз настав час оприлюднювати архівні документи.

Спочатку не було ні професіоналізму, ні бази. Але з часом з'явилася можливість стажування за кордоном, з'явилася молодь, яка отримала вищу освіту з юдаїки; структури, які об'єднували дослідників пострадянського простору, Балтійських країн, Польщі і Чехії, літні школи з юдаїки.

Важливо для молоді…

Так, особливо для молоді. З часом, років за 5–6, з'явилися перші власні дослідники, які запропонували професійні тексти: наприклад, Жанна Ковба чи Михайло Міцель.

Ми почали перекладати книжки для того, щоб подати певні взірці; щоб не винаходити велосипед, а спиратися на раніші дослідження. Свого часу була книжка «Из-под глыб», підпільна, за редакцією Солженіцина. У передмові він сказав: «Ми добре розуміємо: те, про що ми пишемо, радше за все, світові давно відоме». Не можна всерйоз аналізувати події, не маючи уявлення, що робили попередники.

Хочу звернути увагу на особливу роль українських інтелектуалів у становленні юдаїки. По-перше, йдеться про діяльність Івана Михайловича Дзюби, котрий на початку 1990-х рр. створив Асоціацію українознавства, що стала новою Академією наук, де на той час домінували спеціалісти з наукового комунізму й атеїзму, які вмить стали фахівцями з політології та релігієзнавства. Асоціація почала проводити різні конференції, зокрема, й присвячені російсько-українським і українсько-єврейським взаєминам. Люди, які там збиралися, здебільшого були не з академічних інститутів – принаймні вони були чесними публіцистами, що вже не так і мало. Саме там я познайомився з Мирославом Мариновичем та багатьма іншими дослідниками, що з часом стали моїми друзями та колегами.

Дуже важливо, що свого часу Іван Михайлович видав спеціальний номер журналу «Сучасність», присвячений єврейській історії та українсько-єврейським стосункам. Потім такий спецвипуск надрукував журнал «Хроніка 2000», а згодом і Тарас Возняк зробив число часопису «Ї» з аналогічною проблематикою. Отже, в різних осередках тогочасного українського інтелектуального світу (не кажучи про єврейські структури) почали з’являтися тексти, які мусили дати уявлення про роль євреїв в українській культурі, українсько-єврейські взаємини, українську та єврейську історію. Думаю, ті конференції і часописи відіграли свою роль у становленні юдаїки.

Потім ми почали готувати наступні книжки. Переклали книжку про філософсько-теологічне осмислення Голокосту – ми її назвали «Поза межами розуміння». Починалася вона з діалогу з філософом, котрий ніяк не міг прийняти цю назву. Філософ – і поза межами розуміння? У книжці ж про Голокост говорили теологи і філософи. Ми все ж наполягли на тому, щоб назва збереглася, бо ті події, те жахіття не підвласні науковим теоріям.

Ця книга була однією з ключових для осмислення Голокосту. Вона й справді написана кров'ю тих, хто пережив Шоа – не тільки євреїв, а й християн… Кожен третій з авторів текстів покінчив життя самогубством, намагаючись осмислити цю подію. Думаю, ця книжка зараз дуже актуальна для осмислення Голодомору, бо аналогічних текстів про українську трагедію немає, і я не певен, що будуть, адже для того, щоб написати «Поза межами розуміння», об'єдналися вчені з цілого світу. Свого часу один із редакторів цієї книги, Майкл Баренбаум, приїздив до Києва. Тоді в рамках великого проекту Спілберґа ми записали спогади 3,5 тисяч людей, які пережили Шоа (в Ізраїлі – тисячу, в Білорусі – близько п'ятисот). Здається, нам вдалося об'єднати людей, готових до такої роботи. Ми хотіли вхопити пам'ять, поки вона тоді ще була жива. Зараз могло б уже бути пізно.

Потім ми переклали книжку Меїра Кагане про Голокост у Західній Україні. Жанна Миколаївна Ковба виступила як редактор. Вона прийшла до мене і сказала:

– Леоніде, я, здається, знайшла щоденник Шептицького.

– Жанно Миколаївно, як давно Ви його знайшли?

– Ну, здається, з півроку.

– А що ж Ви мовчите?

– Та я думала, Шептицький то – чи ні.

– Принесіть, прошу.

Наступного дня вона прийшла, і не лишилося жодних сумнівів: особлива стилістика – так тоді не писав ніхто. Я подзвонив Мирославу Мариновичу і сказав: «Пане Мирославе, ми знайшли щоденник Шептицького років Другої світової війни». Звичайно, в це важко було повірити.

Я дуже радий, що ми разом видали цю книжку. Жанна Миколаївна додала коментарі в післямові, і я трохи. Ми всі раділи. Це феномен: Шептицький і його віряни врятували життя Кагане, а ми, працюючи над мемуарами Кагане, повернули духовне життя текстам Шептицького.

Ми надалі працюємо над перекладами, намагаємося видавати спадщину, котра збереглася. Етапним було видання книги Мойсея Береговського «Пурімшпілі». Пурім – це єврейське свято, а «шпіль» – гра. Пурімшпілі – це карнавали, спектаклі, дуже популярні свого часу. Береговський записав 18 сценаріїв Пурімшпілів

на території України й Білорусії, підготував 5 томів єврейського фольклору – з піснями, танцями, нотами. За його життя був виданий тільки один том, та й то з великими обмеженнями – наприкінці 1930-х рр. У 1950-ті рр. Береговського заарештували, а по кількох роках після смерті Сталіна – звільнили. Вже по його смерті донька випросила в КДБ його рукопис, і багато років мріяла видати спадщину батька. Записи єврейського фольклору на цій території в XX ст. – це визначне явище. Спеціалісти нам порадили з таким виданням звернутися до отого професора Оксфорда, отого професора Гарварду і ще у Віденському університеті є фахівець... І я зрозумів: ні до кого ми не зможемо звернутися. Йшла друга половина 1990-х рр., наші зв'язки зі світом обмежені. Подзвонити за кордон і витратити 20 доларів було неможливо, бо наша зарплатня становила ті самі 20 доларів, тож ми почали працювати над книжкою. І врешті її видали! Вона добре розійшлася. А тим, хто хоче академічних видань за участю великих професорів, карти в руки. Але я щось не бачив черги з тих, хто хоче це робити. Зараз мріємо (ні, плануємо!) видати й інші томи. На жаль, із запізненням – пішла із життя і донька М. Береговського Една Мойсеївна, яка зберегла спадщину великого фольклориста.

Далі ми почали дослідження. Юрій Морозов і Тетяна Дерев'янко зібрали й дослідили єврейське кіно початку XX ст. Здебільшого йдеться про Одеську кіностудію: там виходили ще німі фільми за біблійними сюжетами, потім – перші фільми на їдиші. Вдалося зберегти блискучу мистецьку колекцію. Павло Фішель зробив оформлення книги. Коли він приніс показати свою роботу, ми зрозуміли, що такого ще в Україні не видавали. Юрій Морозов йому сказав: «Я думав, що будуть читати мою книжку, а тепер бачу, що будуть дивиться на твій дизайн!». Ми згодом отримали за це видання перший приз в Одесі, другий – у Львові.

Потім ми видали книжку з історії єврейського театру в Україні. Знаємо, що у XX ст. їх було понад 70: звичайно, здебільшого на початку століття. Мойсей Лоєв, який сам був режисером, підготував рукопис, де дуже прискіпливо зібрав дані про акторів, режисерів, художників театру, який існував у 1925–50 рр., спочатку в Харкові, потім у Києві і в Чернівцях. Він зробив величезну роботу. Там близько ста портретів. Як він це зібрав? Фантастична ретельність науковця. Ми почали з ним співпрацювати, коли йому було вже

85 років, він дзвонив з Нью-Йорка і казав: «Леоніде, я хочу встигнути побачити цю книжку». В нього блискучий стиль, але естетичні погляди збереглися на рівні 1950–60-х рр. На якомусь етапі він сказав, якою саме хоче бачити цю книжку, а я сказав, що видавати таке не буду. Як завжди, мене врятувала жінка. Його дружина, Раїса, сказала: «Мойсею, тобі ж пропонують люди, які роблять хороші книжки, ти ж бачиш. Погодься». І він погодився.

На якомусь етапі ми зрозуміли, що в державних архівах немає текстів і документів єврейських письменників. Ті, що були до війни, знищено, а поодинокі документи розпорошено бозна-де. Є листування декого з українськими письменниками. І ми почали збирати спадщину єврейських письменників. Ходили, питали внуків, правнуків, родичів… Збереглися певні архіви: інколи 5–7 тек, іноді – одна, а часом і сто! Розповім про архів Натана Забари. Його племінниця, вже літня людина, живе в Києві. Я прийшов, відрекомендувався, і ця пані каже: «Так, в мене є дядечків архів, лежить під дахом, коли Ви можете забрати?» Я сказав: «Якщо можна, зараз заберу» – і виніс звідти десятки різних коробок, зокрема, й бібліотеку – томів десь 120. Він збирав книжки, і серед них є унікальні. Так було чимало разів. Бувало, родичі спочатку не хотіли віддавати колекції, а потім думали: «А що з цим робити?». Діти єврейських письменників їдишем не володіли. Це – радше закономірність, аніж виняток: думаю, батьки підсвідомо боялися навчати їх мови, яка була мовою знищення. Їдиш був мовою, за яку вони страждали. Майже всі вони пройшли через табори й тюрми.

До речі, в нас є унікальний матеріал: архів поета Матвія Талалаєвського – це саме ті 100 тек. Там є сценарії радянських свят, написані у ГУЛАЗі, резолюції полковника, який дозволяє це використовувати. Мене вразило, що в тих сценаріях майже третина – українські пісні і вірші. Зрозуміло, який контингент був у тих таборах. Думаю, в жодному музеї світу такого немає.

У нас є зібрання архівів І. Кіпніса, І. Фалікмана, якому вдалося видати книжку про Голокост в радянські часи – «Приречені беруть зброю». Архів поетки Дори Хайкіної. Архів Лізена: він у Львові жив, працював, писав, спочатку їдишем, а потім українською і російською (в основному перекладав з їдишу власні тексти). Він – один з небагатьох єврейських письменників, які писали українською на біблійні теми. Загалом, у нас близько 15 таких архівів: найсерйозні-

ше на сьогодні зібрання текстів єврейських письменників, думаю, не тільки в Україні, а й у світі.

Іще одна книга – опис єврейських архівів у Києві, видана за підтримки Єврейської теологічної семінарії Нью-Йорка й Російського державного гуманітарного університету в Москві. Виконавцями були наші науковці, а очолив цей колектив Юхим Меламед. Над цим грубезним томом на 700 сторінок працювало близько 80 дослідників протягом восьми років.

У нас є архів Зиновія Толкачова. Він починав як революційний художник, а згодом писав єврейську класику. У 1939 р. у нього була виставка, й після війни за фотографіями він відновив ту колекцію. Він був блискучим рисувальником. Ми описали його спадщину, яка зберігається в родині і налічує близько 4 тисяч робіт. Там є блискучі ілюстрації до Шолом-Алейхема, серія портретів великого письменника, ілюстрацій до Переца. Він був серед тих, хто відчиняв ворота Освенціма й Майданека. Паперу не було, і він малював на бланках концтаборів. То, може, головна його спадщина… Я сподіваюся, що ми ще зможемо показати її світу. Ми показували її в нашому Національному музеї, видали альбом. Думаю, це унікальна постать, бо багато хто малював Голокост, того не бачивши, а він бачив на власні очі. Дуже експресивні роботи, дуже сильні. В родині збереглися навіть книги відгуків про виставку у Варшаві 1944 р. Унікальні фотографії, унікальні матеріали.

Ми ще збираємо родинні архіви – зараз їх близько ста.

Це історія родин?

Мало хто писав про історію родини, здебільшого листування і фотографії з родинних альбомів. У нас тільки дореволюційних фотографій близько 4 тисяч. Унікальне зібрання: від світлин до дозволу на проживання в Києві, телеграм чи листів часів початку фашистської окупації, коли люди ще почувалися спокійно. Інколи це оригінали, інколи – копії. Коли хтось починає працювати над фільмом чи спектаклем, до нас приходять по фотографії, тексти й документи того часу.

Хотіла б Вас запитати про «Нариси з єврейської історії та культури».

Це видання, здається, знайшло свого читача. Думаю, багато поданих там матеріалів для українського загалу нові. Ми зробили

перший наклад, потім другий, третій. На всіх книжкових ярмарках її розкуповують. Що характерно, і школи як підручник – і то не тільки єврейські.

Хотів би ще наголосити на особливому значенні для нас альманаху «Єгупець». Ми почали видавати його в середині 1990-х рр. Тоді він був тоненьким – на 200 з гаком сторінок – та й ми тоді були тоненькі. Це була перша спроба створити альманах єврейської культури, звичайно, в діалозі з українцями й росіянами. На сьогодні вже маємо 20 чисел. Альманах став потужним – від 400 до 500 сторінок – і посів гідне місце в лавах поважних українських часописів. Це єдиний на пострадянській території альманах єврейської історії та культури. Він двомовний – українсько-російський. У ньому було досить багато відкриттів для читачів. Нам вдалося об'єднати серйозні літературні сили. Це заслуга і першого редактора Гелія Аронова, і його наступника, Мирона Петровського.

«Єгупець» – це назва Києва?

Шолом-Алейхем так називає Київ. Це – маленький Єгипет, як символ розсіяння, життя у вигнанні, життя у рабстві.

Книжки останніх років більш професійно-академічні. Варто згадати, скажімо, книжку Ірини Сергєєвої про спадщину Семена Ан-ського, одного з найбільших фольклористів-дослідників єврейської культури. Його знаменитий «Дибук» – може, найпопулярніша п'єса у ХХ ст. Ірина ж очолює відділ юдаїки в бібліотеці Академії наук ім. Вернадського, де зібрано близько 150 томів їдишем та івритом – унікальна колекція з фантастичними хроніками єврейського життя.

Ми видали «Антологію єврейської поезії» в українському перекладі. Уклали її Валерія Богуславська та єврейський учений Велвл Чернін, який підготував ґрунтовну статтю про їдишську поезію у ХХ ст. Найважливіше для мене те, що ця антологія об'єднує не тільки вірші, народжені на теренах України, Білорусії, Росії, Литви, Молдови, а й їдишську поезію Сполучених Штатів, Австралії, Ізраїлю... та Аргентини. На сьогодні це одна з найґрунтовніших антологій єврейської поезії у світі. Серед перекладачів – знамениті українські поети Іван Франко, Микола Лукаш, Ліна Костенко, Максим Рильський, Павло Тичина, Григорій Кочур, Микола Вінграновський, Дмитро Павличко, Станіслав Тельнюк. Це теж зовсім

недосліджена тема – співпраця, засвідчена листуванням, котре зберігається, зокрема, і в нас. Сподіваюся, ми про це ще розкажемо.

Хочу ще згадати книгу і виставку, присвячені Культур-Лізі. Думаю, що це – одне з наших найбільших досягнень за останні роки. Біля витоків цієї роботи стоїть ізраїльський дослідник Гілель Казовський, який написав книгу про Культур-Лігу – об'єднання єврейських письменників, учителів, музикантів, художників. Ми ретельно описали роботи єврейських художників у музеях України. Я щасливий, що виставка відбулася в Національному музеї України. Вона зібрала дуже хорошу пресу, і колектив визнав її найкращою виставкою Музею в 2008 році.

Ця виставка відіграла дуже важливу мистецтвознавчу роль: в Україні Культур-Ліга стала справжнім феноменом, хоча в інших країнах про неї мало відомо.

Та зовсім невідомо! Якщо здивувався навіть автор ґрунтовної книжки про історію української культури, Мирослав Попович.

Та що там казати про юдейську культуру? Ми зараз відкрили українському читачеві малюнки Василя Седляра до «Кобзаря». Більшість українських інтелектуалів про них чули, але бачили – одиниці. Побачивши їх, письменник Олександр Ірванець заглибився в себе, а потім спитав: «Леоніде, ти це знав раніше?» Я кажу: «Ні». Каже: «І я – ні». Хто ж знав? Мені здається, в українській культурі кінця 1920-х – початку 1930-х рр. не було більшого мистецького шедевру, ніж ці ілюстрації Василя Седляра, абсолютно невідомі українському глядачеві. Що вже казати про Культур-Лігу, коли і твори найбільших українських мистецьких шкіл іще лише частково досліджені.

Про Культур-Лігу не знає значна частина єврейської громади не тільки в Україні, а й у світі.

Це правда. І причин тут кілька. Перша – наша співпраця зі світом лише налагоджується. Певен, що з часом ми розповімо про Культур-Лігу і нашим західним партнерам. Ось у цьому році, сподіваюся, видамо альбом книжкової графіки художників цього об'єднання. Це шедеври не менші – проб'ємося! Друге – Культур-Ліга важлива тільки для світської публіки, орієнтованої на європейські цінності, бо то часто формальне мистецтво на межі академічної традиції, щоб не сказати «за її межею». Але ж для всіх куль-

турних людей ця виставка і книга стали відкриттям. Ми тільки й чули: дякуємо за відкриття, бо це фантастично. Але завдячуємо ми, найперше, Гілелю Казовському, Ірині Сергєєвій та Ользі Лагутенко, які готували статті для видання, і художнику Павлу Фішелю, який розробив блискучий дизайн виставки й каталогу. На відкритті виставки були майже 400 людей.

Певною мірою завдяки нам єврейська історія та культура увійшли до сьогоднішньої культурної панорами України. Думаю, до цього доклалися наші контакти з українськими інтелектуалами, спільні проекти з Возняком, Мариновичем, Дзюбою та іншими, публікації тих же авторів у «Єгупці», спільні видання книжок з Католицьким університетом та Києво-Могилянською академією Д. Кагане й митрополита А. Шептицького.

Видавництво «Дух і літера» – також цікавий феномен. Видавництво Києво-Могилянської академії ліберальне, демократичне, друкує видатних філософів та істориків, поєднуючи ґрунтовні християнські книжки отця Олексія Глаголєва чи отця В. Зєлінського з бібліотекою з юдаїки. Це не дуже звично для сучасного світу, де багато говорять про толерантність, проте таких прикладів обмаль.

Я не перебільшую наших досягнень, бо добре розумію: це – лише невелика частка того, що потрібне суспільству. І наш вплив на сучасне життя, як у будь-яких інтелектуалів, невеликий. Але, придушені радянським режимом, ми довший час не могли нічого робити, лише сиділи по своїх підпіллях – тож, коли світ дав нам можливість працювати, ми взялися до роботи з набагато більшою енергією, ніж люди, які завжди були вільні.

Про які Ваші найновіші проекти Ви хотіли б розповісти?

Я вже й так чимало розповів, зупинюся лише на одному. Закінчуємо роботу над підготовкою до видання української версії Оксфордського підручника з юдаїки. Певною мірою цей проект підсумковий для нас – таких видань іще не було не лише в Україні, а й у Східній Європі. Це – майже тисяча сторінок текстів, які підготували найкращі дослідники юдаїки світу. Тематика книги включає біблійну історію, історію життя євреїв у середньовічній Іспанії, основні сюжети єврейської історії новітніх часів. Статті цього видання висвітлюють історію священних книг юдаїзму, проблеми

мов івриту та їдишу, історію єврейського мистецтва: музики, кіно, театру та інше. Це не просто оповідальні енциклопедичні статті, це – аналітичні огляди актуальних досліджень науковців, які є визнаними авторитетами у своїй галузі. Вражає глибина та системність презентації практично кожної з тем. Різні відчуття викликає це читання – від вдячності колегам, які все далі рухаються у процесі пізнання історії та культури євреїв, до жалю – розумієш, мають минути роки й роки, поки ми зможемо долучитися до цієї віртуальної академії юдаїки. Будемо сподіватися, що кілька поколінь дослідників та розвиток соціуму сприятимуть досягненню цієї мети.

Один із моїх знайомих сказав, що читачі для цього видання з’являться, можливо, років за двадцять. Як злоякісний оптиміст я відповів йому: «Може, й раніше. Але якщо не надрукуємо цю книгу, якщо не виходитимуть інші книжки, над якими ми працюємо, поява такого читача взагалі проблематична». Словом, робимо свою справу, а там… уже не наша воля.

Працюємо над книгою понад 3 роки. І наші найкращі перекладачі, редактори та наукові рецензенти все роблять для того, щоб книга побачила світ. Працюємо з радістю та натхненням, бо відкриваємо для себе нові світи. Сподіваюся, що після нас їх відкриють і наші читачі.

Ви згадували про українських учасників українсько-єврейського діалогу з покоління колишніх дисидентів та інтелектуалів. Цікаво, як сприймає ці проблеми нове покоління українців і євреїв, частина з яких навіть не до кінця свідома власної тотожності?

На певному етапі в мене був абсолютний відчай. Я бачив, що в нас сформувався колектив з представників старшого покоління, натомість практично немає молоді. Я спеціально щосили намагався залучати молодих. На певному етапі ми могли навіть надавати гранти; на жаль, практично нічого з того не виходило... Але на сьогодні вже бачу, що виростає коло молодих людей, зацікавлених юдаїкою. І серед них є, може, кілька десятків тих, хто вже здатний писати тексти. Я не знаю, чи всі вони стануть науковцями – сподіваюся, що хтось усе ж стане. Як тільки вони виростають і професійно виявляють себе, їх одразу запрошують до Швеції, Ізраїлю

чи Америки, де вони отримують хороші умови праці. Попри це, констатую, що сьогодні є певне середовище зацікавленої молоді, в якому твориться вітчизняна юдаїка. І тим займаються юдеї та християни, адже і славістикою, як відомо, займаються не лише слов'яни.

Для цих молодих людей є можливості навчання, і хочеться сподіватися, що бодай частина залишиться в Україні і продовжить те, чим займаємося ми. В будь-якому разі, у нас на сьогодні є кілька таких працівників.

Мені здавалося, що ми – останнє покоління, яке тримається, нехай опосередковано, за єврейські традиції для єврейського середовища. Та зараз бачу, що й наступне покоління має своє середовище: святкуються єврейські свята, цікавляться єврейською історією...

Думаю, ми на шляху до того, що є на сьогодні в розвинутих європейських країнах. Юдейська спільнота, як і всі інші національні та релігійні спільноти, в демократичній Україні знайде адекватні моделі поєднання своїх ідентичностей – української та юдейської.

Костянтин Сігов

Що Ви називаєте колективною історичною пам'яттю?

Я думаю, дуже важливо розрізняти розмаїті якісно відмінні нашарування пам'яті. Ми, мабуть, не усвідомлюємо до кінця, наскільки новий період розпочався в Україні і Східній Європі після зникнення Радянського Союзу. Оскільки ми ще не маємо дистанції щодо цієї доби, нам важко критично осмислити нинішній діалог різних форм пам'яті: польської, української, російської, секулярної, християнської. Втім, для осмислення діалогу з єврейською культурою і пам'яттю дуже важливим є польський досвід.

Інший період, про який мені йдеться, можна лаконічно назвати добою травматичної пам'яті, оскільки саме травмами (справою Бейліса, Першою світовою війною, Бабиним Яром тощо) було визначене єврейське життя у Східній Європі і Києві від початку XX ст. Отже, ми маємо протистояння мирної пам'яті короткого «періоду пацифізму», коли всі намагаються примиритися один з одним, і травматичної пам'яті, котра охоплює не лише XX ст. Дуже важливо, на мою думку, пам'ятати, яким новим є сучасний вільний, ліберальний, толерантний дискурс міжнаціональних стосунків. Про питання ксенофобії ми сьогодні розмовляємо не в тому контексті, в якому подавали справу Бейліса чи події в Бабиному Яру.

Наша свідомість і погляди досі поляризовані цими двома періодами, і для того, щоб вийти з даного двобою, я думаю, дуже важливо мати третю велику пам'ять – пам'ять псалмів, біблійну пам'ять. Найближчою, найдинамічнішою є пам'ять сьогодення, проте пам'ять про, скажімо, події, змальовані у фільмі «Назви своє ім'я по літерах», також в якийсь спосіб присутня, звичайно, вже дистанційовано. Київський режисер невипадково цитує вимір далекої, заобрійної пам'яті. Я думаю, фільм Буковського вказує, наскільки важливим є цей вимір, і то не лише для глядачів кіно чи викладачів школи, а й для істориків. Звертатися до цієї царини за-

кликає американський історик Йозеф Хаїм Єрушалмі, автор книги «Захор», що в перекладі з івриту означає «Пам'ятай».

Я запрошую своїх колег долучитися до дискусії: Україна ці три виміри пам'яті тільки-но починає осмислювати. Очевидно, хтось зосереджений на проблемах сьогодення (ксенофобії чи, навпаки, толерантності), і пам'ятає, що сталося перед тим, але в історію далеко не занурюється. Хтось, навпаки, досліджує лише Бабин Яр, і для нього наші з вами розмови про толерантність – це просто данина ліберальній політкоректності. А царина людей, котрі вивчають біблеїстику чи переклади з івриту, дуже відрізняється від поля, скажімо, журналістики. Найцікавіше ж і найнесподіваніше в різних галузях культури виявляється саме через нову артикуляцію цих трьох вимірів пам'яті. Згаданий мною фільм Буковського артикулює всі три виміри: дівчата-студентки, які дешифрують фонограми, представляють сучасність; існує також драма, яку вони дешифрують, і контекст, який допомагає це все трактувати.

Візьмімо інший приклад. Розгорніть Стусові переклади Рільке: невипадково з багатьох віршів Стус вибирає саме той, де поет каже, що даль, простір, обрій подібні до вірша з псалма. Це для Стуса дуже важливо. Можна сказати, що вимір «великої пам'яті» – це також і поетичний вимір. Працюючи в контексті псалмів, поет – якщо, звісно, він свідомий, до якої традиції долучається – відкриває цей вимір нескінченності, який допомагає по-новому поглянути і на травматичну пам'ять, і на сучасну дискусію, яка часто-густо буває вибуховою.

Чи стала в нашій частині Європи історична пам'ять елементом тотожності для єврейської та української націй? В європейському і колишньому комуністичному суспільстві була або повна амнезія, або фальсифікація пам'яті.

Почати треба з колективної пам'яті. На початку XX ст. сталася революція в погляді на це поняття, і спричинив її Моріс Хальбвакс. Він нагадав нашому індивідуалістичному суспільству, що якщо, наприклад, французька, польська, єврейська чи українська дитина опиниться у джунглях на самоті, то вона не матиме національної тотожності. Мову, тотожність, культурні коди набувають у колі спілкування, і саме це коло спілкування треба досліджувати, якщо ми бажаємо зрозуміти, чим є пам'ять. Чому ж навіть сьогодні,

майже 100 роками після початку дискусії, наші індивідуалістичні уявлення про пам'ять часто-густо повертаються до некритичної думки, що особиста пам'ять і є пам'яттю історичною?

Тоталітарні системи мали ілюзію, що держава зуміє відсунути першоджерела пам'яті (сім'ю та раннє коло друзів) і замінити їх піонерами, комсомольцями і партійцями, котрі сформують пам'ять. Очевидно, що це придумали не радянські ідеологи: ця ідея сягає ще часів Руссо, коли вважалося, що людину має формувати республіканська школа, оскільки батьки не завжди є взірцем Розуму з великої літери. Але XX ст. радикалізувало цю ідею: технологія формування пам'яті стала справою партійних і державних інституцій.

Амнезія відбувається вже сьогодні. Ми забули, наскільки радикально тоталітарна система намагалася узурпувати першоджерела пам'яті, монополізувати їх. Ми не зауважуємо, що цей соціальний експеримент на дуже широкому історичному матеріалі став можливим, бо було забуто перші виміри колективної пам'яті. Саме тому до них сьогодні повертається, наприклад, Поль Рікер у чудовій книзі «Пам'ять, історія, забуття», де він намагається критично осмислити зв'язок людини із суспільним, колективним, культурним виміром пам'яті.

Може викликати конфлікти те, що пам'яті єврейська й українська не збігаються. В українсько-єврейських стосунках є частина нейтральна, і є конфліктна. Наскільки важливими є записи історичної пам'яті для євреїв і українців, і як насправді визначити цю конфліктну складову?

Для того, щоб цей допис не став іще одним приводом до конфлікту, не долив, як то кажуть, олії у вогонь, і щоб водночас уникнути ідеалізації і легкої на словах класифікації, дуже важливо розрізняти фізичні, емоційні, ціннісні конфлікти і напругу, яка не конче є конфліктогенною і не завжди є поганою.

Наше суспільство ще не звикло до того, що може існувати серйозна принципова незгода. Ми можемо констатувати відсутність консенсусу, але навіть дисенсус може бути позитивним. Думаю, якщо ми приймемо позитивний дисенсус, то на певні речі, які зараз вважаємо конфліктами, зможемо поглянути інакше. Багато непримиренних між собою поглядів не можна звести до конфлік-

тів, а отже, ми унезалежнимося від нескінченних дурних протистоянь.

При цьому слід вирізняти речі, яких не має бути: скажімо, насильства не тільки фізичного, а й словесного, символічного (вся ця історія з карикатурами дала нам добрий приклад символічного насильства: карикатури на ісламські символи, з одного боку, а з іншого – карикатури на Голокост). Якщо ми критично поставимося до таких форм продукування конфліктів, то зможемо по-новому поглянути на різницю. Має бути повага до дисенсусу, до тих ґрунтовних глибоких розбіжностей, які не можна швидко звести до єдиного знаменника, оскільки вони є набутком справжньої, не поверхової, а традиційної культури.

Коли моя студентка пригадує, що в бабусиному селі була церква, з іншого боку села – костел, а євреї і поляки жили осібно, то вона описує співіснування чітко розрізнених спільнот, між якими не було взаємодії, але було шанування чужих свят, різних форм відзначення весілля, похорону чи народжень. Думаю, тепер, коли в Україні, чи, мабуть, і в усій Східній Європі важко знайти таке село, слід дуже виважено й дуже уважно артикулювати наше ставлення до культурних відмінностей, аби не викликати конфліктів. Інакше ми недалеко просунемось у практичному розв'язанні питань, які сьогодні виникають навколо культових споруд, свят, календаря, навчання у школі, університеті тощо. До речі, у Франції з цим не змогли впоратися вмирний спосіб.

Перед українською школою також постає питання викладання історії, врахування відмінних свят, цінностей і культурних форм. Значною мірою ми є заручниками нашої підозріливості: надто звикли одразу вбачати конфлікт там, де зустрічаються різні переконання. Не так легко одразу розпізнати, де є загроза небезпечних висловів, формул, карикатур, а де, навпаки, можна вшанувати розмаїття і показати відмінність як позитивний творчий чинник, здатний утримати суспільство від нового витка підозри до іншого. Отже, потрібно відроджувати можливість діалогу між незгодними, але уважними один до одного представниками різних культур.

Більшість розмов про польсько-єврейські чи польсько-українські стосунки починаються з констатації, що конфлікт

існує, тож потім дуже важко перейти до пошуків спільного. Сьогодні це менше цікавить дослідників.

Відомо, що, всі народи здавна усвідомлюють себе саме через конфлікти, або, навпаки, тісні зв'язки з іншими. Жоден інший спосіб не дає змоги пізнати себе так глибоко. Це дуже старі, ще античні моделі.

Найдраматичніші взаємини завжди є метафорою парадоксального шляху до себе. Було б добре, якби в нас не було остраху чи ілюзій, що можливий інший шлях до усвідомлення себе, поза цим складним, несподіваним діалогом з іншими, проте, на превеликий жаль, ці ілюзії в нас є. Ми повторюємо дуже архаїчну індивідуалістичну концепцію, яка твердить, що і без «нестерпного іншого» ми зможемо спокійно повернутися до себе, розслабитись і відчути смак спілкування із собою. Це – черговий міраж сучасного існування.

Погляньмо на християнську частину юдео-християнського діалогу.

Ми не маємо єдиної версії ні християнства, ні юдаїзму: навіть у Києві, не кажучи вже про інші великі мегаполіси, присутня безліч різних форм цих релігій (реформовані й не реформовані, модернізовані й не модернізовані, традиційні тощо, тощо).

Я зараз готую до видання тексти Ярослава Пелікана, колишнього президента Американської академії наук, почесного доктора найбільших і найкращих університетів світу, лауреата того, що американці називають своєю Нобелівською відзнакою – премії Бібліотеки Конгресу Америки. Коли він видав один із найбільших своїх наукових здобутків – п'ятитомний нарис «Християнська традиція», що охоплює 20 століть історії, – то отримав нагороду від єврейської семінарії. Надаючи йому цю почесну відзнаку у 1991 р., юдейська богословська семінарія Америки зазначила, що дослідник з першого ж тому продемонстрував: не усвідомлюючи, наскільки важливою була драма єврейської традиції для християн її єретиків, європейці стали жертвою амнезії, а оскільки ця схизма лишилася неосмисленою, то ми погано розуміємо й пізніші розділення між католиками і православними, католиками й протестантами, між різними гілками протестантизму. Адже всі вони тісно пов'язанітим першим поділом, який відбувся в перші століття після зруйнування храму в Єрусалимі.

На врученні нагороди пролунало: «Ви вказали нам, що великі релігійні традиції протягом століть постійно оновлюються, і є вічно змінною інтерпретацією вічно незмінних текстів». Ці тексти – псалми чи книги Мойсея – відкриті для кожного сучасного читача, зокрема, й невіруючого. Сьогодні вони, як ніколи, відкриті до інтерпретації, перекладені мовами, якими раніше перекладів не робили: людство справді може прочитати ці юдео-християнські джерела з поглядів інших культур. І одним із важливих доказів нашої свободи є те, що дуже важливу роль у перепрочитанні цих текстів відіграли науковці, які від них відштовхувалися.

Наприклад, ані юдеї, ані християни сьогодні вже не звертаються до Біблії за моделлю всесвіту, законами фізики чи астрономії – від цього їх звільнила сучасна наука. Хоча, очевидно, протягом багатьох століть точилися дискусії навколо перших книг Мойсея, де описано створення світу, і щодо того, що, умовно кажучи, метафори з Книги Йова чи Книги Єремії не треба наївно протиставляти моделі Ньютона або Ейнштейна. Треба брати до уваги, що є носії й інших вірувань. Отже, це новий етап, і я думаю, цікаво простежити розгортання цього діалогу.

У відповідь на цей жест американської юдейської семінарії Пелікан написав книгу «Кому ж належить Біблія?»*. Вона починається з розповіді про те, як єврейка, католичка і протестантка йдуть до книгарні перед святом, котре одні називають Пейсах, а інші – Паскою, Великоднем, купувати подарунки своїм дітям. Шукаючи Біблію в американській книгарні, вони мають справу з різними текстами: єврейською Біблією і розмаїтими християнськими (у католицьких виданнях є книги, які є апокрифами для протестантів тощо), у перекладах різних періодів, себто в різних тлумаченнях. За 5–6 хвилин вибору подарунку жінкам потрібно ідентифікувати традиції, розбіжності і співвідношення між ними, внаслідок чого виникає велике питання: «Whose Bible Is It?» Очевидно, у фіналі книги Пелікан відповідає, що Книга належить усім, а не лише представникам цих традицій, оскільки це слово Бога, а не людей. Найцікавіше було би поглянути, на який спосіб його намагаються передати мовою людей, як саме нескінченність входить у наші ко-

* Пелікан Ярослав. Кому ж належить Біблія? / Пер з англ. – К.: Дух і літера, 2011.

роткі, часто дуже обмежені і затерті висловлювання. Новий діалог є важливим саме тому, що не всі слова можуть бути сказані нами як представниками конкретної традиції, генерації чи культури.

Хто є учасником цього діалогу? І які в нього є складові, крім інтерпретації текстів?

Сучасна культура є певним розвитком цього діалогу, який почався перед Голокостом. Коли у 1920-ті рр. Мартін Бубер створював один з найкращих у ХХ столітті перекладів єврейської Біблії-Танаху німецькою, він, очевидно, працював у зовсім іншому контексті. Крім того, Біблію вивчали протестанти та інші християни всієї Європи. Цікаво було б дослідити, що відбувалося в Радянському Союзі в ті роки, коли працювали Бубер, Розенцвайг, Карл Барт та інші найбільші богослови ХХ століття. Біблія в Союзі була заборонена, тож до самого кінця 1980-х рр. лишалася найбільшим дефіцитом на чорному книжковому ринку. В середині 1980-х рр. я не зумів знайти текст у Києві – його просто неможливо було купити, тож я привіз додому Біблію тільки після того, як відвідав Чехословаччину. Зміна відбулася допіру в 1988 р., коли у зв'язку зі святкуванням тисячоліття хрещення Київської Русі знову з'явилися друковані Біблії із Заходу. Отже, протягом 70 років насильницьки уривали будь-яке глибоке знання чи розмовипро Біблію; було б історично несправедливо не згадати цей контекст.

До речі, цей чинник також спонукав Пелікана написати у 1990-ті рр. у США свою книгу. Він пригадує, як його польська тітка Ванда Бразлова, приїхавши у 1930-ті рр. з Радянського Союзу до США, прямо спитала його з помітним слов'янським акцентом: «А що ти думаєш про Біблію?». Дослідник указує в передмові, що, власне, останню книгу написав саме для того, щоб відповісти тіточці Ванді. Подякуймо їй за те, що виїхала з Радянського Союзу вчасно і змогла донести це питання з атеїстичної параноїдальної імперії.

Отже, атеїстична спадщина й пов'язані з нею соціальні та культурні реалії створюють важливий контекст для нашої розмови. На відміну від Варшави чи Кракова, в сучасних університетах Києва немає жодного теологічного факультету чи кафедри. Наші фахівці продовжують навчатися і захищати дисертації на Заході, часто лишаються там працювати. Існує потреба створити той культурний, науковий контекст, в якому діалог юдейської та християнської тра-

дицій зміг би відбуватися на тому рівні, на якому він відбувається між Єльським університетом і Юдейською семінарією Америки. Я думаю, що репрезентація на інституційному рівні – це справа тих двох поколінь, які сьогодні починають викладати в університетах або закінчують в них навчання.

В Україні немає й факультетів юдаїки?

Навіть такий авангардний університет, як Києво-Могилянська академія, не кажучи вже про Університет Шевченка, поки що не мають відповідного факультету чи кафедри. Навіть в Одесі, одному з найбільш єврейських міст нашої країни, ці дослідження ще не інтегровані до університетського життя.

Я хотіла би поговорити з Вами про видавництво «Дух і літера». Чи в середовищі «Духу і літери» українська та єврейська сторони однаково представлені? Видавництво представляє книжки не лише про єврейську тотожність, культуру і пам'ять, а й про українську, є також багато текстів про юдеохристиянський діалог. Як Вам вдалося створити таке середовище? Чи є, на Вашу думку, в Україні інші кола, де єврейську культуру також вивчають нарівні з українською, україномовною культурою?

Перед тим, як перейти до ширшого контексту, я б хотів сказати, що стимулом до праці над такими складними і часто болючими темами стала наша особиста дружба з Леонідом Фінбергом, з яким ми обговорювали найважливіші публікації. Тривалі роки близького спілкування дали нам змогу поглянути по-новому на багато проблем, які окремо для кожного з нас ще не були ясними і прозорими. Отже, спільне відкриття творчих можливостей, нових, заборонених або забутих текстів привернуло увагу широкого кола талановитих людей. Ці люди нам дуже багато дали. Скажімо, пан Леонід багато років наполегливо спонукав Вадима Скуратівського до написання книги про реальні, а не міфологізовані джерела «Протоколів сіонських мудреців» та історію цієї фальсифікації. Можливо, Вадим Скуратівський і без цих домагань написав би цю книгу, проте не буде помилкою сказати, що вона набула нинішньої форми саме завдяки наполегливій уважній роботі співтовариства.

Крім того, очевидно, ми намагалися відкрити іншим очі на те, чого вони не знали. В цьому був творчий азарт, який виникає, коли раптом піднімаєшся на дуже велику висоту можливостей. Ми подолали певні бар'єри: ми добре знали, скільки важливих тем і текстів були заборонені, а зустрілися і почали працювати саме в ту мить, коли стало можливим це розділити один з одним і з суспільством. Три томи Ханни Арендт стали важливою подією саме тому, що раніше ці тексти не перекладали українською. Ми видали переклади з англійської найважливіших авторів, які намагалися осмислити відновлення Європи після Катастрофи, витоки тоталітаризму чи антисемітизму. Скажімо, я знайомив пана Леоніда з надзвичайно для нього цікавими текстами геніальної Сімону Вейль, а пан Леонід відкривав мені – багатьох авторів, про яких я не знав (скажімо, Редліх чи Кагане). Щедрий урожай нашого спілкування засвідчує, наскільки плідним на макрорівні може бути діалог несхожих традицій, культур і мов. Цьому ж нас навчали і автори з широкого світу. Поль Рикер кілька разів приїздив на наше запрошення і став почесним доктором Києво-Могилянської академії. І в лекціях, і у приватному спілкуванні він постійно пояснював, чому для нього настільки важливим є юдео-християнський діалог і знайомство з філософією Левінаса. Ми одразу ж почали перекладати книгу Левінаса «Між нами: Дослідження думки-про-іншого». Створивши інтелектуальний максимум ксенології XX ст., він запропонував потужне філософське знаряддя для осмислення цих феноменів не тільки на поверховому емоційному рівні, а й на рівні найглибшого підґрунтя європейської культури. До речі, коли мені пощастило завітати до Левінаса додому, вінзапросив мене до цікавої наступної бесіди: щосуботи він тлумачив Тору. А пан Леонід Фінберг запросив мене до літака і повіз до Єрусалима. Напевно, кількість пасажирів Фінбергового літака перевищує можливості всіх на світі «Боїнгів»: отже, йдеться радше про щось, подібне до ковчега.

Вахтанг Кіпіані

Коли Ви вперше особисто зустрілися з проблемою сприйняття людей залежно від їхньої національності? Які у Вас спогади про т. зв. єврейське питання?

Перший спогад не пов'язаний з Україною. Я дізнався про євреїв років у сім – почув як хлопці на вулиці кричали на горобців: «О, жидки, жидки!». А я був юним натуралістом, ходив у гурток, де досліджував птахів і знав, що горобець латиною «passer domesticus», зовсім не «жидок».

Прийшовши додому, спитав маму, що таке «жидок», і вона пояснила, що насправді «жидки» – це образливе слово, яким називають деяких людей.

– А яких людей так називають? Може, когось лихого?

Мама сказала, що коли євреїв хочуть обізвати, то й називають жидами. У нас тоді був, здається, один знайомий єврей – Володимир Кличко, відомий у місті лікар-венеролог.

Де це було?

У місті Новоросійську на Кубані, де ми тоді жили. Зараз це звичайне російське, з імперським, звісно, душком місто. Колись воно було за національним складом – козацьке, українське.

Люди навколо були переважно з українськими прізвищами (Соломаха, Валовий тощо) або вірмени.

На Кубані тоді, до речі, прибульців з України називали українцями, а місцевих – навіть з прізвищами на «-ко» – хохлами.

Були люди, особливо у станицях, які себе ідентифікували як козаків, «місцевих».

Антисемітизму і взагалі ксенофобії, попри багатонаціональність портового міста, тоді не було, наведений приклад – чи не єдиний раз, коли я зрозумів, що якихось людей можуть обзивати через національність.

Оскільки в мені самому злилися три крові, мене вразило, що людей можуть обзивати лише за походження.

Коли ми з мамою переїхали до Києва у самому кінці грудня 1980 р., і я пішов до школи, то чи не перша репліка, яку почув від майбутніх однокласників, була: «О, жидок прийшов».

Це була реакція на обличчя, не на ім'я чи прізвище, ще до слів учительки: «Це Вахтанг Кіпіані, він буде вчитися у вашому класі».

Це було в рік перемоги тбіліського «Динамо» в Кубку Кубків, а в тому футбольному клубі грав Давид Кіпіані – блискучий півзахисник. Після представлення всім, включно з автором образливої репліки, стало зрозуміло, що я *не той*, і питання більше не поставало.

Взагалі, треба відзначити, що в радянські часи, до перебудови, в Києві «єврейського питання» як такого не було – принаймні, в нашому середовищі. Хіба пізніше я зрозумів, що не так все просто, коли однокласник, який називав себе білорусом, емігрував до Ізраїлю.

Моя мама працювала вдома, шила, тож через наш дім пройшли сотні людей. Я слухав дорослі розмови, але про «п'ятий пункт» – ніколи не йшлося.

До слова, другий чоловік моєї мами мав єврейське походження з болгарською домішкою (його бабуся Муся розповідала, що під час Громадянської війни в Гуляйполі, звідки вона була родом, Нестор Махно прилюдно розстріляв своїх «архаровців», які грабували євреїв – начебто вони були знайомі, може, вчились разом – точно не згадаю), але за паспортом значився росіянином, хоча російської крові в нього точно не було. Він був моряком – це давало можливість їздити за кордон, а після вступу до партії зробити кар'єру.

Якось ми винаймали квартиру, в якій перед нами жили дуже старі люди. Пригадую, що лежала велика пачка журналів «Советіш Геймланд» («Радянська Батьківщина») – московського журналу, що його редактором був Арон Вергеліс.

Потім я дізнався, що в ті часи, в 1980-х рр., лише два видання в СРСР виходили на їдиші, і другим була газета «Біробіджанер Штерн» («Зірка Біробіджана»), яка виходила в столиці «ляльковії» Єврейської автономної області в Хабаровському краї, де євреїв практично не було.

Я тоді з великою цікавістю розглядав оті незрозумілі літери мені вони здавались дуже древніми.

Я, знаєте, завжди цікавився національним питанням – ніколи цього інтересу не випинав, але мене дратував квазіінтернаціоналістський радянський підхід: «все равно, какой национальности, лишь бы человек был хороший».

Немає жодної моєї заслуги в тому, що я народився грузином, а не поляком чи українцем. Якщо у людини прізвище було, умовно кажучи, не Шевченко чи Петров, а Арабаджи, Мендельсон, Хруслінська, Тима чи Найєм, то мені було цікаво дізнатися про його історію та етнічні корені цієї людини.

Коли саме під час «перестройки» національна тема почала привертати до себе увагу? Як, на Вашу думку, тема інших етносів вплинула на погляди демократичної опозиції? Чи це відбилося в той бурхливий час на українській національній ідеї?

Десь наприкінці 1988-го р. до Києва приїздила єврейська музична група з Естонії. Я не ходив на концерт, але моя мама пішла, бо це було щось нове.

Вона повернулася вся в сльозах, сказала, що в душі, напевне, є єврейкою, бо від емоцій, що переповнювали, проплакала весь концерт.

Вона принесла газету «Хашахар», тобто «Світанок», – згодом я дізнався, що це була перша незалежна єврейська газета в СРСР.

Щоправда, Йосиф Зісельс у Чернівцях ще за рік до того почав видавати свій «Информационный бюллетень» (згодом «Шофар»), але то був самвидав, а «Хашахар» було надруковано офіційно.

Тоді в Києві доволі часто проходили мітинги. Перед початком можна було купити з рук самвидавні газети – «Вільне слово», «Голос Відродження», «Поступ», «Грюндік», «Віче» та інші.

З цікавості і для колекції газет, яку вже тоді збирав, купував газети єврейських товариств – «Ігерет», «Коль Цион» («Голос Сіону»), «Ейнікайт» («Єдність» єврейською мовою). Так дізнався, що не всі євреї приховують своє єврейство.

29-30 квітня 1990 р. в Будинку кіно УГС[1] перетворювали на УРП – Українську республіканську партію.

---

[1] **УГС** – Українська Гельсінська спілка, політична організація, яка виникла на базі Української групи сприяння виконанню гельсінських угод.

Я не був делегатом установчих зборів першої української партії, але секретар УГС, визначний дисидент Микола Горбаль провів мене у кулуари, сказавши охороні, що я його син.

Після з'їзду на площі перед Республіканським стадіоном відбувся мітинг, на якому виступав Левко Лук'яненко та інші лідери партії. Одним з останніх виступав молодий невисокий хлопець цікавої «східної» зовнішності.

Потім я з ним познайомився, це був Ігор Запорожець, на той час член СНУМу[2] – «молодіжки» УГС–УРП. Зрозумівши, що в натовпі є євреї (а серед лічених українських прапорів був стяг Ізраїлю), Ігор сказав: «Я вдячний нашим друзям-євреям, які прийшли нас підтримати, – а потім додав, – у кожного народу є своя наволоч, у вас – Троцький, а у нас – Щербицький».

На той час його погляди видалися мені дуже радикальними – пригадую, у мене навіть мурашки побігли від того, наскільки це було незвично і відверто. Я певен, це стало шоком не тільки для мене.

Я тоді ще був комсомольцем, але, так би мовити, активним перебудовником, горбачовцем. Порівняння мертвого Троцького і ще живого Щербицького на публічному заході видавалося відчайдушною сміливістю, і я чи не вперше побачив, що є люди, радикальні у висловлюваннях, які дотримуються нетрадиційних для радянського суспільства поглядів на національне питання.

Тоді в Києві мітинги відбувалися ледве не щотижня, з будь-якого приводу: про екологію, дружбу народів, економічну самостійність союзних республік тощо.

На одному з мітингів (також біля Республіканського стадіону) прозвучало відоме твердження, потім повторене Дмитром Павличком на з'їзді Руху: коли Україна стане суверенною («незалежною» тоді ще не говорили), всім, і зокрема представникам національних меншин, житиметься краще. Мовляв, полякам в Україні житиметься краще, аніж у Польщі, а євреям – краще, ніж в Ізраїлі.

Тоді ми вважали, що це можливо, і, думаю, більшість справді вірила в проголошувані гасла.

Проте, познайомившись із багатьма постатями з першої хвилі «демократів», можу сказати, що для них це було звичайне лукав-

[2] СНУМ – Спілка незалежної української молоді; згодом перетворилася на Спілку Української Молоді (СУМ).

ство: дуже багато старих легендарних рухівців є побутовими антисемітами, русофобами чи іншими ксенофобами.

Якими були витоки цих гасел? Чи це була особливість романтичного періоду об'єднаної опозиції, чи лідери справді розуміли, що розпалювання пристрастей навколо національного питання може призвести до чогось трагічного, як, скажімо, в інших регіонах Союзу, Карабаху чи Баку? Як Дмитро Павличко здогадався, що треба звертати увагу на ці питання і розглядати їх саме в такому ракурсі?

Павличко та його соратники видавались на той час щирими комуністами-інтернаціоналістами, суверен-комуністами. Я тоді ще не знав про його минуле – про те, що він був в юнацтві ОУН, був затриманий, не читав його антинаціоналістичних віршів, не розумів, як відбувалась колаборація талановитого поета в 1960–1970-х рр.

Люди такого ґатунку все життя «перебудовувалися», постійно шукаючи собі місця щоразу в новій системі цінностей. Я не звинувачую наразі, просто констатую. Так чинило дуже багато людей, бо так легше було вижити – не всім же бути Стусами чи Валеріями Марченками.

Напередодні незалежності в Україні жило, напевне, більше півмільйона євреїв. Масова свідомість приписувала їм вміння заробляти гроші – мовляв, на заводі їх не зустрінеш, зате в торгівлі *вони всюди*.

Звичайно, це не так: скажімо, батько мого вітчима був робітником, токарем найвищої шостої категорії, працював на заводі ім. Патона.

Ініціатори Руху не хотіли плодити собі ворогів у самій республіці, оскільки був головний ворог – партапарат, бюрократія, Москва та її посіпаки в Україні на кшталт Володимира Щербицького чи Валентини Шевченко.

На той час в Україні не було антисемітських політичних середовищ, були євреї і в УГС – годі згадати того ж Йосифа Зісельса.

Тоді взагалі в Русі та нових партіях часто можна було зустріти людей з неукраїнськими чи русифікованими прізвищами. Часто вони були більшими радикалами, аніж дехто з носіїв українських прізвищ і козацьких вусів. У Запоріжжі, скажімо, був Сергій Айба-

бін, у Луганську – Дураков, у Львові – Соколов, Фурманов, Сергеєв, в Івано-Франківську – Волков...

При Русі тоді створили Раду національностей, яку очолив єврей, письменник Олександр Бураковський – він зараз живе в Америці; увійшли до неї письменник-ассирієць Євген Варда, народний депутат СРСР від Рівного, вірменин, полковник Вілен Мартиросян та інші.

У липні 1989-го р. я вступив на історичний факультет Миколаївського педінституту, а коли восени-взимку долучився до Народного руху, то дізнався, що керівниками місцевого НРУ були лікар Ігор Грасевич, єврей за національністю, та росіяни-інженери Долгіх і Рукавішніков.

Інтернаціоналізм місцевого руху посилювало й моє прізвище Кіпіані. Не раз під час дискусій мене висували на авансцену: «Дивіться – ми не націоналісти, у нас і грузини є».

Для мене рух був нормальним українським середовищем, в якому я не відчував ніякого дискомфорту. Але в приватних розмовах пам'ятаю, що певна пересторога щодо євреїв все ж таки звучала. Мовляв, «вони з нами, поки ми сильні, а коли зміниться ситуація, то перейдуть на сторону ворога».

Євреїв у національних середовищах, до яких я належав, завжди сприймали як тимчасових попутників, проте вголос цього не казали.

Я був дуже допитливим юнаком. Прочитав у якійсь газеті, що існує «Антисионистский комитет советской общественности», очолюваний генералом Давидом Драгунським, артилеристом, героєм Другої світової.

Цей комітет був ручним інструментом Кремля – коли виникала потреба, за наказом виступав проти ізраїльської «вояччини», сіоністів тощо.

У 1988 або 1989 р. я знайшов адресу цього комітету і написав, що цікавлюся його діяльністю. Мені почали поштою надсилати брошури. Я з інтересом навпіл з огидою читав ці книжечки, бо був демократично налаштований, порівнював їх з публікаціями про Ізраїль тодішніх демократичних ЗМІ.

Коли почали виникати єврейські демократичні газети – «Ейнікайт», «Возрождение», «Хадашот» (єврейською «Новини») – влада одразу дала зелене світло прорежимній газеті «Єврейські вісті».

А коли в Миколаєві вийшов єдиний номер російськомовної газети «Бокер» («Ранок»), у ньому українською надрукували привітання від Народного руху Миколаївщини побратимам по боротьбі за демократію і свободу.

У 1980-ті рр. польські, а також світові медіа багато уваги приділили діяльності організації «Пам'ять»[3] і породженим нею російським антисемітським ідеям та політичним рухам. Чи ці московські віяння знайшли прихильників в Україні?

В Україні цього майже не було. Навпаки, Рух проводив десятки мітингів з гаслами «Емісари "Пам'яті" – геть з України». Це була щира реакція на те, що в Москві за підтримки КДБ створювали організації-провокатори, які могли кинути тінь на демократичний рух.

В Україні так і не виникли прокомуністичні «інтерфронти» чи клони російських нацистських гуртків. Моя колекція тодішньої незалежної преси налічує понад 700 назв, і з них лише одна чи дві дотримувались ксенофобських, антисемітських позицій.

Натомість єврейське демократичне проукраїнське середовище видавало багато газет, рухівські часописи постійно друкували тексти про українсько-єврейські стосунки, знайомили з роботами Тараса Гунчака та інших закордонних вчених. У них завжди підкреслювалось, що зараз маємо історичний шанс зняти проблеми, які були в минулому, бо твориться нова держава. Хто хоче тут жити, хоче тут працювати – запрошуємо долучитися до нас.

Євреїв запрошували до українських справ чи не наполегливіше, ніж інших. Росіян України не кликали спеціально, а євреям простягали руку. Тоді серед самостійників було багато єврейських прізвищ, годі згадати хоча б лідерів Українського культурологічного клубу – Аркадія Кіреєва та Леоніда Мілявського.

---

[3] «Пам'ять» – організація, яка постала наприкінці 1970-х рр. у Московському міському відділенні ВООПиК (Всероссийское общество охраны памятников истории и культуры). Це – найстаріша з антисемітських пронацистських російських організацій. Її лідером був Васильєв, фотограф і колишній секретар живописця Іллі Глазунова. Бойовики «Пам'яті» організували, зокрема, напад на редакцію «Московського комсомольця», яку Васильєв звинуватив у «розбещуванні російського народу». Ідеологія Національно-патріотичного фронту «Пам'ять» ґрунтується на тріаді «Православ'я, самодержавство, народність».

Цікаво, що Сенченко, один із чільних діячів антисемітського «фронту» МАУПу, керівник Книжкової палати України, на початку 1990-х рр. був «юдофілом», брав участь в одній із перших конференцій на тему українсько-єврейських стосунків під егідою Руху, виступив з розвідкою про єврейські джерела в фондах Національної бібліотеки ім. Вернадського.

Варто згадати іще один прикметний факт, свідком якого був. Вересень 1990 року. Йде конференція Товариства української мови, яке саме тоді взяло назву Всеукраїнське товариство «Просвіта». Я був делегатом від миколаївської демократичної громади.

Початок форуму збігся з роковинами Бабиного Яру. Хтось із керівників ТУМ – чи не Дмитро Павличко? – запропонував після виконання гімну «Ще не вмерла Україна» іще раз встати, аби пом'янути жертв Голокосту.

Повна зала, а це відбувалось у Жовтневому палаці, встала. Лише один чоловік почав галасувати – панове, ми пошановуємо катів України.

Цим чоловіком був Григорій Мусієнко, згодом – багатолітній дописувач антисемітських текстів до «Вечірнього Києва» (доки редактором був Віталій Карпенко, в кожному номері було щось негативне про євреїв).

Зала єдиною лавою виступила проти нього, і він вийшов під скандування «Ганьба, ганьба!».

Щоправда, за кілька років харківська регіональна «Просвіта» почала випускати антисемітську дитячу газету «Джерельце».

А як цей процес висвітлювали в офіційній пресі? Ви згадали «Вечірній Київ», який у 1980-ті рр. ряснів публікаціями проти української національної символіки, проти буржуазних націоналістів. Як єврейську тему розглядали в компартійній пресі?

Варто згадати легендарну статтю «Театр тіней, або Хто стоїть за лаштунками Українського культурологічного клубу», з якої кияни, включно зі мною, дізналися про існування в Україні УКК[4].

[4] Український культурологічний клуб (УКК) – перша незалежна громадська організація в Радянській Україні. У 1987–1988 рр. УКК об'єднав людей демократичних поглядів, провідну роль у ньому відігравали колишні політв'язні Євген Сверстюк, Сергій Набока (голова ради), Олесь Шевченко, Ольга Гейко-Матусевич, Віталій Шевченко, Леонід Мілявський, Інна Чернявська, Лариса Лохвицька та ін.

У цій статті була одна дуже показова деталь: там стверджували, що українські націоналісти прикриваються гаслами проголошеної партією перебудови, а далі – таке: «Дуже симптоматично, що одним з керівників УКК є Леонід Ізраїлевич Мілявський». Це не випадково. Сергія Набоку не назвали в тексті Вадимовичем, а Олеся Шевченка – Євгеновичем.

Автор статті Олександр Швець (зараз – головний редактор газети «Факты и комментарии»), сам єврей за походженням, підло натякав – ось бачите, *вони* й тут колобродять…

До речі, я пишаюсь дружбою з Леонідом Мілявським – чудовою людиною, одним із ініціаторів відновлення УАПЦ в Україні. Він був політв'язнем, ніколи не приховував свого єврейського походження й українських націоналістичних поглядів, але це дивувало тільки друкований орган міськкому Компартії України.

З весни 1991 р. я очолював Миколаївську філію Союзу українського студентства. Це було вже після студентського голодування на майдані, в якому я брав участь.

Ми створили міську координаційну раду молодіжних організацій – там були і комсомольці, і молоді анархісти, і три єврейські організації (Український союз єврейських студентів на чолі із Сашком Хайтіним, «Бейтар», «Кідма»).

Ми спільно проводили КВКа, мітинги, інші заходи, реалізовували самвидав, тобто мали надзвичайно плідну співпрацю.

До речі, тоді в Миколаєві та по всій Україні відновила діяльність єврейська молодіжна організація «Бейтар», Бойовий союз ім. Йосифа Трумпельдора. Про цю організацію було чимало публікацій російських чорносотенців як про «єврейських бойовиків». Це все дурниці, вони просто готувались до алії, жодних силових акцій, принаймні в нашому місті, не було.

Очолював цю організацію Вадим (Вагіф) Ширінов – наполовину єврей, наполовину азербайджанець. Ми жартували, що Ширінова за бажання можна демонструвати як мусульманського терориста, а можна – як радикального сіоніста. Він репатріювався одним із перших.

Ми разом виступали проти проросійських сил (а в Миколаєві був їхній форпост) на кшталт «Гражданского конгресса» – відверто антиукраїнської організації, яка виступала за від'єднання півдня України.

Імперці, між іншим, часто іронізували над дружніми українсько-єврейськими стосунками. УРП, Рух, «Просвіта», Демпартія і «Зелений світ» тримали спільний фронт, мовляв, «не чіпайте наших євреїв».

Гучніше антиєврейська тема зазвучала в середині 1990-х рр., коли кілька видань – згаданий «Вечірній Київ», «Нескорена нація» Івана Кандиби, «Незборима нація» Романа Коваля та інші – почали розкручувати антисемітську кампанію.

З чим пов'язана пізніша трансформація газети «За вільну Україну», на сторінках якої почали з'являтися антисемітські статті? Чи це віддзеркалює якісь суспільні процеси?

«За вільну Україну», створена Львівською облрадою, якою керував В'ячеслав Чорновіл, як антитеза комуністичній «Вільній Україні», спочатку писала про євреїв позитивно – пригадую цикл статей Олега Романчука з назвою на кшталт – тризуб і шестикутна зірка сходяться в Йордані. Згадувались, звісно, й дражливі моменти з історії, але послання було таке: «Давайте тепер дружити». Тоді ж друкували нариси про Володимира Жаботинського.

Метаморфози відбулися десь у 1994–1995 рр. Першим дзвіночком стала невелика публікація історика Петра Мірчука «Українсько-єврейські зустрічі в Ізраїлі»[5]. Мірчук, один з ідеологів бандерівської ОУН спеціально їздив до Ізраїлю спілкуватися з рабинами та державними діячами Ізраїлю на тему стосунків двох народів, проте ця книжка, на мою думку, не була спрямована на замирення.

Далі – більше: передруки з російської монархічної періодики, власні антинаукові тексти, листи читачів – ледве не щономера про «підступних жидів».

У мене є виданий у Львові збірник десь сторінок на 500 – всі публікації «За вільну Україну» на цю тему. Це видання дуже цінне як джерельна база.

З якого моменту можна говорити про зміну єврейської теми в суспільно-політичному вимірі? Наскільки знаковою

---

[5] Див.: http://exlibris.org.ua/mirchuk/index.html.

для побудови нового образу єврея стала постать Юхима Звягільського? Які інші події чи постаті зі сфери бізнесу та політики розпалили емоції навколо етнічного чинника?

Втечу Звягільського в Ізраїль після так званої «гасової справи», на мою думку, в пресі активно коментували, але без урахування єврейського чинника. Він не представляв громаду, до організованого єврейства стосунку не мав.

Донеччанин Звягільський був віце-прем'єр-міністром, виконував обов'язки прем'єра, продав стратегічний запас українського керосину і втік в Ізраїль.

У парламенті тоді євреїв було небагато, може один чи два (луганчанин Юлій Йоффе, харків'янин Юрій Гайсинський), та ще один караїм на прізвище Коген.

Здається, вперше євреївпочали помічати у 1998 р., коли у складі СДПУ(о), НДП та інших прокучмівських сил у парламент потрапили перші українські олігархи, скоробагатьки, серед яких було кілька євреїв.

Деякі ЗМІ – та ж газета «За вільну Україну», столична «Вечірка», кременчуцький «Інформаційний бюлетень» – почали агітацію проти Кучми і його прибічників у антисемітській обгортці: «вони нажилися на наших народних бідах, бо їм Україна не болить, а наша земля для них – лише тимчасовий притулок».

Тоді ми ще не знали прізвищ найбагатших людей країни – Пінчука, Боголюбова чи Коломойського; читали в пресі лише про «середнячків» – Суркіса, Фуксмана, Червоненка.

Яка постать тоді була найяскравішою – Михайло Бродський, Вадим Рабинович? Саме вони зібрали на себе негатив, стали символом поєднання бізнесу та політики, команди президента Кучми?

Очевидно, найяскравішим був Михайло Бродський. Він володів популярною на той час газетою «Киевские ведомости». А оскільки він «мятежный, просит бури…» (майже за Лермонтовим), то й не втримався – наїхав на тодішнього міністра внутрішніх справ Юрія Кравченка. Той завдав удар у відповідь, Бродського кинули в СІЗО, звідки він вийшов вже народним депутатом.

У 1998 р. виходить на кін Вадим Рабинович. Довгий час він існував як міф: всі про нього чули, але ніхто не бачив. Мені Сашко

Кривенко[6] розповідав таку історію: йому телефонують зранку в суботу:

– Це Олександр?

– Так.

– З Вами хоче поговорити пан Рабинович.

– Пішли ви в дупу, що за жарти!

І Кривенко поклав слухавку, переконаний, що це його якісь друзі зранння розігрують. Другий дзвінок:

– Не кидайте слухавку. Це справді Вадим Зіновійович Рабинович.

Тоді відомому журналісту запропонували очолити службу новин на каналі «1+1».

У 1999 р. з'являється як чільний гравець і публічна персона Віктор Пінчук – спочатку лише як зять президента Кучми. Відтак з'ясовується, що він – один із найбільших бізнесменів країни. Під час президентських виборів Пінчук очолював головний технологічний штаб свого свекра.

Проти Пінчука та Суркіса випускали антисемітські листівки, брошурки.

Тоді ж у газетахпочали з'являтися статті про те, що інший відомий політик і кандидат на найвищу посаду Наталка Вітренко приховує своє єврейство, ніби її рідна сестра живе в Ізраїлі…

Деякі листівки лишали враження, ніби голосувати проти неї треба не тому, що вона ліва популістка й виступає за реставрацію СРСР, а тому, що в неї не все гаразд з «п'ятим пунктом».

Як тема єврейського походження відомого політика вплинула на боротьбу за пост мера Києва у 1998 р.?

Безумовно, це був один із чинників. Тодішні вибори були, так би мовити, викликом Києву. На мера балотувався власник столичного «Динамо» Григорій Суркіс, котрий викликав море негативу як олігарх і один з чільних кучмістів.

Його бажання стати керівником міста породило хвилю листівок, газет і публічних дискусій, у котрих його єврейське похо-

---

[6] О. Кривенко – журналіст, засновник самвидавного «Поступу» і «Post-Поступ», головний редактор журналу «ПіК» та багатьох медійних проектів, загинув у автокатастрофі 2004 р.

дження звучало в повен голос як одна з причин, чому він не може стати міським головою.

Майже всі українські націонал-демократичні сили, від Руху і правіше, підняли на щит гасло «Українській столиці – українського мера».

Що сталося в результаті? «Жид» Суркіс, який не викликав ні в кого і в мене, зокрема, симпатії, програв вибори, а щирий «український мер» Олександр Омельченко виявився корумпованим і бездарним. Він ганебно провалився на виборах у 2006 р. і сам розчистив шлях наступному, «неукраїнському» меру Леоніду Черновецькому, який згодом розповів, що його мама – єврейка.

Коли політик або чиновник з канонічним українським чи російським прізвищем обкрадає державу, йому, звісно, ніхто не нагадує про національність. Але коли мова заходить про, умовно кажучи, суркісів, пінчуків, коломойських чи черновецьких, то етнічне походження часто стає ледве не головним аргументом.

Євреї завжди ходять по тонкій лінії. Коли тебе звуть Мойсей Фішбейн і ти виступаєш на вечорі пам'яті Олени Теліги, тобі аплодують, але коли той же український поет Фішбейн заявляє, що Левко Лук'яненко не має права ходити в МАУП, то націоналісти починають йому дорікати.

Спробуймо розглянути сучасне становище. Протягом останніх кількох років в українських ЗМІ лунали повідомлення про паспорти та єврейське громадянство провідних українських політиків. Для прикладу, влітку 2007 р. згадували, що ізраїльський паспорт начебто є в Юрія Луценка. Раніше, наскільки я пам'ятаю, такий самий паспорт «шукали» в Євгена Червоненка. Чи це відіграє якусь роль у спробах побудувати негативний імідж українського політика? Наскільки це може пошкодити політикові?

Також видання МАУП неодноразово писали про «галахічну єврейку Тимошенко», а частина її опонентів випускали листівки та газети про те, що її правдиве прізвище «Капітельман».

Звідки це береться? Це – класична схема чорного PR?

Я думаю, це спроба вплинути на люмпена, який залюбки ходить на вибори. Пошук «прихованих жидів» – це, знаєте, легка та

приємна забавка для «лохторату». На Київ чи інші великі міста це навряд чи вплине, але на містечка – цілком.

Навіть в українському парламенті час від часу з'являються унікуми-антисеміти. Наприклад, кілька разів виступав з трибуни з антисемітськими промовами Володимир Нечипорук, якого називали «найбільшим зрадником ВР», бо сім разів переходив із фракції у фракцію.

Був ще такий депутат Євген Смирнов з Вінниччини, який позиціонував себе як український націоналіст, політв'язень радянських часів, причому насправді сидів він не за політичною статтею. Він теж час від часу ревно шукав «жидів».

Відверто ксенофобських сил у Верховній Раді ще не було, лише окремі депутати, які проходили за списками різних політичних сил. На парламентських виборах у 1998 р. блок «Менше слів», до якого увійшли націоналістичні СНПУ (тепер це ВО «Свобода») і ДСУ, набрав 0,13% голосів.

Кампанія проти Юрія Луценка чи Євгена Червоненка, які нібито мають ізраїльські паспорти, захлинулася, бо громадська думка байдужа до порушення законодавства, зокрема, й про подвійне громадянство.

У нас всі порушують закон, беруть хабарі, переходять дорогу на червоне світло; якщо в політика лише один ізраїльський паспорт, а не одинадцять різних, як у Павла Івановича Лазаренка, то чому б ні...

Була на початку 2000-х років хвиля публікацій про те, що в парламенті «сотні євреїв». Цифри називають від сотні до чотирьохсот (з чотирьохсот п'ятдесяти нардепів!). Однією з перших пустила цю хвилю з лайна депутат-соціалістка Валентина Семенюк.

Після цього почали друкувати списки євреїв у парламенті, і в різних варіантах це зазвичай були різні люди з неукраїнськими прізвищами. Був, скажімо, в Раді вірменин Будагянц, але якщо ім'я чи прізвище незрозуміле, значить, еврей.

Потім до євреїв почали записувати всіх банкірів, яких тепер у політиці чимало. Вершиною ідіотизму стала одна з публікацій львівської антисемітської газети «Ідеаліст», де в «жиди» записали Олександра Мороза, Леся Танюка, Ярослава Кендзьора, Юрія Ключковського, Романа Зварича, інших відомих українських діячів.

До активних проявів антисемітизму зазвичай причетні ультраправі політичні структури. Як це виглядає в Україні? Чи можна говорити про плюралізм демократичних середовищ у цьому питанні? Як 1980-ті відрізнялися від 1990-х рр.?

Найактивніші в 1990-х рр. націоналістичні сили – це ДСУ, ОУН Івана Кандиби і УНА-УНСО. Ідеологія кожної з цих партій мала антисемітські елементи. Попри те, що УНА-УНСО була достатньо інтернаціональна за складом, в газетах її обласних організацій (Львівської, Рівненської, Черкаської тощо) з'являлося багато антисемітських публікацій.

Якось газета об'єднання «Державна самостійність України» «Незборима нація» оприлюднила оголошення чи уточнення: «За нашою інформацією, ніякого відношення до грузинського народу В. Кіпіані не має». Більше нічого сказано не було, але, оскільки я засуджував у публікаціях під рубрикою «Наші фаші» саме ксенофобські публікації, аудиторіі натякнули, що я приховую своє єврейство.

З якого часу оця антисемітська самодіяльність перейшла в продуманіші дії, за якими стоїть доволі серйозна установа – МАУП? Чи, попри серйозні тиражі видань і кількість причетних до них людей, ці віяння й надалі лишаються на маргінесі?

Попри наклади в десятки тисяч примірників, видання МАУП розраховані на дуже вузьку аудиторію. Виникнення феномена вишу-антисеміта описав, провівши контент-аналіз журналу «Персонал», Йосиф Зісельс.

Він описує перетворення цього процесу із самодіяльності на систему?

Так. Можна сказати, все почалося із запрошення ректора університету Григорія Щокіна та журналіста Ігоря Слісаренка в Південну Африку, до міста Дурбан, на конференцію країн Третього світу, яка мала антисіоністське та антиізраїльське забарвлення. Очевидно, зав'язалися якісь контакти, а далі все пішло за описаною Зісельсом схемою…

Газета МАУП дозволяла собі просто брутальні речі. Після того, як Дмитро Стус сказав слово на захист євреїв, у «Персоналі плюс» його називають лише «Стусманом». Держава повинна була сказа-

ти: «Пане Щокін, Ви не маєте права цього робити», – і покарати, щоб інші не повторювали його дурниць. Міністерство освіти за часів міністра Ніколаєнка намагалося забрати у МАУП ліцензію через певні порушення, але незграбно і довго.

З преси дізнаємося: в Австрії засудили публікатора «Протоколів сіонських мудреців», в Німеччині засудили того, хто заперечував Голокост, у Франції виносять присуди, в Америці, а тут роби, що хочеш.

Потрясінням стало рішення «морального» президента Віктора Ющенка нагородити головного редактора і працівників «Сільських Вістей», де не раз друкувались нацистські погромні тексти, орденами.

У 2005 чи 2006 р. головред Іван Сподаренко навіть став Героєм України, був обраний від блоку Ющенка до Верховної Ради. Це просто глупство.

Немає державного антисемітизму, але водночас держава закриває очі на те, що відбувається.

Які нові загрози несе інституціоналізація антисемітських ідей? Чи стало це в Україні цілісною концепцією, осмисленим образом світу?

Українського антисемітизму як такого довгий час не існувало – навіть тут, у Києві. Всі публікації на Майдані Незалежності, які роками вицвітали і не мали особливого попиту, лише копії зі зміненими обкладинками російської чорносотенної літератури, яку я бачив і купував під час відряджень у Москві. Там, на сходах музею Леніна, багато років можна було купити антисемітську періодику, фільми, книжки тощо.

Все те саме із запізненням на кілька років і дотепер продається на ятках на Майдані. Якихось фундаментальних публікацій до недавнього часу не було.

Років зо три тому я вперше знайшов українську антисемітську книжку, яка ґрунтувалася не на старих антисемітських нісенітницях з минулого, штибу «Катехізису єврея в СРСР». Ця книжка була діаспорного походження, явно підписана псевдонімом – Марко Хоробрий. Там викладено історію від Святослава Завойовника до Другої світової війни, показано, як євреї завжди шкодили українцям, а ті мстили.

Сильніше дратувало, коли українські націоналістичні газети, хоч би й та сама «Нескорена нація», дослівно передруковували чорносотенні російські монархічні тексти. Хоч би вже переклали українською, зробили, так би мовити, добре діло для української політичної думки – та ні ж, просто передруковували прямо, що, власне, робить і МАУПівський офіціоз «Персонал плюс». Зрозуміло, інтелектуально вітчизняні юдофоби залежать від російського антисемітського дискурсу.

Варто придивитися ближче до особливостей логіки тих людей. Чи вони звертаються до антисемітизму, бо думають, що на такий спосіб можна знайти підтримку в українському суспільстві, чи вони справді поділяють дані погляди?

Я думаю, що загалом український національний організм достатньо здоровий. Залишились на абсолютному маргінесі всі спроби «Нескореної нації», «За вільну Україну», «Вечірнього Києва», забулись публікації часописів «Персонал» і «Персонал плюс».

Здається, я це десь прочитав, але, оскільки згоден, то сформулюю як свою думку: антисемітизм є маргінальним явищем одинаків, але він невитравний з огляду на низький рівень культури і психологічні комплекси деяких українців. Врешті, це є в кожному суспільстві – ми нічим не кращі, і не гірші.

А яка сьогодні ситуація із «совєтським» антисемітизмом? Коли Янукович був прем'єр-міністром, деякі прояви цього феномена можна було спостерегти в низах Партії Регіонів. Чи еліти цього табору, емоційно пов'язані з радянським минулим, культивують антисемітські упередження часів СРСР?

Я про це нічого не знаю. Присутність у цьому таборі Михайла Добкіна, Бориса Колесникова чи, скажімо, Юхима Звягільського свідчить радше про зворотне. Я думаю, інформація про антисемітські течії в Партії Регіонів є не дуже достовірною. Серед них, врешті, є Дмитро Табачник – єврей і православний.

Ми думали, що він атеїст.

Ні, він хрещений. Його хрестив митрополит УПЦ Володимир (Сабодан).

У зрілому віці? Як до того ставиться суспільний загал?

На жаль, дехто саме з етнічним походженням Табачника пов'язує його провокативні висловлювання про те, що українська інтелігенція нікому не потрібна і відверто шкідлива діяльність у міністерстві освіти тощо.

У більшості публікацій, де засуджується Табачник, можна простежити підтекст, як не прямі погрози: «пан Табачник не розуміє, чим його слова можуть відгукнутися його єврейським братам і сестрам».

До чого тут брати і сестри євреї?! Справа не в національності, а в тому, що міністр, доктор наук говорить образливі і брутальні речі про українців.

Як реагує на спроби розгортання антисемітських стратегій єврейська громада? Як Ви оцінюєте її потенціал? Вона відродилася в незалежній Україні, чи цей процес ще попереду?

Радив би всім прочитати статтю київського дослідника В'ячеслава Ліхачова «Евреи Украины: все есть, общины нет». Там добре окреслено нинішню структуру організованого єврейства у країні.

На початку 1990-х рр. справді виникли десятки, коли не сотні організацій, які трималися на завзятті своїх представників. Були, звичайно, якісь ізраїльські гранти, але найчастіше просто пускали по колу капелюх під час свят і зборів.

Я сам не раз бачив, як під час Пуриму, на який мене запрошували друзі-євреї, у капелюх чи пакет кидали хто рубль, хто – п'ять, а хто – десять, і на ці гроші існувала громада. Потім більшість цих людей виїхали в Ізраїль, Америку чи Німеччину.

В другій половині 1990-х рр., коли єврейські олігархи почали фінансувати громади, відбувся такий собі ренесанс. Зараз справді існують сотні доброчинних установ, їдалень, пансіонатів, у кожній області виходить по кілька єврейських газет. Але це – не національний єврейський ренесанс, не громадський рух. Це, даруйте, обслуговування вимираючого покоління, бо середній вік того кола – пенсійний.

Немає молоді?

Одного разу я зайшов до Галицької синагоги, де читав лекцію ізраїльський вчений. Сиділо, може, шістдесят людей, і серед них

лише двоє чи троє – молоді. Єврейської громади в її нинішньому вигляді, по суті, за десять років не стане. Натомість, думаю, постане дуже сильна і впливова група євреїв-менеджерів, євреїв-політиків, євреїв-бізнесменів. Вони навряд чи об'єднаються під однією «парасолькою», бо, на відміну від теперішніх пенсіонерів, не потребуватимуть соціального захисту, газет, благодійних громадських структур.

Єврейська громада надто мала – менше ста тисяч осіб, та ще близько трьохсот тисяч українців єврейського походження зі змішаних родин. Середній вік єврея в Україні – пенсійний. Відновлення практично не відбувається.

У деяких колах дуже емоційно обговорювали т. зв. «п'яту графу» в паспорті. Йшлося про певні побоювання, що євреї приховуватимуть своє походження?

Можливо, додало гарту ксенофобії та латентному антисемітизму те, що позначку про національність у паспортах скасували на початку 1990-х рр. Очевидно, це зробили, щоб держава вже ніколи не змогла використати такі дані проти людей. Але деякі українці, цілком нормальні, не антисеміти, є носіями такої собі «бункерної філософії»: почуваються мешканцями ґето і постійно намагаються перерахувати, скільки ж насправді є «нас», а скільки – «їх».

Тобто люди хочуть отримати офіційне підтвердження того, хто вони?

Так, хочуть якийсь документ. Я, наприклад, не хочу, але не буду заперечувати, щоб його видавали бажаючим.

Який же тоді вихід?

Нехай кожен сам вирішує, чи вписувати в документ походження чи ні. Певен, бажаючих буде не дуже багато. Нехай одиниці, на тлі десятків мільйонів українців, які хочуть називатися русинами, лемками, бойками, грузинами чи євреями, матимуть таке право, але це не мусить накладати жодних обов'язків чи давати додаткових прав.

Майже в усіх постсоціалістичних країнах був період захоплення культурою євреїв. У Кракові відбувається величезний

фестиваль єврейської культури, який відвідують люди з цілого світу. Видають багато літератури, відкривають єврейські ресторани. Чи такий процес відбувається в Україні?

І це все без участі євреїв?

Ні, євреї теж приїздять. Це не музейний, так би мовити, варіант; інколи ініціаторами виступають самі євреї.

У Польщі ж місцевих євреїв практично нема?

Дуже мало. Але є література, єврейська музика, кухня, тобто місця, пов'язані з єврейською культурою, відновлюються. Чи може те ж саме відбутися в Україні? Чи можлива всенародна гордість регіону чи міста за те, що, наприклад, Київ має Шолом-Алейхема чи Голду Меїр?

Думаю, теоретично це можливе, але тільки теоретично – за однієї умови, яку українська держава виконати не здатна. На тлі активного просування національних діячів так само наполегливо слід пропагувати і єврейських, чи польських, чи кримськотатарських велетів. Умовно кажучи, якщо держава спонсорувала Рік Стуса в Києві, то наступним має бути відзначення пам'яті Голди Меїр чи нобелівського лауреата Агнона, а потім – Ісмаїла Гаспринського та Словацького. Це було б справедливо.

Скажімо, в Києві досі бракує вулиць багатьох видатних людей. Григоренка є, а Миколи Руденка на карті нема. Валерія Марченка вшанували, а Юрія Литвина чи Олексу Тихого – забули. Дуже дивно виглядає.

Свого часу, ще на початку 1990-х рр., мер Одеси Едуард Гурвіц повернув усім вулицям історичні назви, і КДБ (а відтак і СБУ) опинився на вулиці Єврейській. Чекісти писали листи з проханнями перейменувати вулицю назад, однак нічого в них не вийшло. А мер водночас назвав вулиці на честь Андрія Сахарова, Джорджа Вашингтона, Романа Шухевича…

Ми багато говоримо про проблеми інтелектуалів, а чи не треба розглянути питання українсько-єврейських стосунків на, так би мовити, основному суспільному рівні? Як це сприймає загал? Чому українське суспільство має такі проблеми з історичним минулим, і то не лише у контексті українсько-

єврейських стосунків? Які бар'єри треба подолати, щоб суспільство дозріло до справжнього діалогу?

Вважаю, що чим менше держава втручається у вирішення суспільних проблем, тим краще.

Існує перелік Нобелівських лауреатів українського походження, серед них – і єврейські імена. Назвіть у Києві, Одесі, Харкові десять вулиць на їхню честь, це ж неважко зробити... Що держава може зробити, нехай робить, а решта – за громадськими ініціативами, які поступово змінять суспільство. Є проблема – українсько-єврейський бізнес не фінансує культурні ініціативи. І поки це не зміниться, все буде робитися одинаками-ентузіастами на кшталт Леоніда Фінберга.

Ми хотіли би запитати Вас про релігійний чинник у житті єврейської громади. Наскільки ця громада ліберально-атеїстична, а наскільки – совєтсько-арелігійна? Чи мало відродження стосунок до релігійності, яка зіграла важливу роль для частини єврейських громад в інших країнах?

Більшість моїх знайомих євреїв не релігійні, проте водночас українські багатії єврейського походження – скажімо, співвласник «Привату» Геннадій Боголюбов – публічно демонструють свою близькість до синагоги, фінансово підтримують випуск молитовників тощо.

Ренесансу релігійності, я думаю, немає і вже не буде. Синагога перетворюється на клуб чи сервісний центр – принаймні, так мені це здається збоку.

А скільки синагог зараз діє в Києві?

У Києві – чотири. До Центральної, або синагоги Бродського на вулиці Шота Руставелі, та до Галицької синагоги на колишній Галицькій площі (поблизу від площі Перемоги) ходять послідовники любавицького хасидизму, а на вулиці Щекавицькій на Подолі збираються вірні іншої гілки хасидизму. Є ще громади реформістського юдаїзму. Не так давно у Києві чотири людини водночас носили титул «головного рабина», і три з них були іноземцями.

А як щодо цвинтарів та інших слідів матеріальної культури? Чи є шанс, що комерція відродить єврейських дух Києва?

Збереглися залишки єврейського цвинтаря в Бабиному Яру – всього кілька могил, буквально до десятка. Є ділянка на Куренівському кладовищі, це старі поховання, десь 1950-х рр. Існують єврейські ділянки на Байковому кладовищі та на Берковцях.

Я думаю, в Києві мало б бути кілька єврейських музеїв, зокрема, і державний. Зайдіть у музей Андріївського узвозу, там у вітрині сидить кравець-еврей – і це все.

Поділ вже не має єврейського колориту, а міг би – це й туристів приваблювало б (як у Празі, Варшаві…).

Західний досвід засвідчує, що варто створити майданчик, як гроші з'являться. Якби створили кафе з оголошенням, що рибу-фіш готує «тьотя Соня», туди потягнулися б люди.

На часі створення етнографічно-комерційного центру з відкритим майданчиком, щоб можна було слухати клейзмерську музику, і туди приїдуть наші люди, та ще й євреї з Брукліна чи Єрусалима, це даватиме прибуток.

У Кракові, скажімо, розуміють, що для розвитку культури і туризму потрібен «місцевий колорит». Євреїв уже практично немає, але є єврейська крамниця, єврейське кафе, ятки з музикою, сувенірами.

Якось зайшов у Польщі до єврейського кафе, сидів, дивився на портрети, прізвища, яких вже ніколи не буде в цьому місті. Заплатив за тістечка, купив книжку та єврейську газету і повіз все це додому.

Повертаючись до українських реалій: створення, наприклад, на Подолі «єврейського кварталу» принесло б зиск, та й з Бердичева чи містечок на Поділлі можна було б зробити прибуткове місце. Але я не вірю, що держава чи місто на це здатні.

Віталій Портников

Мені хочеться розставити крапки над «і»: я справді вважаю, що українське єврейство як етнолінгвістичне й соціальне явище не існує. В нього була непроста історія, і ми прекрасно розуміємо, що за традиціями та побутом воно польське.

Скажімо, такий промовистий факт: моя бабуся все життя робила шоколадний торт, який називала «Баядерка». Коли я потрапив до Польщі, то з подивом виявив, що «Баядерка» – це тістечко, яке в нас зветься «Картоплею». Я вирішив, що бабуся просто переплутала назву, проте згодом, коли у варшавському кафе «Каве» я замовив торт «Вірменський», раптом виявилося, що це – та сама «Баядерка». Сім'я моєї бабусі живе в Києві з давніх-давен, ми знаємо корені з XIX століття. Я думаю, цей рецепт передавався в роду з давніх часів. Ще такий дитячий спогад: мою покійну маму звали за паспортом Клавдією, але її назвали на честь бабусі єврейським ім'ям, тому її родичі в побуті звали Касею. Лише приїхавши до Польщі, я дізнався, що Кася – це зменшене від «Віторжина». Ось такі дрібнички свідчать про культурну тяглість.

Українське єврейство, очевидно, співіснувало з українським народом, переймало його традиції тощо, але воно зникло за часів Богдана Хмельницького, як зникло німецьке єврейство у Другу світову війну. Отже, те, що залишилося на цих теренах, – це польське єврейство, яке потім перейшло до Росії після об'єднання цих земель з іншими територіями Російської імперії та не ввійшло в тісний контакт з місцевими. З очевидних причин це єврейство потім з польського перетворилося на російське, а з російського – на радянське.

Українського єврейства як такого історично не було, просто серед єврейського населення України, зорієнтованого, як правило, спочатку на польську культуру, а потім на імперську, були люди, які любили українську культуру. Але це справді одиниці, фактично, всіх до одного можна перелічити. Це – Леонід Первомайський, Аврам Мільхельсон, список можна продовжувати.

Єврейське населення Західної України також не повністю укорінене. Більшість не є галицькими євреями: вони приїхали зі Східної України чи з Росії, радянські євреї. Навіть якщо вони знають українську мову чи цікавляться культурою, в них немає того глибокого зв'язку з цією країною, який виникав у всіх інших країнах Центральної Європи. В цьому нікого звинуватити, я не хочу судити, погано це чи добре, – просто так розпорядилася історія. Слід завважити, що й у самому українському народі така ж кількість радянських людей, які могли би стати росіянами, якби Україна не здобула незалежність.

Яку роль у відродженні єврейських громад, релігійного життя й наукових студій відіграла держава Ізраїль, українські та світові єврейські організації?

Я б не перебільшував значення цієї діяльності. Наша національна діяльність у світі розгортається у кількох напрямках: по-перше, допомога людям з різних країн світу, які визнають себе членами єврейської громади або не визнають, але потребують підтримки; по-друге, підтримка культурних інтересів; по-третє, так звана «професійна єврейська діяльність», яку я навіть не пов'язую з Ізраїлем, оскільки вона закорінена радше у величезній єврейській громаді, де вже виробився прошарок «професійних євреїв». Вона дислокується передовсім у Сполучених Штатах й переймається допомогою та відновленням громад на території Центральної і Східної Європи, хоча я не розумію, навіщо це робити. Врешті, якщо людина відчуває себе євреєм, то в неї є держава, де вона може своє відчуття стовідсотково реалізувати. Якщо хтось з якихось причин не може репатріюватися до Ізраїлю, він має повне право вдовольняти свої культурні й національні інтереси там, де живе. Але це – завдання тієї держави, де він живе і є представником національної меншини. Євреї заслуговують на таке саме ставлення, як болгари, угорці, кримські татари чи будь-який інший народ. Україна може вирішувати ці проблеми за підтримки інших держав, а може й самостійно, оскільки філантропічна фінансова допомога іноді має штучний характер, і це стосується не тільки України. Скажімо, часом штучно перебільшують випадки антисемітизму для того, щоб фінансову допомогу збільшили і ланцюжок людей, які живуть за рахунок розподілу цих коштів, не перервався.

Це не має жодного стосунку до єврейства, як, умовно кажучи, багато речей в українській політиці не мають жодного стосунку до українського народу: це – просто бізнес-проекти під виглядом захисту національних інтересів. Утім, це не означає, що не варто позитивно оцінювати цю діяльність: з'явилися видавництва, книжки, газети. Але я впевнений, що діяльність можна було би скерувати не на відновлення єврейської громади, а на збереження історичної спадщини, яка для України є такою ж актуальною, як і для будь-якої іншої країни Центральної та Східної Європи.

Чи є якісь характерні риси, які вирізняли б українське єврейство, передовсім сучасне, на тлі інших громад? Скажімо, у Чернівцях хтось робить радіопередачі на їдиші, що не є характерним для громади: їдиш бо був, так би мовити, мовою для внутрішнього вжитку.

Їдиш узагалі вперше проголосили в Чернівцях, цьому місті української єврейської давнини. В Чернівцях українська їдишистська традиція збереглася більше, ніж будь-де, і це пов'язане із загальними історичними процесами Австро-Угорщини. Єврейство Буковини досі має досить тісні зв'язки з єврейством Молдови і Румунії, а галицьке єврейство у Львові має очевидні культурні зв'язки з єврейством у Кракові, інших регіонах Польської Галичини й у Відні. Життя єврейських містечок у Східній Україні сильно відрізнялося від світу єврейських містечок у Польщі: цадики проходили з містечка до містечка і не помічали, що пересуваються по різних країнах.

Єдиний яскравий приклад справді своєрідної цивілізації, обмеженої однією територією – це, поза сумнівом, єврейська Одеса. Але це – не єврейська культура в буквальному сенсі, а синтез єврейських, українських і російських традицій у портовому місті. В цій палітрі, очевидно, єврейський колір був найсильнішим і найцікавішим, але, на відміну від Східної України, в Одесі ніколи не було сильної їдишистської культури. Всі прояви єврейської культури, які зараз є еталонними, були російськомовними. Російськомовним був Бабель, російськомовним був Жаботинський. Ви знаєте знаменитий вірш Едуарда Багрицького «Происхождение»?

Любовь?
Но съеденные вшами косы;
Ключица, выпирающая косо;
Прыщи; обмазанный селедкой рот
Да шеи лошадиный поворот.
Родители?
Но, в сумраке старея,
Горбаты, узловаты и дики,
В меня кидают ржавые евреи
Обросшие щетиной кулаки.

Це фрагмент з того вірша: більшовицький, можна навіть сказати, пролетарський виклик цій єврейській культурі. Або – інший видатний автор єврейського походження Йосип Уткін у знаменитій поемі «Повесть о рыжем Мотеле»:

Это божье наказание.
Вы слыхали: Хаим Бэз
Делать сыну обрезание
Отказался наотрез.
Первый случай в Кишиневе.
Что придумал сукин сын?!
Говорит: «Довольно крови,
Уважаемый раввин!».

Такі приклади ми можемо знайти тільки на одеському, рідше – на Катеринославському ґрунті. Це теж пов'язане з культурним втручанням. Це – пертурбація єврейської культури, але не єврейська культура хасидських учителів, казок, містики. Це – культура пролетарського переосмислення єврейської теми.

Як це виглядає на сьогодні?

Як приклад можна згадати Михайла Матусовського, який написав знамениту пісню «С чего начинается Родина». Візитівкою такої єврейської культури є пісня «Подмосковные вечера».

Мені колись розповідали, як три знаменитих російських поети єврейського походження – Едуард Багрицький, Михайло Свєтлов і Йосип Уткін – приїхали на творчий вечір у невеличке українське

містечко. Вони були в зеніті слави, їхні вірші видавали, в газетах друкували їхні портрети, вони були головними комсомольськими поетами. За ними, звичайно, бігли діти й кричали: «Ми знаємо хто ви!» Запишавшись, Уткін питає Багрицького: «Эдик, ты хочешь, чтобы я спросил, кто мы? Они нам скажут». «Спроси». Він повертається до дітей і каже: «Дети, скажите, кто же мы?» – «Жиди». Це така літературна легенда.

Які особливості єврейства в Україні і Росії? Чи після п'ятнадцяти років незалежності України вийшли на яв певні відмінності?

Я достатньо детально цим займаюся, щоб поставити під сумнів існування і російського єврейства, й українського. Я досі веду рубрики в єврейських газетах у Москві, а моя перша публікація їдишем вийшла ще у 1981 р., тоді, коли більшість узагалі не знала про єврейську культуру. Російське єврейство, або єврейство Москви, завжди було своєрідне, і таким залишиться, тому що там узагалі євреї не мешкали: з'явилися тільки після 1917 р. Ті, хто жили там раніше за знаменитими купецькими квотами, були глибоко закорінені в російській культурі: досить згадати лютеранина Мандельштама чи православного Пастернака. Інакше й бути не могло, адже, коли людина переселялася, бо хотіла йти далі, вона автоматично відривалася від громади, і так було завжди. Тому ми Бродського оголосимо російським поетом, на відміну від вихідців з містечок чи великих українських міст.

Більшість людей, яких я зустрічаю у громадських центрах чи на творчих вечорах, – вони нашого віку. Молодь теж є, але вона вже живе іншим життям, ходить на спортивні змагання, переїжджає до Ізраїлю. І тут, я думаю, те саме.

На щастя, я не дуже вірю в те, що людина, яка глибоко відчуває себе євреєм, може жити в Москві чи в Києві, навіть якщо ми тут маємо глибшу культурну традицію. Врешті, якихось можливостей для культурної й національної самореалізації тут з різних причин немає.

Відмінність же полягає в тому, що в Україні єврейство більше пов'язане з традиціями, а в Росії – з деклараціями.

Як виглядає проблема адаптації вихідців із Росії до ізраїльського суспільства? Як вони ставляться до цього суспільства, радянських способів життя, культури, мови? Чи говорять про цю проблему поза Ізраїлем, в Україні чи Росії?

Я знаю, що говорять, іноді із суто політичною метою. Головний рабин Росії Бер Лазар не раз заявляв, що євреї починають повертатися до Росії. Я взагалі не знаю, як релігійна особа може радіти, що люди зі Святої Землі повертаються на чужину, далеку від святинь, які для ребе Лазара є головними в його служінні. Навіть не хочеться коментувати, що релігійні люди підміняють політикою власну діяльність.

Є очевидна проблема, не пов’язана з єврейством Росії чи України: річ у тім, що Ізраїль став звичайною, нормальною державою. Що я маю на увазі? Коли державу Ізраїль щойно створили, сама ідея кібуців передбачала колективну роботу й не передбачала того, що ви можете взяти дешевого працівника, яких було море – арабське море. Проте війна закінчилася, з арабськими країнами підписали мирну угоду, єдиною небезпекою став тероризм, почалися економічні перетворення. Із соціалістичної країни Ізраїль почав перетворюватися на звичайну, де люди бажають нормально жити. А якщо люди бажають нормально жити, то виникає й можливість працювати за кордоном, заробляючи вдвічі більше. Й на сучасного ізраїльтянина вже не діє риторичне питання: «Це єврейська держава, на кого ти її залишаєш?». Просто ми стали нормальним народом, як хотів Бен Ґуріон, але нормальний народ – проблема для такої держави. Іншою проблемою є те, що величезна еміграція з Радянського Союзу створила особливу російську спільноту.

Знов-таки, я не бачу в цьому серйозної загрози. Я абсолютно певен: ті тексти російською, які можна прочитати в Ізраїлі, дуже відрізняються від того, що відоме в Росії. Навіть якщо російська мова нам для спілкування легша і ближча, це не означає, що нам ближчий світ Росії. Російський світ Ізраїлю – це особливий прошарок, який існує поруч з івритомовним середовищем і непогано в нього інтегрується. Для покоління, яке приїхало років двадцять тому, іврит зазвичай не є мовою спілкування. Умовно кажучи, він для них є тим, чим була українська, доки вони жили у Києві: між собою спілкувалися російською, але, коли у «Всесвіті» виходив цікавий роман, то вони купували його, не замислюючись, що він –

не російською. Зараз вони так само чинять з книжками івритом. Кажуть:

– Слушай, я прочитал, прекрасная книжка вышла Амоса Оза. Очень жаль, что ты не можешь ее прочесть, но, по-моему, ее переводят на польский. Ты прочтешь на польском?

– Да, на польском я прочту.

Нічого не змінилося, вони просто стали частиною іншого світу. Думаю, коли ситуація навколо безпеки Ізраїлю як держави стабілізується остаточно, ніхто не буде сприймати це так болісно.

Який вигляд на сьогодні має образ єврея? На чому він базується? Скажімо, у Польщі виник колаж з уявлень довоєнних, післявоєнних і сучасних. Як пересічний українець уявляє єврейську громаду в Україні? Низка олігархів має єврейське коріння – чи пересічний українець узагальнює цей образ?

Українці, яким років сорок чи сорок п'ять, ще зберегли якісь спогади про спілкування із сусідами-євреями: вже не зі світом, а з окремими людьми. А якщо в розмові з хлопцем, якому років двадцять, згадати, що я – єврей, то я перестаю для нього, умовно кажучи, бути українцем і перетворююсь на ізраїльтянина – іноземця, який живе на Близькому Сході. Він узагалі не знає, що таке єврей.

У мене був ескіз «День рождения Маруси» – про мою тітку, члена КПРС із 55-річним стажем, прокурора у роки війни й абсолютно радянської людини, котра, попри те, виховувала мене в абсолютно єврейських традиціях. Вона була більшою єврейкою, ніж мої батьки. Тільки після її смерті я дізнався, що вона вшановувала всі єврейські свята, постилася, коли працювала завідуючою відділом у Міністерстві юстиції України! Якось їй вдавалося це все сполучати. На її днях народження завжди збиралося дуже багато гостей, але ніколи не було нікого, крім євреїв. До якогось моменту я вважав, що так воно й має бути: не уявляв, що на день народження можна запросити, скажімо, українця чи росіянина. Звичайно, вони ходять вулицями, ми з ними спілкуємося, товаришуємо, але є якісь речі – скажімо, день народження, – куди їм просто зась. Вони туди не ходять. Вони в цьому участі не беруть. Вони живуть якимось іншим життям. Де немає днів народження.

Те саме, до речі, стосується товариства моїх батьків. Коли я батькові нагадав про це, він сказав, що у нього були армійські друзі-росіяни, але на днях народження я цих людей не бачив. Колеги мого батька чи мами, з якими вони спілкувалися по роботі, якимось дивовижним чином виявлялися євреями за походженням. При цьому батькам і на думку не спадало, що вони – євреї. Коли вони бачили єврейську чергу до синагоги, то воліли перейти на інший бік вулиці. Така кількість євреїв в одному місці їх лякала, але своє життя вони вибудовували, збираючи довкола себе чимбільше євреїв. Такий був світ, і цей світ зник із масовою репатріацією і зі зміною поколінь.

Я ідентифікував себе як єврея: вивчав їдиш, ходив на курси, писав статті, усвідомлюючи, що по голові за це не погладять – урешті, це ще був Рядянський Союз. Я листувався з єврейськими літераторами і правознавцями з кола «Совєтіш геймланд», зокрема, з Григорієм Кановичем, досить відомим єврейським письменником, який мешкав у Вільнюсі. Втім, моє коло спілкування завжди було російсько-українське, може, навіть радше українське.

Я ніколи не поділяв людей за національною ознакою. Попри єврейську ідентичність, я був абсолютно свідомо інтегрований у слов'янське середовище і все життя в ньому комфортно почувався. Тим часом відбувся серйозний цивілізаційний злам: ми стали сучаснішими людьми, змінився світ. Навіть люди зі старшого покоління, які залишилися, мусили розширити своє коло існування. Це був не їхній вибір – його запропонувала сама історія.

Щось подібне відбулось і в Ізраїлі. Не всі мої ізраїльські родичі є євреями: вони були одружені з росіянками й українками, а отже, їхні діти – не галахічні євреї. Але живуть в Ізраїлі й прекрасно там почуваються. Вони – громадяни Ізраїлю, і я не впевнений, що вони – не глибоко євреї, а я – таки глибоко єврей. Я – український громадянин і живу тут. Вони розмовляють івритом, я – українською.

Що ж ми маємо? Який висновок можна зробити? Що я перестав бути євреєм, а вони стали? Не певен. Інтегруючись в українську й ізраїльську структурну еліту, я завжди побоювався, що не зможу включитися повністю. А коли людина розуміє, що не зможе реалізуватись і принести користь тій країні, яку так чи інакше вважає своєю, то зазвичай воліє утриматися від експериментів.

Ви згадували про Григорія Кановича...

Це був загальнорадянський феномен. У своїх романах Григорій Канович створював світ єврейських містечок, який навіть у літературі їдишем уже не створювали. Його погляд абсолютно автентичний... Головна відмінність світу єврейських містечок Кановича від світу єврейський містечок Полянкера чи інших письменників, які писали їдишем тут чи у Москві, полягала в його містичній природі. Він продовжував традицію, котру на їдиші вже не дозволяли, але російською його чомусь видавали тільки у Литві.

Коли я школярем потрапив у Вільнюс, раптом побачив величезну, на кілометр чергу до книгарні із самих євреїв. Я бачив різні черги, але такої – ніколи. Я підійшов, питаю: «Що дають?» А вони відповідають, що нову книжку Кановича. Я дуже здивувався, що всі євреї мусять стояти в черзі за книгою Кановича. Постояв, купив. І був у захваті.

Це справді вплинуло на мій світогляд. Я написав Кановичу листа, і ми з тих часів спілкуємося, бачимося в Ізраїлі. Я потім дізнався, що увійшов до кола людей, які з ним спілкувалися, не вимагаючи нічого для себе. І це коло було блискуче. Як туди взагалі устряв школяр? Григорій Канович був ребе для всього цього середовища.

Ще більше я був приголомшений, коли Канович став народним депутатом Радянського Союзу, і ми гуляли після з'їзду в Москві: я тоді був студентом. До нього підійшов якийсь чоловік, став слізно благати, аби він відповів його дружині: та живе тільки цими листами, для неї це духовна наснага. Потім виявилося, що це Родіон Щедрін, який просив за Майю Плісецьку. Ці люди хотіли прийти до світу своїх батьків як до такого собі світоглядного виміру. Так, до речі, бувало і з українськими інтелігентами.

Для мене ці твори є соціальною декларацією, яку підхопило широке коло людей. Отримуючи E-mail-повідомлення про єврейські новини і переглядаючи список адресатів, я інколи дивуюся, з якими людьми зумів опинитися в одному колі. Відомі молоді журналісти, виявляється, теж знайшли себе завдяки цьому спілкуванню.

Але правда полягає в тому, що це спілкування завжди було пов'язане з ідеєю репатріації. Канович завжди запитував, чому ми, такі національно свідомі, не їдемо до Ізраїлю. Коли я вперше

туди потрапив – мені було, напевно, під тридцять, а він уже там жив – захотілося йому сказати, що він мав рацію. А він відповів, що помилявся, бо кожен має обирати власну дорогу і самовдосконалюватися, тож, якщо я обрав свій шлях і мені так подобається Ізраїль, то він там доживатиме за мене.

Книжка з автографами Віталія Портникова і Григорія Кановича також доживає у нього в Ізраїлі.

Ви згадали про зміни певних уявлень в єврейському світі України, Ізраїлю й Росії. Певно, погляди українського суспільства на євреїв також осучаснюються?

Важко сказати, тому що, мені здається, молода українська інтелектуальна спільнота більше деморалізована, ніж польська. Зокрема, осередком культури мала стати Києво-Могилянська академія, але вони не хотіли, скажімо, відчувати певні нюанси Майдану. Їх виховують так, щоб вони не відчували нюансів, а якщо людина не відчуває нюансів, то їй важко еволюціонувати. І це потрібно розуміти, бо українське інтелектуальне середовище – не центральноєвропейське.

Певну роль відіграє й державний антисемітизм, який, безумовно, існував за радянських часів. Він поступився місцем повазі до культури й політики Ізраїлю та єврейського народу в цілому. Це – позитивне зрушення, яке не можна не помічати. Звичайно, в ЗМІ з'являються й антисемітські публікації, але ще більша злива була за радянських часів. Я досліджував розгортання критики сіонізму в українській пресі: навіть отримав за це диплом Всесоюзного конкурсу студентських робіт. Коли я жив у Дніпропетровську, мій батько колекціонував ці чудові книжки: йому подобалося зачитувати цілі абзаци цієї маячні. Звичайно, найкращою книжкою я вважаю «Союз Христа і тризубої зірки Давида».

Державний антисемітизм як політика в Україні вже ніколи не відновиться, тому що, очевидно, країна прямує в іншому напрямку, де державному антисемітизму немає місця. Навіть на східному векторі української політики всі розуміють, що непристойно такі речі говорити. Навіть якщо сьогодні російсько-ізраїльські стосунки не найкращі, ніхто з російської еліти не дозволить собі опуститися до антисемітських виступів, тим паче проти євреїв – власних громадян. З іншого боку, постійне вказування на «касирів-

олігархів» єврейського походження і в Росії, і в Україні може давати свої результати у простому середовищі. Але я не думаю, що це велика проблема: якщо людина вважає, що всі гроші євреї вкрали, то вона так вважала і десять років тому, коли ще не знала про Абрамовича.

Є ще така особливість українського антисемітизму, дуже схожа на проблему антисемітизму польського: євреєм оголошують не єврея, а будь-яку погану людину, натомість доброго оголошують не євреєм. Протягом багатьох років мені не вдавалося довести своє єврейське походження більшості людей, які до мене зверталися, вважаючи українцем. Коли кажу, що я – не українець, вони про це забувають за тридцять секунд: можу навіть ходити в кіпі, і це нічого не змінить. Портников – звичайно, український журналіст, який захищає українські інтереси, працюючи в Москві: звичайно, він – українець.

Я прекрасно пам’ятаю історію з нині вже покійним московським журналістом Володимиром Коваленком. Він був дуже цікавою людиною, багато робив для розвитку української культури в Москві, але у 1991 р. написав величезну статтю про єврейський заколот проти України, де перераховував єврейських журналістів, які погано писали про неї в московській пресі. А справді, багато євреїв з України після проголошення незалежності писали статті, які віддзеркалювали радше погляди російської політичної еліти. Коваленко зробив з цього висновок, що саме євреї не бажають незалежності України. Під час зустрічі я спитав у нього, а як же бути з моїми статтями зовсім іншого змісту на першій шпальті «Независимой газеты»? На що він відказав, що я – українець, а коли я нагадав, що він знає, яке моє походження, він наголосив: не хоче цього знати. От і все. Це просто суперечило його концепції, хоча він не був антисемітом, виріс у єврейському середовищі, з великою пошаною ставився до єврейського народу: йому нічим дорікнути. Просто в нього був такий світ: так буває і з інтелігентами, і з простолюдом.

Чи євреї досі побоюються національного українського духу й політичних орієнтацій, як то булораніше?

Я думаю, це – генетична проблема, яку насправді повинен вирішувати не єврейський народ, а український, тому що міфологія

погромів Богдана Хмельницького глибоко закарбована в єврейській історичній пам'яті. Я вже не кажу про те, що кожного року тисячі хасидів з'їжджаються до Умані на могилу рабі Нахмана, хоча він помер не там, а у Брацлаві. Просто в Умані був величезний цвинтар жертв козацьких погромів часів Хмельниччини, і коли рабі Нахман його побачив, то попросив своїх учнів, аби вони там його поховали. Він хотів бути поруч із тими людьми. Це була справжня трагедія, котра не забулася ані за 150 років, ані до 1941 р. Іншого такого випадку на Сході не було.

Я навіть не певний, що 1941 р. те стер, бо 1941-45 рр. були насамперед трагедією польського єврейства, а лише потім – України. Частина польського єврейства так чи інакше вижила в евакуації, а там нікому було виживати, хоча теж була евакуація – сотні тисяч людей, які йшли за армією гетьмана Вишневецького. Що потрібно робити з тією добою? Про всю цю історію потрібно чесно розказати. Натомість ще на початку 1990-х рр. почалися розмови про те, що не можна вказувати на негативні аспекти діяльності Хмельницького, бо це може посварити українців з євреями чи поляками. Доки українці намагатимуться освячувати на іконостасі людей, які відіграли визначну роль в їхній історії, доти в них будуть проблеми зі сприйняттям спільної з іншим народом історії. Навіть під час Другої світової війни дехто відмовлявся від нагороди імені Богдана Хмельницького. Я і сьогодні, звичайно, відмовився б без жодних вагань, хоча розумію, що для українців, які шанують свою історію, це нормально. Тут – очевидні історичні суперечності, хоча б тому, що винищення євреїв Богданом Хмельницьким не було ідеологічним: просто такі були настрої і звичаї тієї доби. Я вже не кажу про чудову історію з євреями Галичини. Проходили козаки з російськими прапорами, україномовні, і вирізáли й вішали євреїв, які жили на галицьких землях серед українців.

Я дуже добре це пам'ятаю, оскільки у 1991 р. брав участь в обговореннях. Я був певен, що українська незалежність не лише не загрожує єврейській громаді, а й сприятиме її розвитку і подоланню стереотипів, але зіткнувся з жахом старшого покоління. Дідусь і бабуся моєї колишньої дружини виїхали до Німеччини – вони були успішними, досить непогано забезпеченими людьми, а по переїзді багато втратили і потім не могли зрозуміти, звідкіля взялася ідея виїхати до Німеччини. Невже там чекають великі

шанувальники єврейського народу? Незрозуміло, але такий був інстинкт.

Євреї часто згадують про петлюрівців і висловлюють відповідні побоювання?

Очевидно, згадують і висловлюють. Я це бачив: щотижня веду шоу про Україну на американському «Девідсон-радіо», куди, звичайно, приходять люди, здебільшого єврейського походження, які виїхали звідси і, можливо, застигли у своїх стереотипах. Питання пам'ятника Петлюрі завжди було для них найболючішим, бо це для них – пам'ятник погромам. Хай би як ми намагалися довести, що сам Петлюра не відповідав за погроми і не хотів їх – це нічого не міняє. Врешті, «хотів – не хотів» для історії не вирішальне.

Втім, проблема – у сприйнятті того часу. Радянська пропаганда, до речі, вміло лишала поза кадром погроми, влаштовані червоними, не кажучи вже про погроми Міронова тощо. Вдалося приписати Махно погроми, які проводила команда Григор'єва, хоча ми знаємо, що отаман Григорьєв і Махно не були спільниками – але відповідальність назавжди залишилася на українських анархістах. Хоча Махно допомагав єврейським комунам і охороняв їх – це неспростовний історичний факт – в уявленні людей він назавжди залишиться антисемітом-погромником.

Історична пам'ять про Голокост – найсильніша. Наскільки в Україну було перенесено цей ізраїльський спосіб вивчення історії єврейської громади?

Дуже важливо, щоб це не набуло спекулятивного характеру – врешті, у нас тут був свій Бабин Яр. Дехто вважає, що це – навіть більша трагедія, ніж Аушвіц, тому що люди, які загинули в Аушвіці, не мали родичів навкруги. В Бабиному Яру загинула старша сестра моєї бабусі, з немовлям і чоловіком. Бабуся все життя об'їжджала Бабин Яр, хоча ніколи про це не говорила. Тільки після її смерті я дізнався від тітки, бабусиної сестри, яка живе в Ізраїлі, що, коли вона вже збиралася емігрувати, бабуся, яка не дуже зналася на політиці, дала їй фотокартку своєї сестри і дані, щоб та їх віднесла до Яд Ва-Шем. Тітка не знала, що з цим робити, тож я зробив це за неї через інтернет. Я просто зрозумів, що для

неї це було важливо: вона все життя жила з цією фотокарткою, щоб *туди* передати. Хоча я взагалі не знав, що існує Яд Ва-Шем, вона ніколи в житті слова про це не сказала, так для неї це було глибоко.

Для нас, євреїв, Київ – це місто Голокосту, а для українців – просто місце масового вбивства, яке відбувалося в них на очах. Я не думаю, що про це варто забувати, адже це – частина історії кожного народу.

Наскільки в Україні свідомі того?

Не певен. Мені дуже сподобався підручник із сучасної історії: там не було окремого розділу про Голокост, але був розділ про Праведників, де написано, що гітлерівці масово винищували єврейське населення України, але деякі українці євреїв захищали, й ті Праведники вшановані в Ізраїлі на спеціальній алеї. Мені здається, дітям так і треба говорити: вони мають шанувати своїх співвітчизників, які рятували людей. Якби був музей Праведників у залах Музею Другої світової війни в Києві і подібні заклади по всій Україні, це сприяло би порозумінню між євреями й українцями в майбутньому.

Тобто слід осмислити всі епізоди, замовчувані в радянські часи?

Звичайно.

Можливо, перелічите найбільші табу, про які й досі не пишуть?

Ідеться навіть не про табу, а про одностороннє висвітлення тем: скажімо, Хмельниччини, часів Громадянської війни, Першої світової війни, Другої світової, державного антисемітизму 1960 –90-х рр. Ми це все сприймаємо стереотипно, але знаємо, що суспільство чинило тому спротив, наскільки могло: хтось сприяв і реалізовував власні антисемітські нахили, а хтось і пручався. Я це точно знаю, бо вступив у Дніпропетровський університет і закінчив Московський тоді, коли, здавалось би, це було неможливо – саме тому, що мене оточували люди, які робили все можливе. Не заради мене, а просто, щоб лишатися порядними людьми. Я таких прикладів можу навести чимало, і це важливо, як і Праведники.

В Україні, Росії й Польщі є стереотип, що Ізраїль – це комуністична країна. Цей стереотип часто використовують з різними цілями.

Не думаю, що тут потрібна серйозна дискусія. Євреї як інтегральна частина суспільства брали участь у всіх політичних процесах тих регіонів, де вони мешкали, і в лівому русі також. Мені симпатичніша позиція Хаїма Вейцмана, першого президента Ізраїлю, який у Женеві робив усе можливе, аби Ленін і Троцький не агітували студентів єврейського походження за революційну боротьбу, бо був упевнений, що місце тим студентам – у Палестині, а не в Російській імперії. Але це – моє політичне переконання, і людей з такими політичними переконаннями винищили більшовики.

З іншого боку, абсолютно очевидно, що євреї як представники народу, який мав проблеми з феодальним способом господарювання, зазвичай потрапляли до радикальних рухів у різних країнах. Урешті-решт, на єврейському цвинтарі у Бреслау (нинішньому Вроцлаві) похований Фердинанд Ласаль – людина, яка стала символом завершення німецької соціал-демократії. Ніхто не згадує, що соціал-демократію, фактично, теж заснував єврей, тому що вона була небезпечна, засвідчувала вміння робітників юридично захищати свої інтереси.

Більшість керівників партії, яка розробила спаплюжену більшовиками програму вирішення земельної проблеми в Російській імперії, яка була потрібна всім українським селянам, були євреями. Виявляється, ті, хто самі не мали навіть клаптика землі, були за програмними інтересами близькі до українського і російського селянина. Це – теж парадокс.

Прекрасна ілюстрація до політичного розвитку єврейства XX ст. в Україні: те, що ми зараз називаємо Аводою, Маарів (робітнича партія Ізраїлю), фактично, виникло в Катеринославі, а в Одесі – те, що потім стало Лікудом. Це відбулося саме тут.

Катерина Малахова

Почнімо з хасидизму. З чого почалося Ваше зацікавлення цією течією єврейської думки?

Для мене все почалося класі в дев'ятому з «Хасидських передань» Мартіна Бубера. Вже пізніше з'ясувалося, що насправді Бубер – великий німецький філософ, а його хасидські передання, головним чином, – про філософські ідеали самого герра Бубера. Але тоді я вже якось володіла івритом і могла спробувати підступитися до оригіналів. А буберівська спроба ілюструвати ідеї Германа Когена хасидськими оповідками – це, врешті, не менш цікаво, ніж оповідки самі по собі.

Чи могли б Ви описати появу цієї течії? Які, на Вашу думку, історичні, культурні й суспільні причини вплинули на її зародження? Від якої релігійної бази вона відкололася?

Близько середини 30-х р. 18-го сторіччя (Річ Посполита в той час зайнята війною за польську спадщину, Росія – черговим епізодом Російсько-турецької війни) по єврейських містечках Буковини, Галичини та Поділля поширюються чутки про дивака-знахаря, який тиняється битими шляхами, лікує хворе, виправляє криве та поєднує розбите; кажуть, що він святий. По імені його начебто звати Ісраель бен Еліезер; втім, люди кличуть його «Знахарем» – або ж, якщо бути точним, «володарем доброго Імені» (івритом – Баал Шем Тов, скорочено БеШТ): єврейська народна магія маніпулює Божественними іменами. Доносяться з чутками і суперечні уривки його проповіді: аскетичні практики містиків – і настанова радісного служіння Творцю, елітарна кабалістична вченість – і кайф розділити світ божественних тайн з карпатськими корчмарями та пастухами. Історичні відомості про цього персонажа досі майже відсутні. Де він родився, хто його батьки, де він жив, – досі відомо лише з легенд (називають містечко Окуп на Поділлі, імовірно – Окопи св. Трійці під Кам'янцем; легенди оповідають про помеш-

кання Бешта під Косовом та в Тлусті; завершив він життя у Меджибожі на Поділлі).

За кілька десятиліть (до 1760 р., року його смерті) навколо Бешта збирається своєрідне коло, що поєднує людей найрізноманітнішого штибу, від жебраків до пихатих рабинів, від знахарів-чудодіїв до вчених литваків. За наступні 12 років, тобто за життя наступника Бешта, р. Дов Бера з Межирічів на прізвисько Проповідник (івр. «*Магід*»), інтимна тусовка Бешта перетворюється на добре організований релігійний рух. Цей рух очолюють учні учнів Бешта – і в першу чергу ті, хто пройшов школу Магіда в Межирічах. Формуються класичні тексти течії. До 1815 року новий рух охоплює території нинішньої України, Польщі, Білорусі, Молдови, Румунії тощо.

Що до причин появи хасидизму – про це досить багато вже написано. Щиро раджу Вам перший розділ книги «Ранній хасидизм» Ігоря Турова. Існує безліч соціальних, економічних, інших теорій. Мені особисто цікава суперечка щодо того, нащадком яких інтелектуальних течій слід вважати хасидизм: цфатської кабали, як вважає Шолем, проповідницької літератури, за теорією П'єкажа, або ж треба взагалі відмовитись від поняття «джерело» і розглядати течії єврейської думки Східної Європи як синхронічну «панораму» джерел хасидизму?

Чому містичний рух постав саме на тих теренах? Це пов'язане зі специфікою й потребами регіону – чи випадкове?

А що ми маємо на увазі під «специфікою» та «потребами» регіону? Якщо українське та польське культурне тло, то, чесно кажучи, – не знаю. По-перше, інтелектуальне життя польського та українського населення цих територій Речі Посполитої в 1730-1760-ті рр. ще й саме по собі, здається, недостатньо вивчене. А по-друге, який характер мав або міг мати інтелектуальний зв'язок між досить закритими єврейськими спільнотами регіону та навколишнім населенням? Є, наприклад, теорія щодо впливу на хасидизм православної містики – ісіхазму та старчества (Яффа Еліах, Ігор Туров); чільний сучасний дослідник хасидизму Моше Ідель також вказує на Паїсія Величковського як на можливе джерело окремих хасидських ідей. Але як і коли саме, через які тексти та переклади, через чиї оповідки міг відбутися такий вплив? Доки

не з’ясуються конкретні деталі, припущення лишиться припущенням. Перед нами – царина мікроісторії.

Якщо ж говорити про Волинь, Поділля та Галичину як єврейські регіони, то, звичайно, місцева специфіка тутешнього містицизму є. По-перше, це погроми Хмельницького, які знищили або розігнали суттєву частину єврейських спільнот регіону середини 17-го ст.; ці події, як мінімум, спровокували месіанські очікування. І, по-друге, це вплив сабатіанських груп (у тому числі – пізніше – франкістів), чия присутність на початку 18-го сторіччя була досить помітною в Галичині. В літературі багато пишуть про це.

А є ще й регіональна специфіка, яку вже складніше пояснити. Чому, скажімо, галіцийський хасидизм в 19-му сторіччі виявився потужним центром кабалістичних штудій, а буковинський чи волинський – ні?

Що відрізняло хасидизм від традиційного юдаїзму? Чи була опозиція цій течії в рамках єврейської громади? Які є течії в межах самого хасидизму?

Традиційного юдаїзму як такого нема. Є, натомість, більш чи менш розмаїта сукупність норм, звичаїв та ідей, прийнятих у даному регіоні в даний період.

Основною «теоретичною базою» хасидських текстів все ж таки є цфатська кабала – ряд містичних текстів, створених в місті Цфат (Палестина) в 16-му сторіччі послідовниками двох великих містичних шкіл: Іцхака Лурії і Моше Кордоверо. Тут, знову ж, не місце занурюватись у подробиці; направляю Вас до чудових книжок Гершома Шолема.

Хасидизм – це спроба перечитати певним чином основні положення цфатської кабалістичної космогонії та теології. Питання – яким саме чином. Шолем пише про «психологізацію кабали», спробу витлумачити її космогонічні положення як опис внутрішніх процесів людини. Рабі Нахман з Брацлава, наприклад, в одному місці роз’яснює суть луріанської доктрини «*цимцум*» (самоскорочення Божества, аби звільнити місце для створення світу) як необхідність обмежити захват, всеохопний екстаз людини від контакту з Творцем, аби та повернулася у світ мір та обмежень і змогла виконувати заповіді. А Мартін Бубер визнав за краще писати про «перетворення кабали на етос».

В будь-якому разі йдеться про спробу зробити кабалістичне знання масовим, чого раніше не було; перетворити його на теоретичні засади масштабного соціального руху. В листі до свого шурина рабі Гершона Бешт описує свою зустріч з Месією у містичному досвіді. «Коли прийде Пан?» – питається Бешт. І той відповідає: «Коли твої джерела розповсюдяться назовні». Але як це відбувалося насправді? Чи була такою інтенція Бешта, а чи це риса наступних поколінь його учнів? Чи збігаютьсядекларації щодо джерел назовні з реальною практикою вузьких містичних братств навколо основних хасидських діячів? Фактично ж мусимо визнати, що хасидська кабала вкрай розмаїта, є в ній і елітарні напрями (наприклад, хасидизм Комарно, маленького містечка під Львовом), і більш чи менш вдалі популяризації.

Хасидизм – вкрай багатовимірне явище, і одне визначення тут нічим не допоможе. Можна зайти з іншого боку – з боку інтелектуального бекграунду хасидського руху, ситуації польського єврейства 17–18-го століть.

Єврейське інтелектуальне життя Східної Європи 17-18 сторіччя – це розквіт талмудичної вчености на теренах Польщі, в ході якого було засновано ряд знаменитих єшив. Польські єврейські інтелектуали того часу надзвичайно поціновували талмудичну й галахічну діяльність, обережно ставилися до філософії, та не залишали без уваги й кабалістичну премудрість – згадаймо лишень Йешайягу Горовіца (автора «Шней Лухот ха-Бріт») або Магараля.

Втім, кабала в Польщі була не лише вченою розвагою талмудичної еліти. В той час нам відомо про невеличкі закриті гуртки містиків-аскетів, які не цікавилися Талмудом, але наслідували у своїх практиках традицію *хасідей ашкеназ*, єврейського середньовічного містичного руху на теренах Німеччини. В збірниках легенд про Бешта фігурує, приміром, гурток Бештівського шурина, р. Гершона, в Кутах. Хасидизм Бешта вочевидь багато в чому від них відштовхувався – це, скажімо, пафос відмови від аскетизму, – і, відповідно, немало й запозичив: ряд містичних практик, саму назву, врешті-решт. Втім, наскільки я розумію, про ці гуртки досить мало відомо.

Розквіт польських єшив призупинився в ході подій 1648-49 рр., що викликало певний брак талмудичної освіти на українських

землях. Водночас самостійний центр талмудичної вченості починає складатися на литовських теренах, у Вільно. У 18 сторіччі він концентрується навколо р. Еліяху Віленського,на прізвисько Віленський геній, або, на івриті, Віленський гаон. «Литваки» поціновували над усе якості вченого, що не могло не відбитися у зверхньому ставленні до неосвічених українських співбратів.

Ряд дослідників початку 20 сторіччя вважали саме цей фактор вирішальним для виникнення хасидизму. Мовляв, українська єврейська спільнота відчувала певний «комплекс неповноцінності», не маючи змоги здобути гідну талмудичну освіту, і через це виникла потреба в новому етосі, основною цінністю якого була б не талмудична вченість, а щось інше – наприклад, щира простацька віра (додамо – заснована на народному містицизмі).

Для литваків, відповідно, новий рух виглядав зухвалою і безграмотною претензією на авторитет в суспільстві – в тому числі на авторитет вчених. Відтак майже одразу після виникнення хасидизму з колом Віленського гаона вибухнув гучний і неприємний конфлікт, перші епізоди якого сталися в Шклові; в 1772 він призвів до накладання *херему* – тобто відлучення від спільноти – на хасидів з боку литваків.

Водночас по околицях Речі Посполитої де-не-де існували кола сабатіанців – наслідників великої єресі лжемесії Шабтая Цві, що охопила майже весь єврейський світ у середині 17-го ст. Впливом їхніх текстів і ідей, їхнього тлумачення луріанської кабали, на зародження хасидизму також жодною мірою не можна зневажати; дослідження їх зараз тільки розгортається.

Згодом на шаховій дошці Східної Європи з'являється третя значна сила, яка відсуває конфлікт з литваками вбік. Це – єврейське Просвітництво (івр. – *Хаскала*): спочатку – цікавість до неєврейських наук і (о жах!) філософії, потім – спроби освітити вічним світлом Розуму єврейські забобони, а відтак, і масовий відхід від релігійних звичаїв та законів, далі – неєврейська освіта, світська література і т. ін. Небезпека нового світогляду, що починаючи з 70-х років 18-го сторіччя набуває дедалі більшого впливу на німецьку, литовську, а згодом і польську єврейську молодь, примушує ортодоксальний табір врешті-решт відкласти свої суперечки. Розпочинається найбільш затяжний і потужний конфлікт в історії хасидизму – боротьба з Просвітництвом.

А що з течіями в межах самого хасидизму? Чи були внутрішні конфлікти?

Внутрішні конфлікти в історії хасидизму – дещо інша справа. Жодний поважаючий себе хасидський напрям не обходився без масштабної, злісної і довготривалої чвари, що інколи в дивний спосіб відображувала сутність цього напряму. Варто було б написати коли-небудь історію хасидських конфліктів та скандалів. Втім, здається, Давід Ассаф в книзі «Untold Tales of Hassidism» вже доклав до цього максимум зусиль.

Вже говорилося, що, починаючи зі смерті Магіда в 1772 хасидизм розбивається на окремі школи, на чолі яких опиняються учні Магіда або інших учнів Бешта. Фігура *цадика* – праведника, який стоїть на чолі хасидської спільноти – грає в хасидизмі виняткову роль, не маючи аналогів в інших єврейських спільнотах. Цадик є посередником між небом і землею, каналом, який низводить на землю благодать і зводить душі своїх хасидів до їх витоку, на небо. Єдність його з його спільнотою – хасидами – унікальна: душа праведника фактично складається з душ його хасидів, на кшталт дерева або сходів. Відтак пошук учнем свого вчителя є містичним пошуком джерела своєї душі, а єдність цадика і хасидів переживається як містичний союз.

Оскільки душі у світі трапляються різні, різні й цадики; кожному своє. Кожний цадик наслідує або створює власну інтерпретацію бештівського вчення, яка відповідає душам одних хасидів і зовсім не відповідає іншим. Цю інтерпретацію він згодом передає у спадок своїм дітям або учням, формуючи хасидську династію. Так пояснюють ці чвари самі хасиди.

А історики лише додають подробиць. Нам відомі численні сварки за території, жителі яких приносять кошти на потреби хасидського двору; сварки через розподіл влади та авторитету, через неповагу тощо; іноді – ідеологічні суперечки на кшталт суперечки про сіонізм.

Відомо, що система хасидизму справила певний вплив навіть на неєврейське населення. До цадика, який мав великий авторитет, приходили і гої. Чому?

Так, є такий сюжет у польському та українському фольклорі. Євреї – вони ж, як відомо, споріднені з дияволом, тож мають від

нього певну силу. Помолитися за вдачу та здоров'я, випросити дітей для бездітної жінки, проклясти чиїхось ворогів.

А з точки зору хасидських авторів, для яких – як і навзаєм – неєвреї були так чи інакше породженням зла і представниками сил нечистоти, народи світу тим не менш приховують у собі певні іскри святості, видобути і звільнити які звідти може лише праведник. Ігор Туров у своєму чудовому начерку про ставлення хасидів до неєвреїв наводить цитату з твору Менахем Нахума з Чорнобиля – цадика тутешніх територій, до речі, – про Творця, який у процесі катастрофи Вигнання опинився або сховався в середовищі народів світу, тобто в найнижчому місці; поступове видобуття Його звідти і є процесом Визволення.

Щоправда, таке звільнення іскор частіше пов'язують не з паломництвом неєвреїв до місцевих цадиків, а лише з торгівлею (*маса у-матан*) з гоями. Але врешті, цим терміном – *маса у-матан* – інколи позначають і більш святі способи спілкування.

Чим ще може бути паломництво гоїв до цадика – з хасидської точки зору – як не пробудженням прихованих у них іскор святості? Взагалі ж красиво було б сказати, що в обох випадках йдеться про потяг до небезпечного, цікавого і сильного Чужого. І знову ми повернулися до ідей філософії діалогу. Чи працює філософія Іншого в царині фольклору?

Чому єврейська тема для Вас важлива? Чи важливе для молоді в Україні єврейське коріння? Якою є єврейська громада в Україні? Наскільки суспільство свідоме єврейських тем, Голокосту?

Це різні і масштабні питання, і дещо з того для мене досі лишається загадкою. Наприклад, що слід вважати єврейською громадою України. Або, не дай Боже, чого свідоме, а чого несвідоме наше шановне суспільство. Я жартую, звичайно, але я не соціолог, і мені трохи важко висловлюватись щодо узагальнень такого рівня.

Вже певний час я потроху викладаю невеличкі спецкурси з хасидської історії в різних місцях на Україні та в Росії. Серед моїх студентів трапляються різні люди. Так виходить, що я маю справу передовсім зі спільнотою людей, яким цікаво присвячувати свій час, робочий або вільний, вивченню єврейської цивілізації. Напевно, це теж є різновидом культурної або, радше, інтелектуальної

ідентичності. Як це співвідноситься з ідентичністю національною, з так званим «корінням» – не знаю, мені якось завжди ніяково було про це питати. По таких питаннях у нас переважно спеціалізується агентство «Сохнут» (див. роман Діни Рубіної «Синдикат») та синагоги.

Можу лише сказати, що мені поки не пощастило зустріти випадки, коли б саме лиш усвідомлення свого єврейського коріння стало б достатнім викликом для серйозного інтелектуального та екзистенційного пошуку (а не тільки потреби регулярно жити єврейським життям). Напевно, це теж показово. Натомість виникають нові типи ідентичності. Цікаво, що інтелектуальна звичка до єврейських текстів, до специфічного мислення єврейського закону інколи обертається бажанням стати, нарешті, його суб'єктом. Все більше моїх друзів-неєвреїв з навколоуніверситетських кіл, у тому числі прихильних за часів студентства до різних неформальних субкультур, з різних причин стають на шлях гіюру, довгої і важкої процедури прийняття в єврейську спільноту. Інколи це викликає цікавий процес творчого пошуку або конструювання власного єврейського коріння – в рамках перебудови особистого міфу. Думаю, все це обіцяє незабаром певні нові деталі в образі російськомовного юдаїзму.

Напевно, можна обережно говорити про те, що серед частини російськомовної студентської молоді на просторах колишнього СРСР (а юдаїка в Києві – на мій погляд – все ж досі є органічною частиною загального процесу розвитку *Jewish studies* російською мовою) складається новий тип єврейської ідентичності, в якій єврейське коріння, національна ідентичність відступає на другий план. Її місце заступає те, що можна було б назвати інтелектуальною звичкою.

Хочу підкреслити, що на мою, ймовірно некомпетентну думку, йдеться не про пережиток радянщини (табуйоване національне питання тощо), а про нові форми існування культури. Нехай поки в форматі субкультури.

Що ж до мене особисто, то моє місце у світі визначають тексти, з якими я працюю. Найтонші й найглибші відомі мені тексти, створені в рамках єврейської традиційної культури. Це Талмуд, Зогар, хасидська література. Єврейська культура за природою своєю – культура текстова; втім, про це вже багато говорилося. Спе-

цифічне мислення єврейської екзегези – *мідраша* – є головним її нервом. Йому притаманна звичка жити у просторі Священного тексту, вносячи туди найменші побутові дрібниці, плюс практика ортопраксії – чинення згідно з релігійним законом і звичаєм – протягом століть складали основу буття євреєм. Релігійний закон мені поки що недоступний. А щодо життя методом екзегези… Ось нещодавно я натрапила на надзвичайно складний та поетичний хасидський текст середини 19-го сторіччя про містичні смисли приготування форшмаку та ліплення вареників із сиром. Чого, врешті, ще потрібно?

Григорій Казовський

З Вами я хотіла б поговорити про мистецтво.

Культур-Ліга – це не лише мистецтво.

Це я знаю. Та перш, ніж ми почнемо, попросила би Вас про короткий вступ, опис витоків цього явища. На мою думку, варто сказати, які раніші явища породили Культур-Лігу, бо інакше важко буде зрозуміти.

Організації такого штибу породжені історичними обставинами, певним етапом розвитку єврейського суспільного життя і культури. Культур-Ліга виникла за кілька місяців по заснуванні альтернативної культурної організації «Тарбут», гебраїстської й сіоністської. Це їдишистське утворення спробувало охопити розмаїті суспільні, культурні, політичні потреби громади. Жодна раніша спілка не ставила перед собою таких масштабних цілей, як «Тарбут» чи Культур-Ліга.

Можливо, почнемо ще з XIX ст.? Врешті, саме тоді почалося відродження єврейського мистецтва і культури.

Проблема національної культури постала під час розгортання єврейського національного руху. Втім, існували й єврейські культурні організації в XIX ст. – як перші прояви модернізації. Скажімо, єврейське товариство ОП як важіль поширення просвіти серед єврейства Росії взяло на себе функції всеросійської загальноєврейської організації після того, як було деформовано громадські первні, скасовано кагали тощо. Власне, єврейські культурні організації виникли значно пізніше, оскільки це товариство мало на меті передовсім поширити російську мову серед єврейських громад: засновники вважали це завдання дуже важливим, оскільки воно дало б євреям змогу долучитися до панівної російської культури.

Чи могли б Ви розповісти про єврейсько-українські стосунки тієї доби?

Довший час української культурної альтернативи як такої не існувало: перед євреями у процесі модернізації взагалі не стояло українського вибору, була тільки німецька, польська чи російська культура. Український контекст постав значно пізніше, за доби українського відродження після революції, та й то – це був маргінальний вибір. Наприклад, у польських, навіть литовських партіях євреї були, а в українських – здається, лише Марголін. Серед спектра культурних орієнтацій, з-поміж яких обирали євреї, українського варіанта практично не було.

Наступний крок у розвитку цих культурних спільнот пов'язаний уже з іншим етапом розвитку єврейської культури й національного руху: тоді почали поставати товариства, котрі ставили собі за мету розвивати ті чи інші грані єврейської культури чи мистецтва. Вони з'явилися наприкінці XIX ст. і найбільшого розквіту сягнули перед Першою світовою війною: тоді функціонувала безліч подібних утворень, від Товариства єврейського мистецтва до Єврейського товариства малярства в Петербурзі, з філіалами в різних містах Російської імперії. Мозаїчність цих спільнот відображає складність і фрагментарність єврейського політичного життя, оскільки вони часто виникали на основі політичних партій і відображали їхні погляди. Вивчення кожної окремо не дає повного уявлення про цю культуру та єврейське суспільне життя, оскільки все було перемішане, не існувало ні чистих сіоністів, ані чистих їдишистів, ані чистих гебраїстів. Скажімо, Перец очолював одне з варшавських товариств, початково засноване сіоністами. З часом воно набуло їдишистського характеру і вдало об'єднало сіоністів з несіоністами.

Повторюся: до Першої світової війни й революції української складової в єврейському культурному житті практично не існувало. Діячі єврейських культурних товариств на своїх зустрічах могли говорити, залежно від своїх поглядів, російською, польською, їдишем чи івритом: очевидно, сіоністи надавали перевагу російській чи польській мові, а не їдишу тощо. А українська й інші мови довколишніх народів у цих спільнотах не фігурували.

Але важливо те, що не було України як держави.

Зрозуміло, що не було держави, але це не так важливо, бо йшлося не про політичну орієнтацію, а про свідому культурну

ідентичність. Польська, російська, німецька культури пропонували високий європейський мистецький стандарт. Я би сказав, що на просторі від Берліна чи Відня до Москви й Петербурга була дуже обмежена кількість культурних спільнот для євреїв; є пограничні випадки – скажімо, нещодавно серед істориків точилися суперечки про те, чи підтримували євреї чеську культурну спільноту на початку XX ст. Себто євреї обирали культурну модель, за якої могли вибудовувати власну національну культуру, лише з чотирьох чи п'яти варіантів, і, очевидно, культуру України та інших народів, що тільки будували свої національні держави, в ці пошуки не включали.

Для мене Культур-Ліга цікава тим, що вона подає коротке відродження і розвиток їдишистської спадщини. Її виникнення пов'язане з тим, що відбулася революція, чи з відродженням національних культур у Центральній і Східній Європі?

Безперечно, політичні події в Україні після Лютневої революції тому посприяли. У порівнянні з іншими народами Центральної і Східної Європи, національний підйом євреїв був ніби трохи запізнілий. Утім, єврейський національний ренесанс – т. зв. «Їдише Ренесанс» – розгорнувся значно раніше, ніж Культур-Ліга. Цей термін ввели в обіг дві східноєвропейські постаті: Гуго і Натан Бірнбауми; для них він позначав не лише розвиток національних рухів чи самосвідомості, а й досягнення єврейської культури в усіх її проявах (література, театр, мистецтво, журналістика тощо). Їдишистській утопії судилося проіснувати вісімдесят років: від перших творів Менделе Мойхер Сфорима у 1860-ті рр. до 1939 р. За цей відтинок часу їдишська культура здолала шлях, який інші культури долали протягом століть. Розрослася література, котра засвоїла всі західноєвропейські норми, було створено якісний театр, постав модернізм, часом навіть радикальніший за європейський. Але 1939 року все це завершилося з відомих причин. Цей рік є неминучою верхньою рамкою. Принаймні в європейських країнах.

Культур-Ліга концентровано виразила ідею централізованого культуротворення, оскільки їдишизм, на відміну від, скажімо, сіонізму, котрий більше уваги приділяв державним формам єврейського буття, – це форма культурного націоналізму, культура для нього має центральне значення. Єврейський народ може існувати

лише у процесі творення даної культури; саме тому після шоку Катастрофи багато їдишистів замовкли. Багато письменників і діячів культури зрадили своїй мрії, поїхали до Ізраїлю чи просто стали релігійними, що також передбачає зміну світогляду, оскільки початково вони були носіями світської, атеїстичної ідеології. Для багатьох розвалився не лише світ, а й світогляд; вісімдесят років, які проіснувала ця культура – це дуже короткий відтинок часу.

Повертаючись до Вашої тези, що Культур-Ліга подавала культурні явища дуже концентровано, чи не могли б Ви перелічити, наприклад, ключові прізвища чи найважливіші елементи? Яка доля спіткала основну частину Культур-Ліги після 1924 року, коли та перестала існувати?

По-перше, слід зауважити, що діяльність Культур-Ліги не обмежується лише українськими теренами: її активні філії існували по цілій Східній Європі. Аж до 1939 р. проіснували відділки в Латвії та Литві – спочатку самостійно, а потім у межах Бунду. Окрема Культур-Ліга була в Бессарабії, Румунії (Бухаресті), своя – в Чернівцях і Берліні, Амстердамі, Парижі, Аргентині, Мексиці, США і Канаді. Навіть у Харбіні була Культур-Ліга, уявляєте… І всюди, крім, може, хіба Парижа та Амстердама, Культур-Ліга збирала довкола себе всіх найкращих діячів їдишської культури. Здається, не існує помітних письменників, педагогів, діячів театру, художників чи видавців, що говорили б і працювали на їдиші і не були пов'язані з Культур-Лігою. Може, виняток становлять хіба представники Агуби – ортодоксальної партії, котра не співпрацювала з Культур-Лігою, яку підтримували здебільшого соціалісти. Решта ж діячів єврейської культури, від американських їдишистів до радянських євсеків, підтримували Культур-Лігу, так чи інакше з нею перетиналися і співпрацювали.

Засновник Культур-Ліги Давид Берґельсон був членом Центрального комітету й очільником національної секції Культур-Ліги в Києві, потім заснував Культур-Лігу в Берліні. Отже, у Радянському Союзі Культур-Ліга від початку стала жертвою заполітизованості єврейської культури. Її існування цілковито залежало від стосунків між партіями, які її підтримували, і владою, котра легітимізувала її існування. В Польщі їй не вдалося розгорнути таку масштабну діяльність саме тому, що спершу партії не зуміли

домовитися між собою, а потім її поглинув Бунд. У Радянському Союзі її пожерла Євсекція. В Америці їй не судилося реалізувати грандіозні задуми, бо єврейські партії, зокрема, й соціалістичні, не змогли з'ясувати, хто з них головний і кому слід цим керувати. Київська ж Культур-Ліга унікальна тим, що виникла, по суті, за державної підтримки у короткий час партійного консенсусу. Однією з головних сфер її діяльності була єврейська освіта і викладачі їдишу; Ізраїль Рубін та інші були видатними педагогами-реформаторами XX ст., які вирішували дуже складні проблеми. Перші школи з їдишем як мовою викладання було відкрито в Америці лише у 1911 р. У них не було досвіду, лише бажання, ентузіазм і нові ідеї. За короткий час існування Культур-Ліги ціною надзвичайних зусиль було відкрито багато їдишистських шкіл та гімназій, передовсім у Польщі – і, слід зазначити, вони сягнули високого рівня. Це були дуже важливі центри єврейської культури. Культур-Ліга підтримувала також багато театральних колективів, зокрема, Юнг-театр Михайла Лайферта. Підтримував зв'язки з Культур-Лігою й московський ГОСЕТ, також достатньо новаторський театр високого рівня. Український ГОСЕТ під керівництвом Ефроїма Лойтера виріс теж з театральної студії Культур-Ліги.

Як і Тарбут, Культур-Ліга намагалася в межах однієї організації зосередити роботу всіх товариств, котрі розвивали певні сфери єврейської культури. При цьому принципова особливість Культур-Ліги полягала в тому, що культуру в ній розглядали як певну цілісність, а тому велася синтетична культурна робота, частини якої були пов'язані між собою. На той час ідея синкретизму в культурі й синтезу мистецтв була дуже актуальна, і там її реалізовували дуже масштабно: не просто синтез мистецтв, а культура, всі складові якої взаємопов'язані, розвиваються за єдиним проектом.

Очевидно, Культур-Лігу ліквідували в 1924 році, у 1925 вона вже не функціонувала, хоча в 1926 р. її ще згадували в межах т. зв. Єврейського Громадського Комітету, радянської фікції, на яку більшовики пішли, аби розірвати економічну блокаду й отримати гроші Джойнту. Що сталося з цими людьми? Деякі виїхали на Захід – скажімо, Езра Корман, літератор, котрий згодом заснував Культур-Лігу в Чикаго. Туди увійшли, серед інших, дуже цікавий модерніст Неш Шварц, художник Тодрес Геллер тощо. Виїхав Берґельсон. Маркіш емігрував спочатку до Варшави, а потім у Па-

лестину. Художники розлетілися – хто в Москву, хто – до країн Західної Європи. Деякі з часом поверталися, деякі – ні. По тому нічого подібного вже не повторювалося, і Культур-Лігу, власне, закрили, оскільки її некомуністичне керівництво стояло на позиціях автономності розвитку культури. В цьому ідеологія Культур-Ліги нагадувала погляди діячів Пролеткульту, котрий закрили тоді ж і з тієї ж причини. Автономність культури не задовольняла партійне керівництво, тож Ленін особисто написав резолюцію про закриття і підкорення Пролеткульту Наркомпросу.

Пізніше в новій столиці України, вже у Харкові, було зроблено спробу створити товариство, котре ставило схожі цілі (розвиток літератури, мистецтва й театру), крім єврейської освіти. Воно називалося Товариство для розвитку єврейської пролетарської культури – скорочено ГЕСКУЛЬТ. Проте, очевидно, тоді не вистачало вже ані сил, ані свободи на серйозну культурну діяльність. Кінець багатьох діячів Культур-Ліги був трагічний – майже всі письменники, котрих розстріляли за справою Єврейського Антифашистського Комітету, були членами Культур-Ліги. Деякі діячі культури дуже високо поціновували її – скажімо, Перец Маркіш уже в Парижі писав, що Культур-Ліга була третім Храмом.

Мені цікаво, чи молодь у сучасному Ізраїлі захоплюється їдишською культурою. На Вашу думку, чому це може відбуватися? Чи в Ізраїлі досліджують Культур-Лігу та її спадщину?

Цією традицією цікавляться і в Ізраїлі, й поза ним. Є два види зацікавлення їдишем серед молоді. Один із них – це ностальгійні пошуки коренів, котрі часто перетворюються на кітч. Утім, це – кітч інтелектуальний, оскільки їдиш – дуже модерна, як не постмодерна мова, котра допускає синтез і співіснування геть різних шарів, культурних перегуків тощо. Через таку структуру їдиш часто стає для людей, котрі звернулися до нього лише через етнічний інтерес, об'єктом інтелектуального постмодерного захоплення. Але це – лише невеличкі групи. Назагал же, в Ізраїлі і США зараз виникла зворотна реакція на давні ідеї «плавильного тигля». За старими просвітницькими, а згодом сіоністськими стереотипами, світ східноєвропейського єврейства – це жалюгідні замизкані містечка, де панує неосвіченість, бруд і обмеженість, а їдиш – взагалі не мова, а потворний жаргон, від котрого слід відмовитися, а пам'ять про

нього стерти. Очевидно, зараз ці стереотипи викликають зворотну реакцію, тож штетли починають уявляти як осередки цивілізації з ошатною бруківкою і високим інтелектуальним життям, а їдиш – як головну мову єврейського спілкування. Втім, діяльність Культур-Ліги відродити неможливо, бо вже немає адресатів і носіїв тієї культури, їх було винищено фізично і духовно. Як я вже казав, для багатьох ідеологів їдишистської культури шок був такий сильний, що вони відмовилися від своєї діяльності: історична пам'ять легко трансформує події і відмовляється від певних моментів. Не знаю, чи вдасться це на сьогодні реанімувати. Крім того, є й природні процеси, котрі призвели б до тих же наслідків, навіть якби не відбулося Катастрофи. Скажімо, досить згадати, що відбувалося в Америці…

Чи в Радянському Союзі...

Чи в Радянському Союзі, звісно. За акультурацією й соціальними перспективами Радянський союз і Америка 1920-30-х рр. дуже подібні: можливість вибудовувати родину, вирощувати дітей і заробляти гроші для реальних євреїв виявилася важливішою, ніж національні утопії. Тим паче, радянська влада вміла вибивати з громадян усе зайве. Як паралельний приклад можна згадати радикальних американських модерністів-авангардистів – ретроспективістів, – котрі чудово розуміли, що працюють не для широких мас, а лише для себе, що вони самі є власними головними читачами.

На якому етапі в Ізраїлі перебувають дослідження сучасної їдишистської культури?

На жаль, і в Ізраїлі, і в Америці ця культура вивчена мало – не буду навіть розмірковувати, з яких то причин. Проблема в тому, що наука розвивається довкола яскравих постатей, а на сьогодні бракує людей, які могли би стимулювати розвиток цього напряму чи створювати школи. Шведов був останнім з цієї плеяди. Він не займався Культур-Лігою напряму – радше їдишською літературою протягом цілої її історії, від Середньовіччя до єврейського імпресіонізму. Хоча Культур-Ліга надзвичайно цікава, досліджень цього феномена практично не існує. Сподіваюся, що з часом ситуація зміниться на краще.

БІОГРАФІЇ УЧАСНИКІВ ДІАЛОГУ

Возняк Тарас Степанович (11 травня 1957) – український культуролог, політолог, головний редактор і засновник Незалежного культурологічного журналу «Ї». Був близьким до неформальної групи інтелектуалів з умовною назвою «Львівська школа», що функціонувала у 80-х роках у Львові. Організував випуск самвидавної культурологічної літератури. Після горбачовської відлиги став активістом демократичного руху та співорганізатором першого в Україні страйку на Львівському заводі фрезерних верстатів (1984). З 1989 – дотепер – голова правління Міжнародного центру культурних ініціатив, Львів. Цього ж року вийшло перше число Незалежного культурологічного журналу «Ї», незмінним редактором та видавцем якого є Тарас Возняк. На базі журналу «Ї» Возняк організовує та проводить численні міжнародні, загальноукраїнські та місцеві конференції, зустрічі, круглі столи, дискусії та інші заходи. У 90-х рр. активно публікує свої культурологічні есе як в Україні, так і за кордоном. Він є автором більш ніж 400 публікацій. 1996–1999 рр. – голова видавничої ради Міжнародного фонду «Відродження», Київ. 2002–2004 рр. – голова наглядової ради програми «Схід-Схід: Партнерство без кордонів» Міжнародного фонду «Відродження», Київ. 2000-2004 рр. – член Комітету національної премії України ім. Тараса Шевченка, Київ. Нагороджений громадською відзнакою «Лицар Галичини» 2000 р. у номінації «Громадський діяч». З 2004 р. – дотепер – співзасновник та постійний член регулярної масонської ложі у Львові. З 2005 – дотепер – співзасновник та голова правління Польсько-української фундації співпраці (ПАУСІ), Варшава-Київ. Автор таких праць: «Тексти та переклади» (Харків, «Фоліо», 1998), «Філософія мови» (Львів, «Ї», 2009), «Феномен міста» (Львів, «Ї», 2009), «Філософські есе» (Львів, «Ї», 2009), «Штетли Галичини» (Львів, «Ї», 2010). «Ретроспективна політологія: Епоха Кучми» (Львів, «Ї», 2010), «Ретроспективна політологія: Епоха Ющенка. Довга прелюдія» (Львів, «Ї», 2010). «Ретроспективна політологія: Епоха Ющенка. Втрата сподівань» (Львів, «Ї», 2010). «Ретроспективна політологія: Епоха Януковича» (Львів, «Ї», 2010). «Τα μετα τα φυσικά Карпат» (Львів, «Ї», 2009), «Філософські есе» (Львів, «Ї», 2011). З 2009 – дотепер – член правління Міжнародного фонду «Відродження», Київ.

Вудка Юрій Ар'є (30 жовтня 1947) – поет, богослов, колись відомий у СРСР і в світі дисидент, а зараз – громадянин Ізраїлю. 1965 р. вступив до Рязанського радіотехнічного інституту. Виготовляв і розповсюджував літературу самвидаву. 1968 р. створив найбільшу (до початку масового руху) дисидентську організацію в СРСР – 300 осіб-мешканців 16 міст. 30 липня 1969 р. його заарештували і засудили за сіоністську діяльність до 7 років таборів суворого режиму. Відбував покарання в Мордовії, Пермській області, у Владимирській тюрмі. З березня по липень 1976 р. перебував у таборі № 36, де вивчив напам'ять вірші українських поетів-політв'язнів: М. Луцика, М. Осадчого, Є. Сверстюка тощо. Цього ж року він отримав дозвіл і репатріювався до Ізраїлю й передав усі вірші українській громаді. Вудка переклав івритом вірші Мандельштама, Пастернака, Ахматової та ін. У нього з'являється низка власних мемуарів, зокрема, 1978 р. у Лондоні Вудка видав мемуарний есей «Московщина», в якому гостро викриває ідеологію й практику російського імперіалізму. Його основні філософські есеї: «Нитка Аріядни», «Приховане світло». Чимало він написав про «внутрішнє очищення» та «духовне зростання за ґратами». Його твори видані як російською мовою, так і івритом, серед них: «Від Адама до храму» (Дніпропетровськ, ВАТ «Видавництво Зоря», 2007), «Спогади чужої країни» (Тель-Авів, 1998) тощо. Останнім часом займається богословською діяльністю. Живе у Самарії (Ізраїль), викладає у школі іврит та Біблію.

Глу́зман Семен Фішелевич (30 вересня 1946) — правозахисник, колишній дисидент та політв'язень, психіатр, виконавчий секретар Асоціації психіатрів України, директор Українсько-американського бюро захисту прав людини, член Американського товариства психіатрів, співголова Комітету «Бабин Яр» (разом з Мирославом Поповичем, Іваном Дзюбою). Закінчив Київський медичний інститут. У травні 1972 року був заарештований КДБ за «антирадянську агітацію та пропаганду». Судом, який відбувся у 1972 році, йому інкремінувалося розповсюдження самвидату і тамвидату, наклепів про порушення прав людини в СРСР, в тому числі і про зловживання психіатрією з політичною метою. Справжньою причиною арешту стала «Заочна експертиза у справі генерала П. Г. Григоренка». Проаналізувавши висновки обох комісій, що обстежували психічно здорову людину, Глузман з колегами (їхні імена він відмовився повідомити на суді) розвинув детальну обгрунтовану критику висновків комісії Інституту ім. Сербського, яка визнала Григоренко П. Г. психічно хворим. За вироком суду одержав 7 років таборів суворого режиму та 3 роки заслання. Під час перебування в таборі продовжував займатися науковою та публіцистичною діяльністю. Зокрема, в співавторстві з В. Буковським ним було написано «Посібник з психіатрії для інакомислячих», що вий-

шов 1975 року російською, українською, англійською, французькою, німецькою та японською мовами.

Після відбуття строку покарання повернувся до Києва, з труднощами знайшов роботу слюсарем. З 1983 року працював лікарем-педіатром. У 1991 році організував Асоціацію психіатрів України, що діє як громадське об'єднання, і є її виконавчим секретарем. Також очолює Українсько-Американське Бюро захисту прав людини. Автор численних інтерв'ю, наукових та творчих публікацій з проблем прав людини, етики та прав в психіатрії, соціальної психіатрії. Нагороджений нагрудним знаком «Хрест доблесті» II ступеня за особисте сприяння Службі безпеки України у підготовці серії науково-документальних книг «Реабілітовані історією» (2006), почесною грамотою Державного Департаменту України з питань виконання покарань за активну співпрацю, участь у організації заходів, спрямованих на реформування Державної кримінально-виконавчої служби України (2007). Лауреат Премії Ради Європи – США «За розвиток демократії та громадянського суспільства» (1998), загальнонаціональної програми «Людина року» в номінації «Правозахисник року» (1999), премії Американської Психіатричної Асоціації «Захист прав людини» – за видатний внесок в організацію захисту прав людини і психічного здоров'я в світі (2001), Женевської Премії за захист прав людини в психіатрії (2008).

Гриневич Владислав Анатолійович (10 серпня 1959) – дослідник історії України доби сталінізму, Другої світової війни, політики пам'яті та історії українського єврейства. Народився у м. Києві. У 1977–1979 рр. проходив службу у Радянській армії. 1986 р. закінчив історичний факультет Київського державного університету (вечірнє відділення). Працював на державному телебаченні (звукооператор, 1977 р., 1980–1983 рр.) та у Меморіальному комплексі «Музей Великої Вітчизняної війни» (старший науковий співробітник, 1983–1986 рр.). 1986–1988 рр. – учитель середньої школи м. Києва. 1988–1990 рр. – аспірант, протягом 1990–1997 рр. став старшим науковим співробітником відділу історії Другої світової війни Інституту історії України НАНУ. У 1994 році захистив кандидатську дисертацію на тему: «Національні проблеми в Червоній Армії у період визволення України від німецько-фашистських загарбників 1943–1944 рр.». З 1997 р. – старший науковий співробітник відділу єврейської історії і культури Інституту політологічних та етнонаціональних досліджень НАНУ. З 2007 р. – доктор політичних наук у відділі Теорії та історії політики цього ж інституту. З 2005 р. – доцент кафедри історії Університету «Києво-Могилянська академія». 2006 р. – проходив стажування у Канадському інституті Українських студій (Торонто-Едмонтон), а також у Центрі досліджень Геноциду і Голокосту в Амстердамі, а у 2008 р. проходив стажування за програмою Фулбрайт-Кеннан у Міжнародному центрі ім.

Вудро Вілсона у Вашингтоні. Є автором книги «Суспільно-політичні настрої в Україні у роки Другої світової війни» (Київ, 2007) та близько 80 наукових публікацій.

Грицак Ярослав Йосипович (1 січня 1960) – доктор історичних наук, професор Українського Католицького Університету, почесний професор НаУКМА. Народився у с. Довге Стрийського району Львівської області. Директор Інституту історичних досліджень Львівського державного університету ім. І. Франка. У 1996–2009 рр. був запрошений як гість-професор до Центральноєвропейського університету в Будапешті. У 1999–2005 рр. перший віце-президент Міжнародної асоціації україністів. Співредактор наукового щорічника «Україна модерна», член редакційної колегії часописів «Ab Imperio», «Критика», «Slavic Review», член наглядової ради журналу «Harvard Ukrainian Studies». Ярослав Грицак має понад 500 наукових публікацій на історичну тематику. Відомий також своїми публіцистичними творами. Основні його праці: «Нариси Історії України: Формування модерної української нації XIX-XX ст.» (К.: «Ґенеза», 1996), друге видання: 2000; «Страсті за націоналізмом» (К.: «Критика», 2004); «Пророк у своїй вітчизні: Іван Франко і його спільнота» (К.: «Критика», 2006); «Leopolis multiplex» (К.: «Грані-Т», 2008, серія «De profundis»); «Життя, смерть та інші неприємності» (К.: «Грані-Т», 2008, 2010, серія «De profundis»).

Дзюба Іван Михайлович (26 липня 1931) – українській літературознавець, критик, громадський діяч, дисидент радянських часів, академік НАНУ. Народився у с. Миколаївка Донецької області. Закінчив Донецький педагогічний інститут, аспірантуру Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка. Друкуватися почав з 1959 р. У вересні 1965 р. на прем'єрі фільму «Тіні забутих предків» у кінотеатрі «Україна» (Київ) вийшов на сцену з першим у СРСР публічним протестом проти політики влади, оприлюднивши інформацію про таємні арешти української творчої інтелігенції. 1973 р. – Київський обласний суд засудив його до 5 років ув'язнення і 5 років заслання за «антирадянську» працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Півтора року перебував в ув'язненні, потім – під офіційним наглядом, будучи позбавлений можливості творчої роботи. У роки перебудови І. Дзюба – один з ініціаторів створення Народного руху України та Університету українознавства, перший президент Республіканської асоціації україністів (1989). Широко відомі наукові праці І. М. Дзюби, а їх близько 400, у тому числі 14 монографій, присвячених найактуальнішим проблемам історії й нинішнього стану вітчизняної літератури та культури, відродження національної духовності українського народу. Вчений є автором таких книг, як «Інтернаціоналізм чи русифікація?» («Самвидав», 1965), «Тарас Шевченко» (2005), «Тарас Шевченко: Життя і твор-

чість» (2008), «З криниці літ», у 3-х томах (2006–2007) тощо. А також автор сценаріїв фільмів: «Василь Симоненко» (1988 в кіно), «Українці. Надія» (1992 в кіно). У 1992–1994 рр. І. Дзюба призначається міністром культури. Протягом наступних років – радник Президента України, голова Комітету з Національної премії України ім. Т. Г. Шевченка (1999–2005), академік-секретар Відділення літератури, мови та мистецтвознавства НАНУ (1996–2004), голова редколегії часопису «Сучасність» (1992–2002), співголова редколегії «Енциклопедії сучасної України». 1989 р. І. Дзюба відзначений Республіканською премією в галузі літературно-художньої критики ім. О. І. Білецького; 1991 р. – Міжнародною премією ім. Т. і О. Антоновичів та Національною премією України ім. Т. Г. Шевченка, Всеукраїнськими преміями – ім. В. І. Вернадського (2000) і «Визнання» (2001). У 2001 р. І. Дзюбі присвоєно звання «Герой України» з врученням ордена Держави.

Зісельс Йосиф Самуїлович (2 грудня 1946) – громадський діяч, дисидент. Народився в м. Ташкенті у родині службовця. Закінчив фізичний факультет Чернівецького університету в 1969 р. У 1969–1970 рр. служив у Військово-морському флоті СРСР. З початку 70-х років співробітничав з єврейським і загальнодемократичним підпільними рухами в СРСР. Навесні 1972 р. був виключений з комсомолу за виступ на захист права на репатріацію. У 1978 р. вступає в Українську Гельсінську групу. У тому ж році заарештований і засуджений до 3 років позбавлення волі в колонії посиленого режиму за «наклепницькі вигадки, що порочать радянський державний і суспільний лад». У 1984 р. знову засуджений до 3 років позбавлення волі в колонії суворого режиму. У 1987 р. відмовився від запропонованої амністії, оскільки не хотів підписувати зобов'язання з відмовою від політичної діяльності. У 1988 р. створює в Чернівцях першу в Україні єврейську організацію. У 1989 р. бере участь у створенні Вааду (Конфедерації єврейських організацій і громад) СРСР і стає його співголовою. Член рад Європейської Ради єврейських громад, Європейського і Світового єврейських конгресів, Світової сіоністської організації. З 1991 р. голова Вааду України, виконавчий віце-президент Єврейської Конфедерації України. У 2002 р. на засновницькому з'їзді Євро-Азійського Єврейського Конгресуобраний головою Генеральної Ради. Виконавчий віце-президент Конгресу Національних Громад України (КНГУ). Автор таких книг: «Если я только для себя...» (К., 2000), «Если не сейчас...» (К.: 2006). Кавалер орденів «За заслуги» III ступеня (2005) і «За мужність» I ступеня.

Казовський Гілель (Григорій) (1956) – ізраїльський мистецтвознавець, дослідник єврейської історії та культури першої половини XX ст. Народився у Москві. 1983 р. закінчив історичний факультет Московського університету ім. М. В. Ломоносова. Наприкінці 70-х – початку 80-х рр.

брав участь у діяльності єврейських громадських і наукових організацій у Москві. 1988 р. був одним із організаторів Єврейської історичної громади й Асоціації юдаїки в СРСР. У 1992 р. репатріювався з родиною в Ізраїль, живе в Єрусалимі. Протягом 2003–2006 рр. – директор Російського Єврейського музею в Москві. У 2008–2010 рр. куратор низки художніх виставок з єврейської тематики у Парижі, Амстердамі, Києві та Москві. Нині – науковий консультант Російського єврейського музею і центру толерантності та Музею історії російського мистецтва у Москві. Книги та статті Григорія Казовського відіграли важливу роль у відкритті феномену Культур-Ліги для світу науки та широкої публіки. Цій тематиці присвячено його монографію «Художники Культур-Лиги» (М. 2003), а також тексти написані ним до художніх альбомів «Культур-Ліга. Художній авангард 1910-х – 1920-х років» (К. 2007), «Futur Anteriur» (Париж 2009) та ін.

Кіпіані Вахтанг Теймуразович (1 квітня 1971) – український журналіст, історик, викладач. Народився у м. Тбілісі. У 1994 р. закінчив історичний факультет Миколаївського державного педагогічного інституту. Відслужив строкову службу у Збройних Силах України, молодший сержант запасу. З 1989 р. брав участь у громадсько-політичній діяльності – НРУ, УРП, студентський рух за незалежність. З 1992 р. працює журналістом, відтак – редактором, телеведучим на телеканалах «1+1», «Інтер», «Новий», К1, ТВі, політичним оглядачем газет «Україна молода» та «Киевские Ведомости», головним редактором Еженедельника «Фокус» тощо. Упорядник хрестоматії з політичної цензури 2001–2004 рр. «Влада Тьми і Темників». У вересні 2005 р. нагороджений вищою відзнакою НРУ «За заслуги перед українським народом» ІІ ступеня. У січні 2010 р. – відзнакою Івано-Франківської обласної Ради ім. Степана Бандери. Лауреат кількох журналістських премій. Заслужений журналіст України (серпень 2005 р.). Колекціонер періодичної преси та самвидаву (понад 30 тис. одиниць зберігання). Головний редактор сайту «Історична правда», дописувач журналів «Український тиждень», «Корреспондент», «Forbes Украина» тощо.

Ковба Жанна Миколаївна (24 січня 1940) – історик, доцент НТУУ «КПІ». Народилася в м. Славута Хмельницької області, виховувалась у дитячому будинку м. Києва. Закінчила історичний факультет Львівського університету, спеціалізація – історія південних і західних слов'ян. У 1960–1964 рр. працювала не за фахом, оскільки мала проблеми з комсомолом. З 1964 по 1990 рр. працювала в Українському поліграфічному інституті, починала з лаборанта, закінчила доцентом. Оскільки не була членом КПРС, читала різні спеціальні курси на кшталт «Промислова і торгова реклама», «Соціологія книги». У 1970 р. захистила кандидатську дисертацію: «Чеські поселення на Україні в другій пол. XIX – на початку

ХХ ст.». З 1991 по 1993 рр. працювала у Дрогобицькому педагогічному інституті, мала змогу писати і видавати статті та книги з історії. З 1995 р. працює доцентом кафедри організації видавничої справи, поліграфії, книгорозповсюдження НТУУ «КПІ», науковим співробітником Центру досліджень історії і культури євреїв НаУКМА. Теми досліджень і книжок та статей – Голокост, міжетнічні взаємини у Східній Галичині періоду Другої світової війни, книговидання у сучасній Україні. Авторка таких книжок, як «Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки остаточного розв'язання єврейського питання» (2009), «Останній рабин Львова Єзекіїль Левін» (2009).

Малахова Катерина Вікторівна (31 липня 1985 р.) – аспірантка, дослідниця історії єврейської думки Нового часу. Народилася 1985 року в родині викладачів філософії. З 3-го класу вчилася в єврейській релігійній гімназії № 299, що належала спільноті хасидів Карлін-Столін. 2008 р. закінчила філософське відділення Національного університету «Києво-Могилянська академія». Обидві дипломні роботи були присвячені філософським концептам хасидської літератури. У 2005–2006 рр. пройшла річне стажування при Єврейському університеті в Єрусалимі. Багаторічна праця над текстами р. Нахмана з Брацлава викликала цікавість дослідниці до проблеми контактів хасидської думки та єврейського Просвітництва. З 2008 р. К. Малахова працює над дисертацією про вплив ідей новоєвропейської філософії на рабиністичну літературу Східної Європи кінця 18-го сторіччя на прикладі «Сефер га-бріт» Пінхаса Еліягу Гурвіца. З 2003 р.– дотепер – постійна учасниця та викладачка Весінніх та Осінніх шкіл з юдаїки для старшокласників (Москва). У 2006–2008 рр. – викладачка Міжнародного Соломонова університету. З 2008 р. – співробітник Центру єврейської освіти при Вааді України, координатор експедицій по датуванню та опису єврейських некрополів України (Київська та Черкаська області, Закарпаття).

Маринович Мирослав Франкович (4 січня 1949) – український правозахисник, публіцист, релігієзнавець, організатор амністерського руху в Україні, віце-ректор Українського католицького університету у Львові. 1972 р. закінчив Львівський політехнічний інститут, рік працював перекладачем з англійської мови. 9 листопада 1976 р. разом зі своїм другом М. Матусевичем став членом-засновником Української Гельсінкської групи. 23 квітня 1977 р. Мариновича заарештували, звинувативши у «проведенні антирадянської агітації і пропаганди» за ст. 62 ч. 1 КК УРСР та ст. 70 ч. 1 КК РРФСР, – на 7 років таборів суворого режиму і 5 років заслання. Відбував покарання у Пермському таборі ВС-389/36. 1978 р. «Міжнародна амністія» взяла його під свій захист як в'язня сумління. У лютому 1987 р. відмовився подати клопотання про помилування, проте у березні

1987 р. його все-таки помилували, і він повернувся в Україну. Влаштувався оператором нафтопереробного заводу в Дрогобичі. У 1990-х роках викладав історію християнства у Дрогобицькому педагогічному інституті й був співробітником Інституту східноєвропейських досліджень (Київ). Був учасником багатьох вітчизняних і міжнародних конференцій з прав людини і релігієзнавства. Від 1997 р. Маринович — директор Інституту релігії і суспільства Львівської богословської академії (тепер – Українського католицького університету). 13 вересня 2010 р. очолив Український центр Міжнародного ПЕН-клубу. 1990 р. в Україні була опублікована праця Мариновича «Євангеліє від юродивого», написана ще в таборі. Він є автором, зокрема, таких книг: «Україна на полях Святого Письма» (1991, Дрогобич), «Україна: дорога через пустелю» (1993, Харків), «Українська ідея і християнство, або Коли гарцюють кольорові коні апокаліпсису» (2003, Київ); «An Ecumenist Analyzes the History and Prospects of Religion in Ukraine» (2004, Львів), «Ісус і Божий народ: юдеї і християни у спільноті спасіння» (2009, Львів). Більшість текстів цього автора увійшли до шеститомника «Вибране», що вийшов друком 2010 року. Маринович засновник першої групи «Міжнародної Амністії» в СРСР, Української асоціації «Міжнародної Амністії» (УАМА), з 1993 по 1998 рр. був головою Національного комітету УАМА. Є кавалером орденів України «За мужність» 1 ст.(2006) і Свободи (2008), Кавалерського хреста ордена Польщі «За заслуги» (2006), ордена «Ї» «За інтелектуальну відвагу» (2004) а також лауреатом премій журналу «Сучасність» (1993), імені Валерія Марченка (1995), ім. Зеєва (Володимира) Жаботинського від Товариства «Україна – Ізраїль» (1999), імені Василя Стуса (2009); відзначений медаллю «За заслуги перед українським народом» Народного Руху України (2005).

Портников Віталій Едуардович (14 травня 1967) – український публіцист та журналіст. Головний редактор телеканалу ТВі. Народився у м. Києві. Почав друкуватися ще будучи школярем – на поч. 80-х рр. у латвійській газеті. Вступив до Дніпропетровського університету, де провчився три курси. Коли ж з'явилася нагода, перевівся до Московського університету, де 1990 р. закінчив факультет журналістики. Зі студентських років співпрацював із київською газетою «Молодь України», був одним з перших радянських парламентських кореспондентів. З 1989 р. – оглядач заснованої в той час «Независимой газеты» (Москва), спеціалізувався на висвітленні проблем союзних республік і пострадянського простору, зокрема українсько-російських взаємин і становлення української державності. Залишив видання в 1995 р. разом із групою журналістів, незгодних з передачею газети у власність структур, близьких до Бориса Березовського. З 1990 р. співпрацює з Радіо «Свобода» як кореспондент української служби радіостанції в Москві і є ведучим низки програм російської служби.

З 1994 р. регулярно публікується у газеті «Дзеркало тижня» (Київ), де вів рубрику «Щоденники» (матеріали цієї рубрики зібрані в книжці «Богородиця у синагозі»). Публікувався також у виданнях «Русский телеграф», «Ведомости» (Москва), «День», «Корреспондент» (Київ), «Бізнес і Балтія», «Телеграф» (Рига), «Эстония», «Postimees» (Таллінн), «Polityka», «Gazeta Wyborcza» (Варшава), «Белгазета» (Мінськ). Веде постійні рубрики у газеті «Вести» (Тель-Авів) та газеті «Еврейские новости» (Москва). Вів також публіцистичні й інформаційно-аналітичні програми на кількох українських телеканалах, зокрема, «Вікна у світ» і «Вікна-тижневик» на СТБ, «День сьомий» на ICTV, «VIP» на К-1. Лауреат премії Спілки журналістів України «Золоте перо» (1989), заохочувальної премії імені гетьмана Орлика (1998), лауреат у категорії «Журналіст року» в щорічному конкурсі «Людина року». 2007 р. був шеф-редактором видання «Газета 24». З 12 травня 2010 р. призначений головним редактором телевізійного каналу ТВі.

Потічний Петро-Йосиф (1930) – науковець, професор Мак-Мастерського університету в Канаді, активний діяч діаспори, а також дослідник історії рідного краю, який був змушений покинути в юнацькому віці. Народився в українській родині в с. Павлокома на Надсянні (тодішній східній Польщі), яке після закінчення Другої світової війни стало місцем для демографічних експериментів – акція переселення 1944 року, акція «Вісла», і на власні очі бачив жахи війни. Його батька у 1941 р. розстріляло НКВС, в березні 1945 р., під час акції на село польського підпілля, загинули його рідні. Через десятки років автор написав докладну історію свого села. У 1945 р. у віці 14 років він приєднався до Української Повстанської Армії (УПА) і стає зв'язковим у підрозділі, яким командував «Громенко» (Михайло Дуда). Подальший шлях автора – рейд на захід із метою пропаганди, сповнений екстремальних випробувань. Він воював проти радянської влади до 1947 р. У 1947 р. П. Потічний отримав політичний притулок у США. Згодом він знову змушений був узяти до рук зброю, адже брав участь у Корейській війні у складі американського військово-морського флоту. Пізніше він став істориком в Університеті Мак-Мастера в м. Гамільтон (Онтаріо) та був співредактором 77-томного видання про українське підпілля. Невелика книжка спогадів Петра-Йосифа Потічного «Моя дорога» охоплює 17 років його життя, починаючи від раннього дитинства і закінчуючи рейдом на захід у лавах УПА. Автор закінчує спогади такими словами: «Моє служіння Батьківщині триває досі. Ручка, а пізніше комп'ютер, стали набагато значнішою зброєю у цій боротьбі». Нині проживає у Торонто.

Редліх Шимон (1935) – є знаним у світі фахівцем з історії євреїв у Східній Європі. Народився у м. Львові. До 1945 р. жив у м. Бережанах (Галіція).

Пережив нацистську окупацію, під час Голокосту був врятований українською сім'єю. У 1950 р. емігрував до Ізраїлю. Отримав ступінь бакалавра в Єврейському університеті (Єрусалим), магістра – у Гарвардському. Докторський ступінь отримав у Нью-Йоркському університеті. Є автором низки книжок і статей з історії Радянського Союзу, історії українсько-єврейських і польсько-єврейських відносин. У 2002 р. його книга «Разом і нарізно в Бережанах: поляки, євреї й українці, 1919-1945» опублікована англійською, польською, українською мовами, а також івритом. Відоме його інтерв'ю католицькому журналу «Тиґоднік Повшехни», де Редліх висловлює свою думку щодо здобуття історичної правди стосовно глави УГЦК (1901-1944) митрополита Андрея Шептицького. Нині Шимон Редліх професор Університету Бен-Гуріона в Ізраїлі.

Рябчук Микола Юрійович (27 вересня 1953) – український журналіст, публіцист, поет, прозаїк, перекладач, колумніст. У 1977 р. закінчив Львівський політехнічний інститут за спеціальністю інженер-електромеханік. 1988 р. – Літературний інститут ім. Горького в Москві за спеціальністю філологія. Працював редактором, завідувачем відділу та заступником головного редактора журналу «Всесвіт», оглядачем відділу культури газети «День», відповідальним редактором часопису «Критика», науковим співробітником Інституту культурної політики та Центру європейських гуманітарних досліджень Національного університету «Києво-Могилянська академія». У 1994–1996 та 1999 рр. перебував на викладацькій та дослідницькій роботах у США. З 1997 р. член Асоціації українських письменників. Починаючи з 2006 р. по понеділках пише колонку у «Газеті по-українськи». З 27 серпня 2010 р. член Київської незалежної медіа-профспілки. Опублікував кілька книжок та десятки статей в українських і зарубіжних журналах та наукових збірниках. Поряд з літературними та культурологічними темами активно досліджує проблеми становлення національної ідентичності, формування громадянського суспільства та державонацієтворення. Перекладає з англійської та польської мов. Основні публікації: «Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення» (К.: «Критика», 2000); «Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і «розбудова держави» (К.: «Критика», 2000); «Дві України: реальні межі, віртуальні ігри» (К.: «Критика», 2003); «Зона відчуження: українська олігархія між Сходом і Заходом» (К.: «Критика», 2004); «Сад Меттерніха» (Львів: «ВНТЛ-Класика», 2008); «Улюблений пістолет пані Сімпсон: хроніка помаранчевої поразки» (К.: «К.І.С.», 2009); «Постколоніальний синдром. Спостереження» (К.: «К.І.С.», 2011).

Сверстюк Євген Олександрович (13 грудня 1928) – доктор філософії, головний редактор газети «Наша віра», президент Українського ПЕН-

клубу. Народився у с. Сільце, нині Горохівського району Волинської області. Автор одного з найважливіших текстів українського самвидаву – «З приводу процесу над Погружальським». Політв'язень радянського режиму. Освіта – Львівський державний університет, відділення «логіка і психологія» філологічного факультету (1947–1952), потім – аспірант Науково-дослідного інституту психології Міносвіти України (1953–1956). Протягом 1956–1959 рр. працював викладачем української літератури Полтавського педагогічного інституту; 1959–1960 рр. – старшим науковим працівником НДІ психології; 1961–1962 рр. – завідувачем відділу прози журналу «Вітчизна»; 1962–1965 рр. – старшим науковим працівником відділу психологічного виховання НДІ психології; 1965–1972 рр. – відповідальним секретарем «Українського ботанічного журналу». У 60-70-х рр. за виступи проти дискримінації української культури та за промову на похороні Д. Зерова звільнявся з роботи за політичними мотивами. Переслідуваний протягом цих років за участь у «Самвидаві» і протести проти арештів і незаконних судів, у січні 1972 р. – заарештований і в березні 1973 р. засуджений за ст. 62 ч. І КК УРСР за виготовлення і розповсюдження документів «самвидаву» до 7 років таборів (відбував у ВС – 389/36 у Пермській області) та 5 років заслання (з лютого 1979-го– столяр геологічної експедиції в Бурятії). З жовтня 1983 по 1988 рр. працював столяром на київській фабриці. 1993 р. захистив у Вільному Українському університеті (Мюнхен) докторську дисертацію з філософії на тему «Українська література і християнська традиція». Автор книг, численних статей з літературознавства, психології і релігієзнавства; поезій, перекладів із німецької, англійської, російської мов. Найвідоміші його книги: «Собор у риштованні» (1970), «Блудні сині України» (1993), за яку він 1995 р. отримав Державну премію України ім. Тараса Шевченка, «Шевченко і час» (1996), «На святі надій» (1999). «Правда полинова» (2010), «Не мир, а меч» (2010). Дійсний член Української Вільної Академії Наук (США, 1996).

Сігов Костянтин Борисович (31 травня 1962) – учений-філософ та громадський діяч, директор Центру Європейських гуманітарних досліджень Національного університету «Києво-Могилянська академія» та науково-видавничого об'єднання «Дух і Літера», співредактор часопису «Дух і Літера». 1984 року закінчив Київський інженерно-будівельний інститут. 1986 вступив до аспірантури Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. 1986-1991 рр.. працював у Інституті філософії НАН та обіймав посаду вченого секретаря Філософського товариства України. У 1989–1995 роках входить до редакційної ради журналу «Філософська та соціологічна думка». 1990 року захистив кандидатську дисертацію «Гра як проблема філософської антропології». 1991 року був запрошений на стажування до Колеж де Франс (Париж). 1992–1994 рр. викладав у паризькій Вищій школі соці-

альних досліджень. 1992 року заснував і очолив Центр європейських гуманітарних досліджень, а також створив науково-видавниче об'єднання «Дух і Літера», керівником якого є і сьогодні. 1997 року взяв участь у створенні журналу «Дух і Літера» і до цього часу залишається його редактором. Має широкий досвід викладання французькою та англійською мовами, зокрема в університетах Сорбонни, Оксфорду, Стенфорду, Женеви. В Національному Університеті «Києво-Могилянська академія» на магістерській програмі читає авторський курс лекцій «Європейська культура: конфлікт інтерпретацій». Науковий керівник міжнародного проекту, ініційованого Барбарою Кассен «Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей.», перший том якого українською мовою побачив світ 2009 року. Автор понад 50 наукових праць, присвячених питанням філософії та історії культури. Дослідження Костянтина Сігова опубліковані в наукових виданнях Франції, Німеччини, США, Великобританії, Італії, Швейцарії, Швеції.

Стахів Євген Павлович (15 вересня 1918) – діяч українського підпілля на Донбасі, в Маріуполі та в Луганську в роки Другої світової війни. Народився у м. Перемишлі. З 1932 р. був учасником українських шкільних та молодіжних організацій Галичини, потім член ОУН (з 1934 р.). У 1938 р. опинився на терені Підкарпатської Русі, вступив до Карпатської Січі. У березні 1939 р., після ліквідації Закарпатської України, потрапив у полон, звідки утік через Словаччину до Австрії. 1940 р. – працює разом зі старшим братом Володимиром в «Українській пресовій службі». 1941–1943 рр. – член Південно-похідної групи ОУН, організатор нових осередків ОУН у Східній Україні (Кривий Ріг, Дніпропетровськ, Маріуполь). 1944 р. – один із засновників Української Головної Визвольної Ради (УГВР). 1946–1949 рр. – проживає в Німеччині. 1949 р. – емігрує в США. Президент середовища УГВР. Керівник Товариства українсько-єврейських зв'язків. 1997 р. – отримав український орден «За заслуги». 2006 р. – отримав орден Ярослава Мудрого. Тепер проживає у США. Незважаючи на свій вік, Є. Стахів щороку буває в Україні, зустрічається з молоддю і відомими політиками. Головна тема Євгена Стахіва – зміна світогляду націоналістів під час Другої світової війни, коли похідні групи ОУН прийшли на Схід і поспілкувалися з нащадками запорожців, для яких демократизм і толерантність є такими ж природними, як захист рідного краю від нападників.

Фінберг Леонід Кушелевич (30 липня 1948) – соціолог, дослідник культури, директор Центру досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства університету «Києво-Могилянська академія». 1972 р. закінчив Київський політехнічний інститут. У 1968–1996 рр. обіймає інженерні посади в інститутах Міненерго. З кінця 80-х рр. – член редакційної ради журналу «Філософська та соціологічна думка», організатор низки

експертних соціологічних досліджень; автор дослідження «брежнєвської» Конституції 1977 р. про обговорення правової культури радянського суспільства. 1995 р. як гостьовий професор читає два курси лекцій у Женевському університеті на теми: «Соціальні і економічні проблеми посткомуністичної України» і «Українська політична історія 20-го століття». З 1995 р. член редколегії, а з часом заступник головного редактора альманаху «Єгупець». З 1997 р. – співредактор часопису «Дух і літера». 1996–1998 рр. – провідний соціолог Інституту соціології НАНУ. 1997–1999 рр. – член правління Міжнародного фонду «Відродження», відповідальний за напрямок громадянського суспільства. 1996–2006 рр. – директор Інституту юдаїки та редактор низки видань цього інституту. З 1997 року – головний редактор видавництва «Дух і літера». Основні теми наукових досліджень: історія та культура євреїв України, сучасне українське суспільство. Має понад 80 власних публікацій. Упорядник та редактор низки книг у т ому числі «Нарисів з історії та культури євреїв України (К.: «Дух і літера», 2008) та низки томів «Jews and Slavs». З 2006 р. – директор Центру досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства НаУКМА. Відзнаки та нагороди: 1987 р. – «За участь у ліквідації Чорнобильської катастрофи»; 2007 р. – кавалер ордена «За інтелектуальну відвагу» часопису «Ї» за «видання найбільшої в Україні серії філософсько-релігійних і інтелектуальних текстів» та за «організацію конструктивного інтелектуального українсько-єврейського діалогу».

Хейфец Михайло Рувимович (18 січня 1934) – письменник, історик, журналіст. Народився у м. Ленінграді. Навчався у Педагогічному інституті ім. О. Герцена, літературний факультет. З 1955 по 1966 рр. – вчитель літератури та історії у старших класах. З 1966 р. – професійний літератор. У 1974 р. арештований і засуджений за ст. 70 КК РРФСР («антирадянська агітація і пропаганда») на 4 роки позбавлення волі і 2 роки заслання за написання передмови до самвидаву збірки творів Йосипа Бродського, а також за виготовлення у 1969 р. і зберігання з метою розповсюдження двох екземплярів статті А. Амальрика «Просуществует ли Советский Союз до 1984 г.?» й ознайомлення у 1971-1974 рр. зі статтею 3 осіб, зберігання та конспектування книги Фенсонда «Смоленск при советской власти». У роки ув'язнення написав, переправив за «дріт» і випустив у Парижі три книжки публіцистики, документальної прози та інтерв'ю («Место и время», «Русское поле», «Путешествие из Дубровлага в Ермак»). Після заслання у 1980 р. виїхав до Ізраїлю. З 1982 по 1990 рр. науковий співробітник Центру з вивчення і документації східноєвропейського єврейства при Єрусалимському університеті. Паралельно написав і випустив у світ 7 книжок («Глядя из Иерусалима», «Цареубийство в 1918 г.», «Воспоминаний грустный свиток» тощо). З 1990 по 1998 рр. – співробітник (колумніст

і оглядач з питань бізнесу і культури) ізраїльської газети «Вести». 2000 р. вийшло його тритомне «Избранное» у Харкові (видавництво «Фоліо») і нове дослідження – «Суд над Иисусом. Еврейские версии и гипотезы», видано у Москві (видавництво «Даат-Знание»). У 2003 р. там само вийшла нова науково-популярна книжка про філософа і теоретика історії Ханну Арендт – «Ханна Арендт судит XX век» тощо.

Яковенко Наталя Миколаївна (16 жовтня 1942) – доктор історичних наук, професор та завідувачка кафедри історії Університету «Києво-Могилянська академія». Народилася у с. Апрелівка, Бобринецького району, Кіровоградської області. 1967 р. закінчила класичне відділення факультету іноземних мов Львівського університету. В 1970-1981 рр. – старший науковий співробітник Центрального державного історичного архіву України. У 1981–1987 рр. – викладачка Київського університету. 1987–1991 рр. – старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ. 1991–1995 рр. – завідувачка відділу Інституту української археографії і джерелознавства НАН України. З 1994 р. – доктор історичних наук, з 1995 р. – провідний науковий працівник НАНУ, водночас з 1992 р. – професор Університету «Києво-Могилянська академія». Авторка понад 330 праць, з яких основні: «Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття: Волинь і Центральна Україна. Вид. 2-ге, переглянуте і виправлене. (К.: «Критика», 2008. 470 с.; 1-е вид.: К.: «Наукова думка», 1993); Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Вид. 2-е, перероблене та розширене. (К.: «Критика», 2005. 582 с.; 1-е вид. «Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття». К.: «Ґенеза», 1997); «Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI - XVII ст.» (К.: «Критика», 2002); «Вступ до історії = An Introduction to History» (К.: «Критика», 2007). Співзасновник і головний редактор щорічників «Український гуманітарний огляд» (вип. 1-15) та «Київська Академія» (вип. 1-8).

ЗМІСТ

З питань замовлення та придбання
літератури звертатися за адресою:
ВИДАВНИЦТВО «ДУХ І ЛІТЕРА»
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
вул. Волоська, 8/5, кімн. 210, Київ 70, Україна, 04070
Тел./факс: +38(044) 425-60-20
Сайт: http://duh-i-litera.com
E-mail: litera@ukma.kiev.ua
Надаємо послуги: «Книга – поштою»